

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

Кафедра української історії та етнополітики

ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 8

Дніпропетровськ
Видавництво ДНУ
2013

УДК 94 (477) (082)
П 78

*Друкується за рішенням вченої ради
Дніпропетровського національного університету
імені Олеся Гончара згідно з планом видань на 2013 р.*

Редакційна колегія:

д-р іст. наук, проф. **О. Б. Шляхов** (відп. редактор); д-р іст. наук, проф. **В. В. Іваненко**; д-р іст. наук, проф. **Г. Г. Кривчик**; канд. іст. наук, доц. **С.І. Поляков**; д-р іст. наук, проф. **С. І. Світленко**; д-р іст. наук, проф. **В. В. Ченцов**, д-р іст. наук, проф. **В. К. Якунін**; канд. іст. наук, доц. **В. Я. Яценко** (відп. секретар).

Рецензенти:

д-р іст. наук, проф. **О. І. Журба**
д-р іст. наук, проф. **І. В. Довжук**

П 78 **Проблеми політичної історії України** : зб. наук. пр. / редкол. : О. Б. Шляхов (відп. ред.) та ін. – Д. : Вид-во ДНУ, 2013. – Вип. 8. – 224 с.

ISBN 978-966-551-341-4

У виданні опубліковано результати науково-дослідної роботи викладачів кафедри української історії та етнополітики, співробітників історичного факультету ДНУ, науковців інших вищих навчальних закладів країни. Увагу зосереджено на широкому колі актуальних проблем політичної історії України – питаннях розвитку революційного руху, діяльності партій та громадських організацій, політичної еміграції, окремих історичних персоналіях другої половини XIX–XX ст.

Збірник розраховано на науковців, викладачів, аспірантів, студентів, усіх, хто цікавиться вітчизняною історією.

Зміст наукових праць не завжди збігається з точкою зору редакційної колегії

Постановою президії Вищої атестаційної комісії України від 14. 04. 2010 р. №1-05/3 збірник включено до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальностями «Історичні науки» (Бюлетень ВАК України. 2010. № 5).

ISBN 978-966-551-341-4

© Дніпропетровський національний
університет ім. Олеся Гончара, 2013
© Видавництво ДНУ, оформлення, 2013
© Автори статей, 2013

Наукове видання
ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Збірник наукових праць

Випуск 8

**Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 13774-2748 Р від 05.03.2008 р.**

Редактор Т. А. Ягельська
Технічний редактор В. А. Усенко
Коректор Т. А. Ягельська
Комп'ютерна верстка О. М. Гришкіної

Підписано до друку 19.04.2013. Формат 60×84¹/₁₆. Папір друкарський. Друк плоский.
Ум. друк. арк. 13,02. Ум. фарбовідб. 13,02. Обл.-вид. арк. 13,5. Тираж 100 прим.
Вид. № 1761. Зам. № .

Свідоцтво держреєстрації ДК № 289 від 21.12.2000 р.

ДП «Видавництво ДНУ»,
пр. Гагаріна, 72, м. Дніпропетровськ, 49010
Друкарня ДНУ, вул. Наукова, 5, м. Дніпропетровськ, 49050

ЗМІСТ

ВСТУП	3
<i>Світленко С. І.</i> Постать Т. Г. Шевченка у творчій спадщині М. П. Драгоманова.....	4
<i>Нікітенко А. І.</i> Вплив політики російського уряду стосовно громадівської інтелігенції на родинне життя В. Антоновича та П. Чубинського	14
<i>Ткаченко-Плахтій О. П.</i> Ставлення українського та російського суспільства до проявів революційного терору на початку ХХ ст.....	21
<i>Коломоєць Ю. І.</i> Роль і місце революційної еміграції у створенні РСДРП (1898 р.)	29
<i>Чепурко О. О.</i> Історія діяльності соціал-демократичних організацій Катеринославської губернії напередодні революції 1905–1907 рр.	36
<i>Шляхов О. Б.</i> Підприємці України та їх партійно-політичні уподобання на початку ХХ ст.	47
<i>Берестень Ю. В.</i> Санітарна служба менонітів-добровольців у період російсько-японської війни 1904–1905 рр.	58
<i>Головіна О. В.</i> Сучасна історіографія монархічних організацій в Україні: особливості і тенденції.....	70
<i>Назарова Є. П.</i> Діяльність кримськотатарських політичних партій та організацій на початку ХХ ст.....	78
<i>Лучка Л. М.</i> Революція 1905–1907 років та розвиток бібліотечної справи на Катеринославщині.....	86
<i>Поляков С. І.</i> Деякі питання історії Базельського з'їзду закордонних груп сприяння РСДРП 1908 р.	98
<i>Сарнацький О. П.</i> Етнополітичні аспекти в репресивних діях царизму під час першої світової війни щодо діячів і прихильників українських політичних партій та заручників із Галичини.....	109
<i>Мороз В. І., Левін О. Л.</i> Діяльність російської робітничої соціал-демократії в міжнародних організаціях Європи (1914–1917 рр.).....	117
<i>Савченко О. І.</i> Російські емігранти в політичному житті Австралії у роки Першої світової війни	123
<i>Кривошеєва Л. М.</i> Національно-політичне виховання військовополонених у таборах Австро-Угорщини часів Першої світової війни.....	139
<i>Яценко В. Я.</i> Питання освіти в діяльності гласних-українців	

Катеринославської міської думи восени 1917 р.	145
<i>Митрофаненко Ю. С.</i> Політична боротьба в УНР у 1918–1919 рр. та поширення отаманщини	152
<i>Гула Р. В.</i> Патріотичне та інтернаціональне виховання бійців Червоної армії у 1918–1922 рр. (на матеріалах України)	158
<i>Коломоєць О. Ю.</i> Внутрішньопартійна дискусія напередодні XV з'їзду ВКП(б)	168
<i>Барабаш Ю. В.</i> Соціально-політична діяльність уряду УСРР з розвитку фармацевтичної мережі Донбасу у 1920-х рр.	175
<i>Білан С. О.</i> Суспільно-політична активність сільської молоді України в 1933–1939 рр.	181
<i>Гулай В. В.</i> Структуризація правого спектра українського етнополітичного руху в Західній Україні в умовах посилення внутрішньої конфронтації (30-ті роки ХХ ст.)	188
<i>Панченко В. Г.</i> Економічна складова в ідеології ОУН за кордоном («двійкарів») повоєнної доби	194
<i>Кривчик Г. Г., Кошарна Г. Б.</i> Організація влади в СРСР за конституцією «розвинутого соціалізму»	208
НАШІ АВТОРИ	220

ВСТУП

Пропоноване видання є новим випуском збірника наукових праць кафедри української історії та етнополітики ДНУ, де знайшли відображення результати наукової роботи дослідників різних ВНЗ Дніпропетровська, а також істориків із Києва, Львова, Запоріжжя, Кіровограда, Луганська та Російської Федерації. Значна частина матеріалів, надрукованих у даному випуску, була апробована на Четвертих наукових читаннях з проблем політичної історії України та Росії, присвячених пам'яті відомого вченого-історика професора А. М. Черненка, які відбулися на історичному факультеті ДНУ у квітні 2013 р.

У збірнику висвітлено широке коло актуальних та дискусійних питань політичної історії України. Зокрема, аналізуються недостатньо розроблені в історіографії сюжети генезису вітчизняної державності, історії політичних партій, революційного руху в українських землях, діяльності політичної еміграції.

Уміщені у цьому збірнику матеріали умовно можна поділити на декілька частин. Перша з них містить статті С. І. Світленка, А. І. Нікітенко, О. П. Ткаченко-Плахтій, Ю. І. Коломойця, О. О. Чепурка, О. Б. Шляхова, Ю. В. Берестеня, О. В. Головіної, Є. П. Назарової, Л. М. Лучки та С. І. Полякова, в центрі уваги яких знаходяться проблеми суспільно-політичного розвитку України другої половини ХІХ – початку ХХ ст., зокрема події революції 1905–1907 рр. в українських землях.

Наступні кілька статей висвітлюють сюжети, пов'язані з діяльністю громадських організацій, української та російської політичної еміграції в роки Першої світової війни. Ці матеріали були представлені В. І. Морозом, О. Л. Левіним, О. П. Сарнацьким, О. І. Савченком та Л. М. Кривошеєвою.

Ще одна частина збірника акумулює праці В. Я. Яценка, Ю. С. Митрофаненка, Р. В. Гули, О. Ю. Коломоєць, Ю. В. Барабаш, С. О. Білана та В. В. Гулая, присвячені політичному розвитку українських земель часів революції 1917 р., громадянської війни та періоду 1920–1930-х рр. Логічним продовженням вищезазначених матеріалів є студії, в яких приділена увага малодослідженим аспектам українського політичного життя у повоєнний період. Ці статті репрезентували В. Г. Панченко, Г. Г. Кривчик та Г. Б. Кошарна.

Сподіваємося, що широкий спектр проблематики вміщених у збірнику матеріалів, повнота використання авторами різноманітних джерел робить запропоноване видання цікавим та корисним не лише для фахівців-дослідників, викладачів та студентів вищих навчальних закладів, а й для всіх тих, хто зацікавлений у поглибленому вивченні минулого нашої країни.

*О. Б. Шляхов,
відповідальний редактор,
доктор історичних наук*

С. І. Світленко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**ПОСТАТЬ Т. Г. ШЕВЧЕНКА У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ
М. П. ДРАГОМАНОВА**

Показано основні історіографічні віхи драгомановської шевченкіани. Розкрито дискусійні аспекти генезису та сутності ідейних поглядів, оцінки непересічного поетичного таланту та суспільного впливу творчості Т. Г. Шевченка в теоретико-методологічних та публіцистичних інтерпретаціях творчої спадщини М. П. Драгоманова.

Ключові слова: драгомановська шевченкіана, постать Т. Г. Шевченка, творча спадщина М. П. Драгоманова.

Показаны основные историографические вехи драгомановской шевченкианы. Раскрыты дискуссионные аспекты генезиса и сущности идейных взглядов, оценки непреходящего поэтического таланта и общественного влияния творчества Т. Г. Шевченка в теоретико-методологических и публицистических интерпретациях творческого наследия М. П. Драгоманова.

Ключевые слова: драгомановская шевченкиана, личность Т. Г. Шевченка, творческое наследие М. П. Драгоманова.

The main historiographic milestones dragomanovsky shevchenkiana are shown. Debatable aspects of genesis and essence of ideological views, assessment of enduring poetic talent and public influence of creativity of T. G. Shevchenko in teoretiko-methodological and publicistic interpretations of a creative heritage of M. P. Dragomanov are opened.

Key words: dragomanovsky shevchenkiana, personality T. G. Shevchenko, M. P. Dragomanov's creative heritage.

Драгомановська шевченкіана вже давно привертала увагу вчених. Спроби її розробки розпочалися ще в дореволюційний період у працях перших біографів Кобзаря. Так, у праці «Жизнь и произведения Тараса Шевченка : (свод материалов для его биографии)» М. К. Чалого (К., 1882) та «Жизнь українського поета Тараса Григорьевича Шевченка: (критико-биографическая хроника). 1814–1861» (Одеса, 1898) О. Я. Кониського згадувалася промова М. П. Драгоманова у Києві 7 травня 1861 р. під час перевезення труни з тілом великого поета для поховання в Каневі. У 1886 р. львівський часопис «Зоря», а в 1887 р. В. Левицький у літературному збірнику «Ватра» у Стрию сповістили читачів про підготовку М. П. Драгомановим у Женеві видання творів Т. Г. Шевченка. Ці звістки мали першоджерельний характер, даючи

матеріал для постановки теми про постать Т. Г. Шевченка в практичній діяльності М. П. Драгоманова [6, с. 132, 134–135, 151].

У 1901 р. приступив до розробки теми постаті Т. Г. Шевченка в оцінках М. П. Драгоманова І. Я. Франко, присвятивши цьому сюжету кілька сторінок у праці «Шевченко героєм польської революційної легенди» (Львів, 1901). До 100-річного ювілею Кобзаря була підготовлена стаття А. В. Луначарського «Шевченко і Драгоманів», опублікована в київському часописі «Дзвін» (1914, Т. 3, № 2. – С. 141–148) [6, с. 155, 197].

У період революції та громадянської війни тема М. П. Драгоманов як шевченкознавець порушувалася в брошурі В. Коряка «Тарас Шевченко» (Харків, 1919). Упродовж 1919–1920 рр. ця розвідка витримала п'ять видань. За перших років радянської влади в Україні увагу дослідників привернув критичний погляд М. П. Драгоманова на Т. Г. Шевченка. У цьому контексті певний інтерес має невелика брошура М. Плевако «Шевченко й критика: еволюція поглядів на Шевченка» (Харків, 1924). Одним із перших розширив драгомановську шевченкіану А. Річицький, показавши окремі аспекти постаті Т. Г. Шевченка в житті та творчості М. П. Драгоманова в публіцистичній праці «Тарас Шевченко в світлі епохи: публіцистична розвідка» (Харків, 1925. – 228 с.) [6, с. 208, 210, 224, 225].

Шевченківська тема у творчості М. П. Драгоманова паралельно розглядалася і в українських емігрантських колах. Прикладом цього є розвідка П. Филиповича «До студіювання Шевченка», що вийшла у світ у еміграційному часописі «Нова громада» (Відень, 1924, № 20/21) [6, с. 229]. Як видавця і зберігача творчої спадщини Т. Г. Шевченка М. П. Драгоманова згадували у своїх розвідках М. Яшек (Червоний шлях. – 1925. – № 3), М. Возняк (За сто літ, 1930. – Кн. 5) та І. С. Романченко (Записки Отдела рукописей Всесоюзной Публичной б-ки им. Ленина в Москве, 1939. – № 5). Детальніше розглянув цей сюжет В. Дорошенко у статті «Женевські видання Шевченкових поезій» (Українська книга, Краків, 1942. – 10 листопада (№ 32), який описав женевські видання «Кобзаря», здійснені за участю М. П. Драгоманова в 1878, 1881, 1882, 1890 рр. [6, с. 231, 255, 281–282, 285].

У передвоєнні 1930-ті рр. критичні погляди М. П. Драгоманова на Т. Г. Шевченка, зокрема ті, що містилися в монографії «Шевченко, українофіли і соціалізм», були піддані критиці в деяких публіцистичних статтях («Он бі світильник горя і світля», «На хлопський розум»), що вийшли в еміграційному часописі «Свобода». При цьому йшлося про обмеженість джерельної бази, яка була доступна М. П. Драгоманову, та про різницю в його ідейних поглядах з Т. Г. Шевченком (Джерсі-Сіті, 1936. – 9 березня, 11 червня). Тему ідейних розбіжностей між Т. Г. Шевченком і М. П. Драгомановим поглибив ідео-

лог українського націоналізму Д. І. Донцов у промовистій статті «Два антиподи: (Шевченко і Драгоманов), опублікованій у «Віснику: місячнику літератури, мистецтва, науки й громадського життя» (Львів, 1938. Т. 3, кн. 7/8). З цього ж погляду цікавою видаються й такі розвідки Д. І. Донцова, як «За який провід?: (реферат, виголошений на бенкеті в готелі Принс-Едвард у Віндсорі, Онтаріо, в дні 29 травня 1948 р.)» та «Шевченко і Драгоманов» («Дві літератури нашої доби», Торонто, 1956) [6, с. 273–274, 278, 291, 324].

У повоєнний період деякі аспекти поглядів М. П. Драгоманова на постать Т. Г. Шевченка стали предметом вивчення у статтях українських радянських авторів: «Народність Шевченка: до 135-річчя від дня народження великого українського поета, революціонера-демократа» Є. П. Кирилюка (Вісн. АН УРСР, К., 1949. – № 3), «Світлогляд Т. Г. Шевченка» М. І. Новикова (Більшовик України, К., 1949. – № 6) та в монографії І. І. Пільгука «Шевченко – основоположник нової української літератури» (К., 1954). Безсумнівно, на всіх цих виданнях позначилася тодішня методологія, характерна для періоду пізнього сталінізму [6, с. 294, 309].

Серед великої шевченкіани, що вийшла у світ до 150-річчя Т. Г. Шевченка, знаходимо статтю Є. П. Кирилюка «Легенда чи епізод з біографії: про працю І. Франка «Шевченко героєм польської революційної легенди» (Іван Франко: статті і матеріали. Зб. 11. – Львів, 1964. – С. 87–97), в якій зроблено аналіз шевченкознавчих праць М. П. Драгоманова. Не залишилася поза увагою дослідників розглядувана тема й на науковій конференції, присвяченій 150-річчю з дня народження Кобзаря в Черкасах, де з доповіддю «Драгоманов про Т. Шевченка» виступила Ф. Д. Пустова [6, с. 344, 346].

У другій половині 60-х рр. – на початку 70-х рр. ХХ ст. історіографія питання збагатилася новими сюжетами. У цьому контексті дослідницький інтерес становлять статті І. С. Романченка «Т. Г. Шевченко у висвітленні М. П. Драгоманова» (УІЖ. – 1967. – № 3. – С. 59–66) та Д. Наливайка «Драгоманов – популяризатор Шевченка в Західній Європі» (Збірник праць вісімнадцятої наукової шевченківської конференції (К., 1971. – С. 149–168), монографії М. Дубини «Шевченко і Західна Україна» (К., 1969) та М. П. Комишанченко «З історії українського шевченкознавства: творчість Т. Г. Шевченка в оцінці дожовтневого літературознавства» (К., 1972) та ін. Водночас не можна не відмітити, що в 1973 р. один з тодішніх ідеологів КПУ В. Маланчук висунув вимогу не ставити «дрібно-буржуазного діяча М. Драгоманова в один ряд з революційними демократами М. Чернишевським і Т. Шевченком, як це роблять деякі наші дослідники». Проте публіцисти української західної діаспори, зокрема О. Е. Бойчук в часописі

«Свобода», підкреслювали прямий ідейний зв'язок між Т. Г. Шевченком і М. П. Драгомановим [6, с. 360, 366, 376, 380, 383, 389].

Попри ідеологічні окрики українські радянські вчені продовжували вивчати оцінки М. П. Драгомановим творчості Т. Г. Шевченка. У цьому контексті слід відмітити праці в царині літературознавчої, біографічної шевченкіани В. Є. Шубравського, М. Д. Бернштейна, В. Л. Смілянської та ін. Утім, у другій половині 70-х – першій половині 80-х рр. ХХ ст. динаміка вивчення цієї проблематики помітно уповільнилася [6, с. 391, 412, 415]. Лише в період горбачовської «перебудови» поступово визрівали умови для подальшого розвитку досліджень у цьому напрямі. Так, 23 березня 1989 р. часопис «Свобода» подав інформацію про доповідь Р. П. Іванової «Тарас Шевченко і Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі в Росії та на Україні» на Комісії шевченкознавства НТШ Української вільної академії наук і Українського наукового інституту Гарвардського університету в США. З теми «Шевченко і Драгоманов» Р. П. Іванова виступила в тому році також у виданнях Києва і Мюнхена. Чимало інформації про М. П. Драгоманова як дослідника, популяризатора і видавця творів Т. Г. Шевченка містив збірник «Шевченко і світ: літературно-критичні статті» (упорядник Д. С. Наливайко), що вийшов у світ у Києві 1989 р. [6, с. 430–431, 432].

Тема шевченкіани у творчості М. П. Драгоманова гучніше зазвучала в 1991 р., в рік 150-річчя від дня народження видатного українського діяча. Зокрема, її висвітлювали у своїх працях Г. Грабович та Р. П. Іванова (Р. Іванченко). У 1990-х рр. статті з означеної проблематики вийшли з-під пера Н. Корецької, М. І. Лука, О. Куци, П. Одарченка, Є. Маланюка, З. Тарахан-Берези, С. В. Задорожної, які досліджували її з погляду мово- й літературознавства, філософії [6, с. 438, 442, 451, 452, 466, 467, 488, 499, 504, 512].

На початку першого десятиліття ХХІ ст. оцінки Т. Г. Шевченка у творчій спадщині М. П. Драгоманова вивчали І. М. Дзюба, Л. В. Козуб, В. А. Короткий, Є. Прісовський, В. В. Деркач, М. К. Насенко. Тема «Тарас Шевченко в науково-політичній спадщині Михайла Драгоманова» стала предметом доповіді М. В. Кучинського на Перших Міжнародних драгомановських читаннях 30 вересня – 2 жовтня 2003 р. в Києві та однойменної статті у журналі «Пам'ять століть» (2006. – № 3–4) [6, с. 522, 538, 539, 567–568, 575, 579, 603].

Як дослідник творчості і видавець творів Т. Г. Шевченка М. П. Драгоманов представлений на сторінках колективної монографії «Шевченкознавство у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка (1860–2003)» (К., 2004). Праця М. П. Драгоманова «Шевченко, українофіли й соціалізм» у контексті його літературної діяльності проаналізована у книзі Є. М. Прісовського «До-

роговказ на вікі: літературно-критичні статті» (Одеса, 2006). Критичне ставлення до драгомановських оцінок Т. Г. Шевченка репрезентує документально-художнє видання Є. Маланюка «Нотатники (1936–1968)» (К., 2008). Деякі аспекти шевченківської теми в працях М. П. Драгоманова знайшли висвітлення в монографії П. С. Гончарука «Суспільно-політичні та історичні погляди Т.Г. Шевченка» (К., 2009) [6, с. 582, 606, 635, 644].

Отже, історіографія розглядуваної теми має вже достатньо тривалу традицію, пройшла ряд етапів від окремих згадок публіцистичного характеру до більш системного вивчення істориками й літературознавцями в наукових статтях та монографіях. Констатуємо досить високий рівень розробки теми, слід відмітити, що її вивчення ще має ресурс з погляду осмислення в ракурсі інтелектуальної історії та методології дослідження. Саме під таким кутом зору ставить на меті розглянути дану тему автор представленої статті.

Спершу зазначимо, що інтерес М. П. Драгоманова до постаті Т. Г. Шевченка мав стійкий характер упродовж багатьох років. В «Австро-руських споминах (1867–1877)» український діяч розповів про своє перше знайомство з віршами Кобзаря ще у гімназичний період [4, с. 153, 157, 158]. Ставши на шлях наукової і громадсько-політичної діяльності, М. П. Драгоманов у своїх наукових та публіцистичних працях постійно звертався до спадщини Кобзаря, до творення його уявного образу.

Уже в публіцистичних статтях другої половини 60-х рр. XIX ст. у газеті «Санкт-Петербургские ведомости» М. П. Драгоманов прагнув накреслити сутність образу Т. Г. Шевченка як талановитого українського поета і громадського діяча народолюбного напрямку. При цьому він спростовував закиди польської газети «Dziennik Poznanski» і російської газети «Московские ведомости» в тому, що Кобзар був «другом Польщі, апостолом єдинення ее с Украиной». У тій конкретно-історичній російській суспільно-політичній атмосфері висловлювані з боку московської консервативно-охоронної журналістики такі оцінки Т. Г. Шевченка межували з обвинуваченнями у причетності до «польської інтриги» та «сепаратизму». Натомість М. П. Драгоманов показував, що Т. Г. Шевченко – «законне явище» в літературній творчості, ставлячи його в один ряд з О. С. Пушкіним, М. В. Гоголем і І. С. Тургенєвим і відстоюючи право українців на використання рідної мови в житті та літературі [7, с. 260–261, 289, 294–295, 301].

У 1872 р. М. П. Драгоманов опублікував у журналі «Вестник Европы» монографію «Восточная политика Германии и обрусение», в якій подав критичний аналіз польської літературної критики та публіцистики 1860-х рр. стосовно поетичної спадщини Т. Г. Шевченка. Безперечно, ця драгомановська критика мала велике значення для

утвердження об'єктивного образу Кобзаря, який спростував у своїй творчості романтично-ідилічні мотиви української школи в польському письменстві щодо українського життя в минулому. За образним висловом М. П. Драгоманова, Т. Г. Шевченко «убив польсько-українську школу» [2, с. 112–113].

М. П. Драгоманов прагнув до популяризації імені та творчості Т. Г. Шевченка поза межами Наддніпрянщини. У 1872 р. він направив свою розвідку «Народна освіта і література на Україні» для публікації у часописі народовців «Правда». Щоправда, ця праця пролежала в архіві редакції чотири роки і вийшла у світ лише 1876 р. під назвою «Антракт з історії українофільства (1863–1872)». У цій статті М. П. Драгоманов відмітив належність Т. Г. Шевченка поряд із М. І. Костомаровим і П. О. Кулішем до «українського щиро демократичного напрямку», маючи на увазі часи Кирило-Мефодіївського товариства. До того ж мислитель указав на прямий зв'язок з Кобзарем «нового періоду українофільства 50-х і 60-х років», який «означився різким демократичним духом» [5, с. 208, 216, 646].

Як свідчать «Австро-руські спомини», у першій половині 1870-х рр. М. П. Драгоманов започаткував контакти з галицькими діячами, переконуючи їх, що «ідея панславізму не противна українству», яке розпочалося «як серйозний рух федерально-демократичним і гуситським панславізмом Костомарова й Шевченка...». Тоді, як свідчить те ж джерело, український політичний діяч належав до послідовників «федеральної демократії в душі Костомарова – Шевченка», яку вбачав антиподом ополяченню й обрусінню.

Перебуваючи на початку 1870-х рр. у закордонному науковому відрядженні, М. П. Драгоманов пересвідчився, що ім'я Кобзаря шанувалося в еміграції. Так, у 1873 р. у Цюріху було організовано два вечори на честь Т. Г. Шевченка, а в цюріхській «русской» бібліотеці висів портрет українського поета. У цей період М. П. Драгоманов написав на прохання С. А. Подолинського статтю про Кобзаря, найбільше виділяючи «гуманітарно-демократичну суть» його творів. Прикметно, що коли М. П. Драгоманов прагнув подати статтю про Т. Г. Шевченка до лавровського «Вперед», ідеолог російського народництва П. Л. Лавров не пристав на цю пропозицію. Цей факт є підтвердженням тих відмінностей, які існували в 1870-х рр. між російськими народниками і українськими народолюбцями. Утім, М. П. Драгоманов не полишав своїх прагнень розширити коло читачів задля знайомства з постаттю Кобзаря [4, с. 174, 178, 179, 180, 183, 184, 185, 187, 458, 461].

Будучи за кордоном, М. П. Драгоманов надавав великого значення популяризації творчості Кобзаря серед європейської громадськості. Так, у листі до В. Навроцького від 26 серпня 1873 р. Михайло Пе-

трович сповіщав про свої сподівання написати статтю про Т. Г. Шевченка й перекласти її англійською. Ознайомлення італійської публіки з іменем Кобзаря М. П. Драгоманов здійснив в узагальнюючій статті «Il movimento letterario ruteno in Russia e Galicia (1798–1872)», що вийшла у світ в італійському журналі «Rivista Euroarea» (Флоренція, 1873) [1, с. 3824].

Після Швейцарії М. П. Драгоманов переїхав до Австрійської імперії і зупинився у Львові. Там його зацікавила справа утворення Літературного товариства ім. Шевченка. Український діяч кілька разів брав участь у нарадах, які мали виробити статут нового товариства. Щоправда, драгомановське бачення статуту помітно відрізнялося від погляду галицьких народовців, які відразу ж по від'їзді М. П. Драгоманова в Наддніпрянщину змінили статут товариства на свій розсуд [4, с. 200, 201, 216]. У праці «Русские литературные общества в Галиции (Корреспонденция «В[естника] Европы»)» О. П. Драгоманова-Косач та М. П. Драгоманов (1875) відмітили факт створення у Львові 1873 р. Літературного товариства ім. Шевченка і вболівали, щоб діяльність цього осередку відповідала напряму, пов'язаному з іменем Кобзаря [3, с. 236, 236–240, 242–243].

У працях М. П. Драгоманова 1870-х рр. порушено кілька проблем, пов'язаних з постаттю Т. Г. Шевченка, його життям і діяльністю. Серед тих, що викликали у нього помітний інтерес, постав генезис, сутність та еволюція ідейних поглядів великого українського поета й мислителя. Так, аналізуючи формування й еволюцію поглядів Т. Г. Шевченка у праці «Література російська, великоруська, українська і галицька» (1873), М. П. Драгоманов назвав його праотцем М. В. Гоголя з естетично-романтичним, національно-релігійним баченням української старовини. Утім, певно, під впливом кирило-мефодіївців та й «панської ласки» власної долі у Кобзаря пробуджувалося усвідомлення соціальних мотивів української минувшини. Щоправда, соціальний вимір осягнення історії у Т. Г. Шевченка, на думку М. П. Драгоманова, ясно продукував лише негативну ідею: «ненависть до кріпацтва, ненависть до сучасного болота» [3, с. 120, 121, 123].

М. П. Драгоманов точно відмічав, що Т. Г. Шевченко належав до романтиків, але його етнічне й соціальне походження, особливості усвідомлення ним козацької старовини позначилися на його романтизмі. На думку мислителя, «романтизм і сентименталізм Шевченка зразу став на соціальну дорогу, у чому Шевченко не мав собі аналогії ні у якій літературі європейській, теж оригінальний, як оригінальне українське слов'янофільство» [3, с. 148–149].

За спостереженням М. П. Драгоманова, розгром Кирило-Мефодіївського товариства в 1847 р. негативно вплинув на Т. Г. Шев-

ченка. «Зсилка ця, – писав Михайло Петрович щодо розправи над Кобзарем, – прибила талант Шевченка і задержала його на однім ступені літературного розвитку...». Мислитель піддавав критиці «одсталість українофілізму», розуміючи під цим його обмеженість формальним націоналізмом та партикуляризмом. Він показав необхідність віддзеркалення в українській музі ідей і напрямів загальноцивілізаційних або «європейсько-російських», таких як сентименталізм, романтизм, народолюбство і вважав, що Т. Г. Шевченкові вдавалося дотримуватися «середини», тобто поєднувати національне і загальнолюдське, бути виразником боротьби «за волю і науку» [3, с. 150, 154–155].

М. П. Драгоманов приділив велику увагу змісту творчості Кобзаря. У праці «Українське письменство 1866–1873 років» (1873–1874) Михайло Драгоманов порівняв літературний талант Тараса Шевченка з російськими письменниками передреформеного і пореформеного періодів. При цьому він зазначив, що Кобзар у 1840-х рр. поступався російським літераторам 50-х і 60-х рр. у реалістичному зображенні дійсності, проте зображав ідеали українського життя і «ясністю свого протесту проти неправд і нагніту над народом, проти тої мертвоти життя, на яку присуджена була маса народу і суспільності в закріпощеній Росії, – Шевченко перевищує всіх російських письменників сорокових років і не уступає нікому з ліпших діячів руського слова щасливішої епохи». Примітно, що М. П. Драгоманов влучно назвав протест проти кріпацтва в «Записках охотника» І. С. Тургенєва «тихим шепотом у порівнянні з голосними прокляттями» Т. Г. Шевченка щодо насильства людини над людиною [3, с. 262].

У цій же праці М. П. Драгоманов оцінив Т. Г. Шевченка як «чоловіка із дійсно геніальним почуттям», який добре проникав у суть старого життя і майже завжди правильно розумів його значення для сьогодення. Твори Кобзаря відповідали життєвим інтересам суспільства, що й обумовлювало зацікавленість у них з боку української та російської громадськості [3, с. 298, 308].

Цікавила М. П. Драгоманова також тема впливу Кобзаря на українське й російське суспільства. З цього погляду значну увагу приділено Т. Г. Шевченку в праці М. П. Драгоманова «Література російська, великоруська, українська і галицька» (1873). У ній мислитель показав органічний зв'язок ідей кирило-мефодіївців із творчістю Т. Г. Шевченка, в якій поєдналися українські традиції та прогресивні ідеї XIX ст., а це стало «твердою основою української літератури». У «думах Шевченка» виявилася програма українофілів 1840-х рр. Проте твори Кобзаря з їх біблійно-революційним містицизмом та ідеалізацією козацької старовини, за словами М. П. Драгоманова, «не могли вже володіти умами університетської молодіжі

60-х років». Наступники великого поета П. О. Куліш та О. Я. Кониський не змогли продукувати актуальні сильні образи та ясні ідеї, а тому «поневолі мусили піти по старим дорогам Шевченковим, а по старим дорогам і самого Шевченка уже не могла йти нова українська молодь» [3, с. 115, 116, 117].

У тій же праці М. П. Драгоманов звернув увагу на те, що демократичне піднесення напередодні падіння кріпацтва збудило «загальну симпатію і до Шевченка». Проте український політичний діяч відмітив, що в українському середовищі гадали, що «йдуть справді дорогою Шевченка», але не замислювалися над аналізом сильних і слабких сторін його творчої спадщини. Цілком не випадково, що на момент написання М. П. Драгомановим зазначеної праці ще не з'явилося ані біографії, ані повної характеристики Кобзаря. І це при тому, що Т. Г. Шевченко зробив так багато «для пропаганди українських симпатій» [3, с. 157, 163, 167].

М. П. Драгоманов відмічав значення Т. Г. Шевченка і для українського національного відродження в Галичині. Його творчість стала тією важливою інтелектуальною складовою української літератури, яка становила й конкуренцію літературі польській [3, с. 195, 199]. У статті «Литературное движение в Галиции» (1873) М. П. Драгоманов показав, що популярність творів Т. Г. Шевченка, М. І. Костомарова, П. О. Куліша, Марка Вовчка серед галицьких українців пояснюється не тільки зрозумілою для читачів мовою, а й низкою ідей, зокрема «прагненням до незалежності в політиці», розумінням значення народних мас тощо, що робила їхні праці новою європейською літературою. Автор зауважив, що на початку 1860-х рр. твори Т. Г. Шевченка та його друзів спричинили в Галичині широкий інтерес до простолюддя та опозицію проти польських зазіхань з суто народного, а не «історичного» погляду [2, с. 444, 467].

У «Першому листі до редакції «Друга»» (1875–1876) М. П. Драгоманов знову відмічав, що творчість Кобзаря викликала зацікавленість у цілої низки російських письменників, зокрема І. С. Тургенева, Я. П. Полонського, О. М. Плещеева, М. О. Добролюбова, О. М. Пипіна та ін. Те ж саме простежувалося і в західноукраїнській пресі, в тому числі у «Вечерних», «Меті», а також у «Слові» 1861–1864 рр. Про вплив Т. Г. Шевченка на українсько-галицькі справи йшлося також у Другому і в Третньому листах до редакції «Друга» [3, с. 398, 400, 404, 414].

У 1875 р. з-під пера М. П. Драгоманова вийшла розвідка «Євреї і поляки в Юго-Западном крае». У ній автор показав Т. Г. Шевченка як непересічного представника української літератури та висвітлив особливості ідейного напрямку, поетичним виразником якого був визначний поет. Серед них мислитель відмітив сентиментальний ро-

мантизм, патріотизм «Історії русів», слов'янофільство, соціальні ідеї 1840-х рр. М. П. Драгоманов зазначив, як спочатку в образах минулого України у Тараса Шевченка переважала антипольська спрямованість у порівнянні з антимосковською, та згодом поет відійшов від козакофільства до актуалізації картин загальноросійського дореформеного порядку, до викриття сучасного становища народу [2, с. 303, 309–310].

У брошурі «По вопросу о малорусской литературе» (1876) М. П. Драгоманов розглядав Т. Г. Шевченка не тільки як співака історичних переказів. На його думку, у творах Кобзаря відбилася програма «малоруського панславизму». При цьому «мужицька» природа Т. Г. Шевченка посприяла йому досягнути більшої широти ідей, пристрасно пропагувати ідеали свободи, гуманності, «правди і науки». Великий український поет розглядався М. П. Драгомановим як репрезентант «справжнього, просвітительного-гуманного і федерально-народного слов'янофільства в Росії», яке тільки-но зароджувалося, зокрема в діяльності Кирило-Мефодіївського товариства. Там само М. П. Драгоманов засвідчив, якою популярністю користуються твори Т. Г. Шевченка серед різних верств населення. Вони швидко розходяться, викликаючи спекулятивне зростання ціни до 10–15 крб за том. Характерно, що селяни купували Кобзаря за дорогою ціною і почитали як святину [3, с. 380, 384, 389, 394]. У статті «Гильфердинг о малоруссах в славянстве и сербо-хорваты о малорусской поэзии» (1876) М. П. Драгоманов показав основні сутнісні мотиви Кобзарєвої поезії. Вони полягали у відзеркаленні кількох ідей: української народної, релігійної й слов'янської [3, с. 486].

Наприкінці 1870-х рр. М. П. Драгоманов продовжував знайомити громадськість Західної Європи з творчістю Т. Г. Шевченка. У цьому зв'язку слід відмітити його доповідь на міжнародному літературному конгресі в Парижі, що була надрукована окремою брошурою «La literature oukrainienne proscrite par le gouvernement russe» у Женеві 1878 р. Завдяки М. П. Драгоманову з творчістю Кобзаря ознайомилися такі західноєвропейські вчені, як Е. Реклю, Л. Леже, А. де Губернатіс та ін. [1, с. 3824].

(Далі буде)

Бібліографічні посилання

1. Антохій М. Шевченкознавство / М. Антохій // Енциклопедія українознавства / голов. ред. Володимир Кубійович [та ін.]. – Л., 2000. – С. 3823–3835.
2. Драгоманов Михайло. Із наукової спадщини / Михайло Драгоманов; редкол. : В. П. Андрущенко (голова) [та ін.]. – Кн. 1: Політологія. Культурологія / упорядкув. та прим. В. Ф. Погребенник. – К. : Знання України, 2010. – 595 с.
3. Драгоманов Михайло Петрович. Літературно-публіцистичні праці : у 2 т. / Михайло Петрович Драгоманов / редкол.: О. Є. Засенко (голова) [та ін.]; упоряд. та прим. І. С. Романченка. – Т. 1. – К. : Наук. думка, 1970. – 532 с.

4. Драгоманов Михайло Петрович. Літературно-публіцистичні праці : у 2 т. / Михайло Петрович Драгоманов / редкол.: О. Є. Засенко (голова) [та ін.]; упоряд. та прим. І. С. Романченка і В. В. Лисенко. – Т. 2. – К. : Наук. думка, 1970. – 596 с.

5. Драгоманов М. П. Вибране («... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / М. П. Драгоманов / упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Міщук; прим. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. – К. : Либідь, 1991. – 688 с.

6. Михайло Драгоманов. Бібліографія (1861–2011) / упоряд.: В. А. Короткий (керів. авт. колект.) [та ін.]. – Дрогобич : Коло, 2011. – 740 с.

7. Хроніка 2000. Український культурологічний альманах. – Вип. 79: Михайло Драгоманов – дослідник всесвітньої історії, політик і людина / редкол.: Юрій Буряк (голов. ред.) [та ін.]; упоряд. текстів і листування: Варвара Шульга. – К. : Фонд сприяння розвитку мистецтв, вид-во «Фенікс», 2009. – 464 с.

8. Хроніка 2000. Український культурологічний альманах. – Вип. 84 (2): Михайло Драгоманов – дослідник всесвітньої історії, політик і людина / редкол.: Юрій Буряк (голов. ред.) [та ін.]; упоряд. текстів і листування: Варвара Шульга. – К. : Фонд сприяння розвитку мистецтв, вид-во «Фенікс», 2011. – 640 с.

Надійшла до редколегії 1.02.2013

УДК:94 (477) «1860/1869»

А. І. Нікітенко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ВПЛИВ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОГО УРЯДУ СТОСОВНО ГРОМАДІВСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ НА РОДИННЕ ЖИТТЯ В. АНТОНОВИЧА ТА П. ЧУБИНСЬКОГО

Розглянуто вплив політики російської влади стосовно громадівської інтелігенції на родинне життя В. Антоновича та П. Чубинського.

Ключові слова: поліцейський нагляд, слідство, заслання, інтелігенція, родинне життя.

Рассматривается влияние политики российской власти касательно громадовской интеллигенции на семейную жизнь В. Антоновича и П. Чубинского.

Ключевые слова: полицейский надзор, следствие, ссылка, интеллигенция, семейная жизнь.

The influence of the policy of the Russian authorities regarding gromadovskoy intellectuals to family life B. Antonovich and P. Chubinski.

Key words: police surveillance, investigation, reference, intellectuals, family life.

На сьогоднішній день існує чимало наукових праць, присвячених представникам громадівської інтелігенції 60–80-х рр. XIX ст. Зокрема, велику дослідницьку цікавість викликають взаємовідносини громадівців із владними структурами Російської імперії у 1860-х рр., адже через підозріле ставлення до діяльності громад багатьох учасників громадівського руху переслідували за національно-культурну діяльність, що дістало логічне відображення у притягненні до слідства, арештах, а в деяких випадках – адміністративному засланні. Такої долі не минули і чільні представники руху, діячі Київської Старої громади В. Б. Антонович та П. П. Чубинський, а перебування під слідством В. Антоновича та заслання до Архангельська П. Чубинського є хрестоматійними фактами.

Вивчаючи цей аспект їхніх біографій, практично неможливо знайти незаповнену лакуну, адже дослідники вивчали, як заходи уряду вплинули на подальше формування їхньої суспільної позиції, політичні симпатії та антипатії, відносини з владою, подальшу наукову та культурно-освітню діяльність [6; 7; 9]. Але, поряд з цим, практично не дослідженою залишається надзвичайно важлива складова – вплив переслідувань з боку влади на родинне життя інтелігенції, який, безсумнівно, був доволі сильним. До студіювання цього питання додатково стимулює репрезентативність джерел, які дають змогу вдовольнити дослідницьку цікавість щодо поставленої проблеми.

Історіографія проблематики фрагментарна, оскільки, вивчаючи політику царського уряду стосовно громадівської інтелігенції, дослідники в основному абстрагувалися від проблем приватного життя, утримуючись від спеціального аналізу, проте в ключових роботах, присвячених постатям В. Антоновича (В. Короткий, В. Ульяновський) [6; 7] та П. Чубинського (Д. Чередниченко) [9], автори дотично торкаються деяких аспектів.

Для вивчення зазначеного питання було залучено джерела нарративного характеру – епістолярії (листи П. Чубинського до архангельського заслання до О. І. Кістяківської [10, с. 457–464], О. Ф. Кістяківського [2, арк. 1], Я. Полонського [4]), мемуари (мемуари В. Б. Антоновича [1, с. 157–180] та коментар до них К. Мельник-Антонович [5, с. 181–200]), «Щоденник» О. Кістяківського [3], які є емоційно та фактологічно насиченими і відбивають рефлексії авторів стосовно обраної проблематики. Таким чином, мета даної розвідки полягає у з'ясуванні того, як внутрішня політика Російської імперії стосовно народолюбської інтелігенції в 1860-х рр. вплинула на родини В. Антоновича та П. Чубинського.

У першу чергу, переслідування з боку влади негативно вплинули на психологічний стан всередині родин інтелігенції, адже обвинувачення супроводжувалися поліцейським наглядом за підозрювани-

ми та неодноразовими обшуками, які проводилися вдома у них самих та у найближчих родичів. Так, коли В. Антоновича притягнули до слідства в 1861 р. за його поїздки з Т. Рильським, жандарми в пошуках забороненої літератури обшукали не тільки його київське помешкання, а й будинок сестри Володимира Боніфатійовича – Евеліни Васневської в Бердичеві, яка на його прохання зберігала деякі книги [5, с. 187].

Не обійшлося, правда, без дещо курйозного випадку, адже мимоволі Евеліна Боніфатіївна сама посприяла тому, що на її молодшого брата звернули увагу представники влади. На одному із світських заходів Е. Васневська розговорилася з місцевим земським справником та переповила доброму знайомому все, що знала про власного брата, про його зв'язки, назвала всіх товаришів, не подумавши навіть з ким вона говорить. Оскільки В. Антоновичу не приходило на думку, що його діяльність протизаконна, він ділився своїми задумами з сестрою, а також заохочував її до читання Т. Шевченка і навіть О. Герцена, про твори яких, як писав у рапорті бердичівський справник, «вона промовляла з щирим почуттям» [7, с. 58]. Наслідком цієї мимовільної зради, з одного боку, стало те, що В. Антонович потрапив під поліцейський нагляд і мав відповідати перед слідством, а також доволі тривалий час (майже 10 років) був на підозрі у влади, яка згодом намагалася пов'язати його з польським повстанням та підготовкою до заколоту, а також украй підозріло ставилася до його участі у функціонуванні Громади та недільних шкіл [6, с. 23]. З іншого боку – цілком логічно погіршилися стосунки Володимира Боніфатійовича з сім'єю сестри, чоловік якої, І. Васневський, вкрай негативно сприйняв такий поворот у долі свого родича та його погляди. Прикметно, що й сам народолобець у «Мемуарах» дав І. Васневському достатньо їдку та принизливу характеристику, апелюючи до його польського дрібношляхетського гонору та неосвіченості, а сестру назвав «наївною польською панночкою» [1, с. 169]. Здається логічним припустити, що значну роль у такій оцінці відіграли і вищенаведені обставини.

Проте набагато драматичнішою виглядала ситуація арешту і адміністративного заслання до Архангельська П. Чубинського, що позначилося справжнім переслідуванням його родини. Павла Платоновича арештували в 1862 р., інкримінуючи йому участь у громадівському русі та роботу в недільних школах, що нібито негативно вплинуло на настрої селянства. Прикметно, що, як писав обвинувачуваний, висланий він був без суда та слідства і сам не розумів, чим завинив перед владою. Відповіді на це запитання заходився шукати його батько – Платон Іванович, який, врешті-решт, майже через рік дізнався причини покарання сина: «1. Посещение могилы Шевченка. 2. Пение разных возмутительных песен. 3. Напивость водкою» [4], що

аж ніяк не можна було назвати серйозними та вагомими причинами для таких суворих мір.

У листі до Я. Полонського, з яким Павло Платонович підтримував приятельські стосунки, він з обуренням доводив, що жодна з цих причин, навіть якщо вони мали місце, не є державними злочинами, а пісень із селянами взагалі не співав. Очевидно, писав П. Чубинський, під співанням пісень обвинувачення мало на увазі його участь у святковому молебні разом з селянами села Олександрівка Остерського повіту Чернігівської губернії, який відбувся 19 лютого, в річницю відміни кріпосного права в честь імператора Олександра II [4].

Заслання без вагомих на те причин, а також переслідування, яке чинила влада стосовно родини П. Чубинського, викликало в ньому справжній вир емоцій та відчаю: «...я сослан и на меня можно валить всякое обвинение. Но эти обвинения меня не пугают – правому бояться нечего. Все это меня глубоко огорчает. Пускай я страдаю – за что терпит такой позор мой отец и за что так нагло поступают с нашим семейством?» [4] У період з 1862–1863 рр. родину Чубинських неодноразово обшукували. В одному з листів батько гірко нарікав сину на те, що місцеві можновладці ніяк не залишать їх у спокої: «Сообщите имею тебе весть убийственную для меня... земской справник ассесор государственной палаты и пристав с 40 простолоудинами и 10 солдатами, головою и сельскими урядниками окружили Дом мой жилой и требовали отворить. Я как не упрашивал их через окошко чтобы обождали рассвета, но просьба моя не уважилась». Окрім того, пристав заарештував молодшого брата П. Чубинського – Костянтина, котрого доправили в квартиру пристава, а батька намагалися переконати, що Костянтин зізнався в тому, що Платон Іванович переховує заборонену літературу та папери, серед них і «возмутительного содержания стих Павла», на котрий у своїх свідченнях указав заарештований за участь в польському повстанні гімназист В. Синьогуб (очевидно це був вірш «Ще не вмерла Україна»). Крім того (як впливає з листа не перший раз), ретельно обстежили всі книги і папери в будинку [4].

Вранці, обшук продовжився, адже Синьогуб посвідчив, що за вказівкою Павла Платоновича батько міг закопати на хуторі цю літературу, і Костянтина та Платона Івановича примусили бути присутніми на її пошуках, але «они копали и рыли, да так ничего и не нашли, а по обеде отпустили домой, вероятно под присмотром». Така дія влади надзвичайно принизила почуття власної гідності батька, який у своєму листі прохав: «Ради Бога, напиши о сем Государю или кому признаешь и защиты меня 60 лет старика от дальнейших нападений и позора» [4].

Тяжкий клімат архангельського краю, необхідність перебувати з чужими і, як він скаржився в листах до Я. Полонського, пустими

та нецікавими людьми, утруднювалися також тим, що Павло Платонович не міг повноцінно спілкуватися зі своїми рідними та близькими. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що перед засланням П. Чубинський був закоханий (причому взаємно) в дівчину Лізу і будував шлюбні плани, які поламали життєві обставини. Один з його листів до Я. Полонського містить похмуру ностальгічну тугу за колишніми часами, які уже не повернути. Скоріше за все, Ліза вирішила вийти заміж, адже в зазначеному епістолярії неодноразово згадується жіноча невірність [4]. З іншого боку – частина родичів та знайомих припинила з ним спілкуватися. У листі до двоюрідної сестри Лесі (О. І. Кістяківської), Павло Платонович висловлював образу, що інша його кузина – Варя (В. І. Антонович) – не відповіла на жодний його лист, так само як і «Володар» (В. Б. Антонович), які відцуралися від нього [10, с. 460]. Але скоріше за все, справа була не в тому, що родинні почуття згасли (врешті-решт В. Б. Антонович також попадав під слідство за українофільство, а після повернення Чубинських у 1870 р. до Києва відносини відновилися), а в тому, що в 1864–1865 рр. Володимира Боніфатійовича спробували зробити одним з головних фігурантів у справі В. Синьогуба (який уже роком раніше свідчив проти Павла Платоновича) та інкримінувати йому участь у змові. Здається логічним, що за таких умов Антоновичі старалися триматися обережно і перестали писати листи до Архангельська.

Натомість Кістяківські активно спілкувалися з П. Чубинським (листування не припинялося аж до його повернення). О. Кістяківський, який був поміркованим учасником Київської Старої громади, майже не постраждав від переслідувань з боку влади, лише кілька раз був змушений давати свідчення щодо діяльності громади, якою зацікавилися поліцейські органи. Проте недовіра та упереджене ставлення деяких знайомих, очевидно, сумна доля двоюрідного брата дружини, а також відповідальність перед родиною (до якої він неодноразово апелював в «Щоденнику») ще дужче охолодила його українофільський запал. Скоріше за все, ці обставини через деякий час спричинили розчарування Олександра Федоровича в громадівському русі та власному українофільстві, доводячи та пояснюючи самому собі на сторінках «Щоденника», що більше не є українофілом [3, с. 58, 76, 123].

«Політична неблагонадійність» В. Антоновича та П. Чубинського також суттєво вплинула на економічне становище їхніх родин, адже, як влучно писав О. Кістяківський: «...сложно жить человеку с запятнанной репутацией. Сложно найти службу, ведь всяк тебя осуждает, смотрит свысока и испытывает недоверие...» [3, с. 256]. Володимир Боніфатійович після одруження на В. І. Міхель достатньо тривалий час не міг знайти гідної служби та був змушений давати уроки.

Із збільшенням родини (у 1864 і 1865 рр. народилися дві доньки) Володимир Боніфатійович шукав додаткових заробітків та більш високоплатуваної посади [6, с. 54].

У 1865 р. В. Антонович спробував улаштуватися вчителем польської мови в російській гімназії м. Холма, де навчалися уніати. Подання директора Холмської навчальної дирекції розглядалося в канцелярії губернатора Царства Польського, з якої був відправлений запит у секретну частину канцелярії київського губернатора. З'ясувалося, що ім'я В. Антоновича фігурує у трьох слідчих справах. І хоча київський губернатор робив висновок, що Володимир Боніфатійович не становить небезпеки і цілком може претендувати на те, щоб отримати посаду, але все одно, сам факт причетності до слідства став причиною того, що на посаді його не затвердили і до Холма родина не перебралася. Скоріше за все, така обережність була викликана тим, що однією з цих справ була справа В. Синьогуба, причетного до польського повстання, а губернатор Царства Польського вирішив перестрахуватися. Тож питання додаткового заробітку довелося вирішувати шляхом тих же уроків [5, с. 191].

Слід сказати, що у 1868 р. «політична неблагонадійність» перешкодила В. Антоновичу отримати орден св. Станіслава II ступеню (він отримав його на два роки пізніше), а 1878 р., коли факультет просив обрати Володимира Боніфатійовича ординарним професором, у Міністерстві народної освіти виникла затримка. На поданні попечителя Київського навчального округу 7 жовтня 1878 р. була накладена резолюція: «Приказано написать конфиденциальное письмо к г. Попечителю... с просьбою о сообщении: не считает ли он вредным утверждение доцента Антоновича ввиду известного его направления в политическом отношении» [6, с. 62].

На економічній ситуації в родині Чубинських вкрай негативно відбилися заслання Павла Платоновича, адже він як старший син чимало фінансово допомагав батькам. Після того, як його вислали до Архангельська, родина опинилася в край несприятливому фінансовому становищі та потрапила в борги, а згодом місцеві крамарі відмовилися продовжити Чубинським кредит. Але П. Чубинський на заслання не був позбавлений права шукати приватної служби. Це дало змогу надавати матеріальну підтримку родині, яка перебувала в скруті.

Дякуючи за надіслані кошти, Платон Іванович писав: «...благодарю тебя за поддержание меня с семейством высылкою 50 рублей серебром, кредит мне по лавкам был прекращен, но я евреям мясникам – Гершку и Рядиону, по лавкам, в свечной завод и другими имел возможность половинные части выплачивать и надеюсь долгие пользоваться доверием» [4]. Така ситуація в сім'ї, виходячи з листів до Я. Полонського, вкрай засмучувала народодлюбця і стимулювала

до напруженої праці. Слід сказати, що фінансова ситуація П. Чубинського після повернення з заслання ще більш утруднилась, до чого він апелював у листі до О. Кістяківського з Петербурга у 1869 р., наголошуючи на тому, що він тепер не має ні служби, ні посади і обтяжений хворобами мусить клопотатися про те, щоб дістати місце [2, арк. 1].

Отже, державна політика щодо активних представників громадянців Наддніпрянської України, яка проявилася у переслідуванні за українофільські настрої, а в окремих випадках приводила до адміністративного заслання, суттєво вплинула не тільки на публічне, а й на приватне життя інтелігентів. На підставі проаналізованих джерел щодо В. Антоновича та П. Чубинського, можна з упевненістю стверджувати, що «політична неблагонадійність» народолубців безпосереднім чином відобразилася на долях їхнього сімейного оточення, моральній та економічній ситуації в сім'ї. Здається перспективним дещо розширити рамки проблеми та проаналізувати, як політичні чинники вплинули на формування політичної позиції, ставлення до режиму в середовищі родин інтелігенції, що можна здійснити в рамках більш ґрунтовного дослідження.

Бібліографічні посилання

1. **Антонович В. Б.** Мемуари / В. Б. Антонович // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович : у 3 т. / упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. – Т. 1. – К. : Вид-во «Заповіт», 1997. – С. 157–180.
2. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України. Відділ рукописів (ІР НБУ НАНУ. ВР) – Ф. III, спр. 69975.
3. **Кістяківський О. Ф.** «Щоденник» (1874–1885) : у 2 т. / О. Ф. Кістяківський. – К. : Наук. думка, 1994. – Т. 1. – 648 с.
4. Листи П. П. Чубинського до Я. П. Полонського (1860–1874 роки) [Електронний ресурс] / П. П. Чубинський. – Режим доступу: <http://izbornyky.org.ua/rizne/zsl02.htm>.
5. **Мельник-Антонович К.** Коментар до мемуарів В. Б. Антоновича / К. Мельник-Антонович // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович : у 3 т. / упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. – Т. 1. – К. : Вид-во «Заповіт», 1997. – С. 181–200.
6. **Ульяновський В.** Син України: Володимир Боніфатійович Антонович : у 3 т. / В. Ульяновський, В. Короткий. – Т. 1. – К. : Вид-во «Заповіт», 1997. – 420 с.
7. **Ульяновський В.** Володимир Антонович: поза контекстом / В. Ульяновський, В. Короткий. – К. : Вид-во «Заповіт», 2004. – 211 с.
8. **Чередниченко Д.** Павло Чубинський / Д. Чередниченко // Київська старовина. – 1992. – № 6. – С. 47–59.
9. **Чередниченко Д.** Павло Чубинський / Д. Чередниченко. – К. : Вид-во «Заповіт», 2005. – 281 с.
10. **Чубинський П.** Листи до О. Кістяківської / П. Чубинський // Український археографічний щорічник. – К., 1999. – Т. 6/7. – Вип. 3/4. – С. 457–464.

Надійшла до редколегії 04.01.2013

О. П. Ткаченко-Плахтій

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**СТАВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ТА РОСІЙСЬКОГО
СУСПІЛЬСТВА ДО ПРОЯВІВ РЕВОЛЮЦІЙНОГО ТЕРОРУ
НА ПОЧАТКУ ХХ ст.**

Проаналізовано характерні риси та основні тенденції в суспільній думці Російської імперії, в тому числі її південноукраїнських губерній щодо розвитку революційного терору на початку ХХ ст.

Ключові слова: суспільна думка, революційний терор, партія соціалістів-революціонерів, анархісти, «революціонер нового типу».

Проанализированы характерные черты и основные тенденции в общественной мысли Российской империи, в том числе ее южноукраинских губерний в отношении развития революционного террора в начале ХХ в.

Ключевые слова: общественное мнение, революционный террор, партия социалистов-революционеров, анархисты, «революционер нового типа».

The specific characteristics and the main tendencies of the social thought in the Russian Empire including its Southern governorates in respect of the evolution of the revolutionary terror in the beginning of the XXth century is analyzed.

Key words: social thought, revolutionary terror, Party of Socialists-Revolutionaries, anarchists, «the revolutionary of the new type».

Слово «теракт» у сучасному суспільстві асоціюється з жахом, почуттям небезпеки та безнадійності і в більшості випадків викликає почуття відрази, а іноді й ненависті до терористів. Людина співпереживає жертвам терактів, а засоби масової інформації, у свою чергу, повсякчасно зосереджують увагу своєї аудиторії на безжалісності та нелюдяності виконавців актів тероризму. Але мало хто може собі уявити, що на початку минулого століття ситуація було майже діаметрально протилежною. Революційний терор, що заявив про себе хвилю терактів на початку ХХ ст. у Російській імперії, в тому числі й в її українських землях, відзначився «героїзацією» терористів, які мали велику кількість прихильників серед населення різного соціального, національного та вікового складу. Що ж спричинило таке девіантне, за сучасними моральними нормами, ставлення суспільства до терору? Адже, яку б мету не переслідували терористи, вбивство залишається вбивством, виправдання якому, на нашу думку, бути не може.

Саме тому вивчення та аналіз реакції на терор тогочасного соціуму має дуже велике значення для сучасності, адже це дає змогу виявити причини такого ставлення до терористів, і, можливо, допоможе попередити виникнення аналогічної ситуації в майбутньому.

Необхідно зазначити, що історія вивчення суспільної думки щодо поширення терору в Російській імперії на початку ХХ ст. розпочалася не так давно і здебільшого має вигляд окремих згадок про це питання в загальних історичних працях, присвячених розвитку революційного руху на теренах імперії Романових. Однією з перших проблему ставлення тогочасного суспільства до терору порушила американська дослідниця Ганна Гейфман у своїй новаторській праці «Революционный террор в России, 1894–1917» [5]. На жаль, з нашої точки зору, авторка надмірно захопилася «деміфологізацією» революціонерів та терористів, наголошуючи зокрема на існуванні в той період лише «революціонерів нового типу» (такого собі симбіозу революціонера та звичайного кримінального злочинця). Тож у рамках своєї концепції Г. Гейфман переважно звертає увагу на негативне ставлення суспільства до терористів, у той час як випадки схвальної оцінки з боку населення до дій радикалів здебільшого залишаються поза її полем зору.

Свій погляд на цей аспект прояву революційної кризи на початку ХХ ст. в українських землях царської Росії демонструє праця В. Волковинського та І. Ніконові «Революційний тероризм в Російській імперії і Україна (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)» [2]. Загалом же в наш час все більша кількість як українських, так і російських істориків у своїх наукових розвідках звертає увагу не тільки на фактичний бік питання (опис терактів, висвітлення тих політичних сил, які їх здійснювали), а й на соціально-психологічні аспекти цього явища. Серед таких дослідників, окрім згаданих вище, можна назвати О. В. Будницького, М. І. Леонова, О. Б. Шляхова, Ф. М. Лур'є, А. В. Дубовика, І. В. Сибирякова, Є. А. Врад'я та ін. [1; 9; 19; 10; 8; 14; 3]. Однак вивчення питання щодо ставлення суспільства до проявів революційного терору на початку ХХ ст. не можна вважати вичерпним. Тож зупинимосся на цьому докладніше.

Перш за все згадаємо, що кінець ХІХ – початок ХХ ст. ознаменувався у Російській імперії великими перетвореннями, головними з яких можна назвати початок індустріалізації, а також певні зміни у політичній системі країни, виникнення перших політичних партій. Утім форсовані темпи промислового розвитку не враховували національних та психологічних особливостей різних соціальних груп населення. Відтак у пореформений період з'являється нова соціальна верства – пролетаріат – яка, проте, залишається заручницею селянської общинної психології та відчуває себе маргінальним елементом у новому соціальному оточенні. З іншого боку, відбувається приско-

рене зростання підприємств та накопичення підприємцями величезних статків. «Соціальний егоїзм» представників промислового та фінансового капіталу обумовив вороже ставлення робітничого класу до підприємців і до чужої власності взагалі [18, с. 13]. Це й спричинило в подальшому долучення чималої кількості робітників до терористичних організацій, а також схвальне ставлення пролетаріату до випадків політично вмотивованих вбивств та до явищ економічного терору.

У свою чергу, політизація суспільства теж мала досить суперечливі прояви. З одного боку, процес виникнення партій відбувався досить активно і характеризувався різноманіттям та строкагістю новостворених політичних сил. Утім, з іншого боку, у представників фактично всіх політичних партій країни існувала «традиція зневажливого ставлення до права, що походила з глибини віків» [6]. Цей аспект є дуже важливим для розуміння того, чому більшість населення імперії схвально оцінювала замах на вищих посадових осіб імперії. Досить влучно з цього приводу висловився М. Є. Салтиков-Щедрін, який звертав увагу на той факт, що «суворість російських законів пом'якшується необов'язковістю їх виконання». Результатом такого «правового нігілізму» стає поступова «десакралізація» влади, коли в громадській думці починає заперечуватися «богоданність» влади царя/імператора.

На думку сучасних дослідників М. Одеського та Д. Фельдмана, це явище знаменує собою перехід від «авторитарного» суспільства (коли монарх сакралізований і вважається священною особою, а замах на його життя прирівнюється до батьковбивства) до «бюрократичного», яке характеризується необхідністю обґрунтовувати своє право на владу, адже за своєю природою усі люди однакові [13, с. 13]. Однією з причин «десакралізації» влади монарха та зміни давніх моральних принципів населення Російській імперії стала і вдала терористична кампанія «Народної Волі», яка вбивством у 1881 р. імператора Олександра II символічно прирівняла його до інших смертних, закладаючи, таким чином у підсвідомість пересічних обивателів думку про можливість існування альтернативи існуючому ладу.

Крім того, слід звернути увагу і на той факт, що царизм замість діалогу з новоствореними політичними силами забороняє їх діяльність та змушує переходити на нелегальне становище. А звідси вже було зовсім недалеко до поширення серед послідовників цих організацій думок про необхідність зміни такої реакційної влади. Тож цілком можна відмітити, що головною причиною відродження революційного тероризму в Російській імперії на початку ХХ ст. стала хибна політика імперського уряду, «нездатність політичних інститутів вирішувати назрілі проблеми суспільства» [12, с. 94].

Зазначимо, що революційний терор, який охопив усю царську Росію на початку ХХ ст., не був однозначним явищем. Революційні сили, що його застосовували, керувалися різними цілями та мотивами при скоєнні тих чи інших терактів. Форми терору, які використовували радикали, також мали суттєві відмінності. Так, головна виконавиця революційного терору на початку ХХ ст. – партія соціалістів-революціонерів – у своїй боротьбі з самодержавством практикувала «індивідуальний» політичний терор. Анархісти, у свою чергу, керуючись закликami своїх ідеологів про важливість «пропаганди дією», сколихнули всю країну своїми гучними актами «економічного», «масового» та «безмотивного» терору. Соціал-демократи ж, які були найменшими прихильниками практики здійснення терактів у боротьбі з владою, у роки Першої російської революції все ж таки дещо поступилися своїм принципам та відзначилися здійсненням окремих актів «економічного» та «аграрного» терору. Отже, все це безпосередньо впливало і на ту оцінку, яку надавало терору тогочасне суспільство.

Слід зауважити, що схвальна оцінка російським та українським суспільством терору початку ХХ ст. стосується, на наш погляд, переважно суто «індивідуальних» актів політичного терору. З розвитком революційного руху та поширенням революціонерами агітаційних відозв про «тиранію влади» та «кривавий бич самодержавства» у свідомості пересічного громадянина імперії починала вимальовуватися чітка картина безправного становища звичайного селянина чи робітника під зверхністю царя-тирана, який за допомогою своїх вірних поплічників (різноманітних міністрів та представників судово-поліцейської системи) все більше заганяв його у безправне, рабське становище. Тож інструмент ідеологічної боротьби світської та церковної влади ще у ХІІ–ХІІІ ст. – богословське обґрунтування правочинності вбивства монарха підданими («той, що страчує порушника закону Божого та природного – аж ніяк не злодій, а страж законності, захисник справедливості» [13, с. 31]) – пустило глибоке коріння у свідомості населення Російської імперії саме на початку ХХ ст. Наслідком цього стало моральне виправдання як терористами, так і більшістю тогочасного суспільства політичних вбивств. Адже фізичне знищення високопосадовця (який апріорі перебував на одному боці з владою-«тираном») було черговим кроком до свободи, звільнення народу від ще одного представника реакційної влади. Сам же терорист, що скоював теракт, відразу оголошувався «героєм-месником». Так, зокрема, було охарактеризовано С. В. Балмашева, який в 1902 р. здійснив замах на міністра внутрішніх справ Д. С. Сипягіна [7, арк. 38].

Значущим видається і той факт, що терористи, які виступали виконавцями актів «індивідуального» політичного терору (а ними у пе-

реважній більшості були саме представники соціал-революційного табору), часто гинули при виконанні теракту або ж страчувалися за рішенням суду невдовзі після нього. Це надавало образу есерівського терориста додатковий ореол мученика, який свідомо жертвує своїм життям заради народу. Так, депутат II Державної думи від конституційно-демократичної партії М. В. Тесленко, зазначав, що терористи, «вбиваючи людину, в очах темних мас, на які хочуть вплинути, підносять ту справу, яку вони здійснили» [15, с. 410].

Треба зазначити, що за всі перші роки ХХ ст., коли були скоєні найгучніші терористичні акти проти вищих посадових осіб Російської імперії, з боку організацій ліберального табору не пролунало жодного (!) офіційного звернення, в якому б висловлювався осуд терору. Лакмусовим папірцем, який остаточно допоміг розставити крапки над «і» у ставленні лібералів до індивідуальних політичних вбивств, став замах на міністра внутрішніх справ В. К. Плеве. Один з найреакційніших посадовців того часу, якому ще за життя вдалося нажити собі ворогів не тільки серед революціонерів, але й серед деяких консерваторів, був вбитий есером Є. Созоновим у липні 1904 р. Звістка про вбивство міністра швидко поширилася країною і, як зазначав майбутній лідер партії кадетів П. М. Мілюков, «радість з приводу його вбивства була загальною» [11, с. 157]. Це підтверджується і спогадами відомого українського громадсько-політичного діяча М. М. Галагана, який, перебуваючи у 1904 р. у політичному ув'язненні, зазначав, що після вбивства В. К. Плеве «все політичне населення Лук'янівської тюрми, без розділу на партійну приналежність, зустрінуло звістку про цей акт політичного терору найбільшою радістю» [4, с. 106]. І хоча питання необхідності офіційного осуду терору потім неодноразово порушувалося лібералами на засіданнях Державної Думи, ані депутати від кадетської фракції, ані октябристи офіційної заяви з критикою у бік революційного терору так і не зробили.

Зазначимо, що якщо в цей час і мали місце негативні відгуки з вуст лібералів на адресу революційного терору та його виконавців, то стосувалося це переважно не «індивідуальних» політичних атентатів есерів, а «безмотивного», «масового» терору анархістів. Прикладом може слугувати емоційна звинувачувальна промова кадета І. П. Созоновича, який обурювався змістом прокламації анархістів опісля здійснення ними вибуху в кафе варшавського готелю «Брістоль». В останній, зокрема, зазначалося, що цей акт було скоєно «з тією метою, щоб побачити, як підлі буржуа будуть корчитися у передсмертних стражданнях» [15, с. 485]. Тож можна зробити висновок, що ліберальне крило російського політикуму початку ХХ ст. вважало у тих умовах неминучими терористичні дії і де-факто підтримувало прак-

тику здійснення представниками соціалістичних партій індивідуальних політичних вбивств. Як влучно зазначала представниця ліберального табору А. В. Тиркова-Вільямс, кадети поєднували в собі «тверезу програму та бурхливість політичних переживань» [16, с. 171].

Єдиною силою, яка одноголосно і рішуче виступала проти революційного терору, були, зрозуміло, консерватори – монархісти. Найбільшим авторитетом серед них користувалися чорносотенні організації – «Союз руського народу», «Всеросійський національний союз» та «Союз Михаїла Архангела». У своїх відозвах представники цього крила російської політичного спектра наголошували, що саме дії терористів примусили уряд запровадити жорстку політику стосовно революціонерів (на початок 1906 р. 41 губернія царської Росії знаходилася у воєнному стані), а самі терористи досить часто отримували від них епітети на кшталт «нешасні божевільні маніяки» [15, с. 374]. Однак словесними суперечками справа не завершувалася, і в хід часто йшла аргумент-відповідь – так званий «білий» терор, що найчастіше набував форми єврейських погромів. Більшість населення імперії провину за організацію та підтримку цих погромів покладало на уряд (у мемуарах свідків тогочасних подій часто-густо зустрічаються безапеляційні твердження на кшталт «організованих урядом жидівських погромів» [4, с. 116]). Особливо живучим це переконання було серед жителів українських губерній, адже саме тут єврейські погроми набули найбільшого розмаху (82,5 % усіх єврейських погромів «кривавого» жовтня 1905 р. відбулися саме на території України [17]). Тож зрозуміло, що, з огляду на такий стан речей, на вбивства представників уряду населення дивилося здебільшого індиферентно.

Однак, усе це безпосередньо впливало на суспільну думку, погляди та переконання звичайних людей. Тож, якщо в перші роки ХХ ст. більшість робітників та частина селянства схвально оцінювала акції «індивідуального» політичного терору, то з розгортанням в країні революційних подій 1905–1907 рр. ситуація починає змінюватися. Зокрема, перетворення «індивідуального» терору у «масовий» (а у випадку анархістів і взагалі у «безмотивний»), байдужість новоспечених терористів до можливих безневинних жертв (при невдалому замаху есерівських терористів на коменданта Севастопольської фортеці В. С. Неплюєва бомбою було вбито 37 мирних мешканців [2, с. 198]) та жорстокі єврейські погроми, які «чорносотенці» влаштовували у відповідь на дії революціонерів – все це поступово приводило до відмови суспільства від схвальної оцінки революційного терору. Відповідно терористи поступово втрачали свій ореол «героїзму», а звістки про теракти вже не приводили до загального захоплення діями бойовиків-есерів або анархістів, як спостерігалось рані-

ше. Як відзначав відомий російський ліберал П. Б. Струве щодо вбивства П. А. Столипіна у 1911 р., «широкі громадські кола... з вражаючою, болючою апатією віднеслися до звістки про київську подію. <...> Враження від пострілу ... можна охарактеризувати як непереборну природну відразу» [1, с. 199–200]. Зрештою завершення революції у 1907 р. знаменувало собою і фактичне завершення доби революційного тероризму, який майже десятиріччя тримав у жаху російський уряд, а з початком революції – і пересічних обивателів країни.

Підсумовуючи вищезгадане, слід зазначити, що схвальна оцінка, яку отримав революційний терор у тогочасному суспільстві свідчила, що це явище виявилось вельми органічним для політичного життя царської Росії початку ХХ ст. Пересічні піддані імперії Романових не тільки знаходили виправдання терористичним акціям революціонерів та мимоволі брали участь у створенні своєрідного культу бойовика-терориста, але й самі доволі часто долучалися до діяльності неонародників. Узагалі суспільство демонструвало вражаючу терпимість до політичного насильства, сприймало терор як невід'ємну частину тогочасного буття. Саме тому терор протягом досить тривалого часу і був непереможним. Можна також погодитися з тими дослідниками, які вбачають однією з головних причин цього той факт, що в країні «не була сформована атмосфера тотального морального осуду терору», зокрема серед освічених кіл соціуму [14, с. 16]. Більше того, російська та українська інтелігенція за усі роки «терористичної епопеї» початку ХХ ст. не виробила жодної загальної узгодженої позиції по відношенню до терору. У свою чергу це дозволяє стверджувати, що в той період тероризм не був вже виключно засобом політичної боротьби, як, наприклад, у Франції ХVІІІ ст. або в 70–80-х рр. ХІХ ст. у Росії. У цей час він вже стає справжнім способом життя країни, зокрема й її українських земель. Тож історичний досвід чітко демонструє, що проблема терору (у наші часи вже тероризму) не може вирішуватися однобічно. Для цього потрібно використовувати різні важелі, одним з яких обов'язково повинна бути правильно сформована позиція громадськості стосовно цього руйнівного явища.

Бібліографічні посилання

1. **Будницький О. В.** Тероризм в російском освободительном движении: идеология, этика, психология (вторая половина ХІХ – начало ХХ в.) / О. В. Будницький. – М. : «Росс. полит. энцикл.» (РОССПЭН), 2000. – 399 с.
2. **Волковинський В. М.** Революційний тероризм в Російській імперії і Україна (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / В. М. Волковинський, І. В. Ніконова. – К. : Старий світ, 2006. – 416 с.
3. **Врадій Є. А.** Анархо-комуністичний рух на Півдні України у 1905–1910 рр. : дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.01 / Врадій Єгор Андрійович. – Д., 2011. – 229 с.

4. **Галаган М.** З моїх споминів (1880-ті – 1920 р.) : Док.-худ. видання / М. Галаган. – К. : Темпора, 2005. – 656 с.
5. **Гейфман А.** Революционный террор в России. 1894–1917 / А. Гейфман; пер. с англ. Е. Дорман. – М. : КРОН-ПРЕСС, 1997. – 448 с.
6. **Гулина О. Р.** Феномен нигилизма в правосознании русского народа [Электронный ресурс] / О. Р. Гулина // Электронный журнал «Полемика». Вып. 10. – Режим доступа: <http://www.irex.ru/press/pub/polemika/10/gul>.
7. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 32, оп. 1, спр. 14, 152 арк.
8. **Дубовик А. В.** Деятельность «Группы екатеринославских рабочих анархистов-коммунистов» (1905–1906 гг.) [Электронный ресурс / А. В. Дубовик, А. Вл. Дубовик // Индивидуальный политический террор в России XIX – начало XX века : материалы конф. – М. : «МЕМОРИАЛ», 1996. – Режим доступа: <http://www.memo.ru/history/terror/index.htm>.
9. **Леонов М. И.** Террор и смута в Российской империи начала XX века / М. И. Леонов // Вестник СамГУ. – 2007. – № 5/3 (55). – С. 176–186.
10. **Лурье Ф. М.** Индивидуальный политический террор: что это? [Электронный ресурс] / Ф. М. Лурье // Индивидуальный политический террор в России XIX – начало XX века : материалы конф. – М. : «МЕМОРИАЛ», 1996. – Режим доступа: <http://www.memo.ru/history/terror/index.htm>.
11. **Милюков П. Н.** Воспоминания / П. Н. Милюков. – М. : Политиздат, 1991. – 528 с.
12. **Наливкина Н. В.** Спецкурс «Политический экстремизм: история и современность» в изучении политологии / Н. В. Наливкина // Вестник Томского гос. пед. ун-та. – 2000. – Вып. 5 (21). – Серия: Экономика. – С. 93–98.
13. **Одесский М. П.** Поэтика террора и новая административная реальность: очерки истории формирования / М. П. Одесский, Д. М. Фельдман. – М. : РГГУ, 1997. – 203 с.
14. **Сибиряков И. В.** Интеллигенция и террор: исторический опыт России начала XX в. / И. В. Сибиряков // Интеллигенция и мир. Российский междисциплинарный журнал социально-гуманитарных наук. – 2011. – № 1. – С. 7–18.
15. Стенографические отчеты / Гос. дума, второй созыв, 1907 год, сессия вторая. – СПб. : Гос. типогр., 1907. – 2233–2344 стб.
16. **Тыркова-Вильямс А. В.** На путях к свободе / А. В. Тыркова-Вильямс // Выборы в I–IV Государственные Думы Российской империи. (Воспоминания современников. Материалы и документы) / под общ. ред. А. В. Иванченко. – М. : ЦИК, 2008. – С. 164–181.
17. **Хитерер В. М.** Еврейские погромы на Украине в октябре 1905 года [Электронный ресурс] / В. М. Хитерер. – Режим доступа: <http://www.jewish-heritage.org/prep52.htm>.
18. **Шляхов О. Б.** Політична криза в Російській імперії початку XX ст. та її причини в цивілізаційному вимірі / О. Б. Шляхов // Грані. – 2006. – № 6. – С. 12–16.
19. **Шляхов О. Б.** Тероризм в Україні на початку XX ст. / О. Б. Шляхов // Бористен. – 2002. – № 3. – С. 26–27.

Надійшла до редколегії 17.01.2013

Ю. І. Коломоєць

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

РОЛЬ І МІСЦЕ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ЕМІГРАЦІЇ У СТВОРЕННІ РСДРП (1898 р.)

Проаналізовано роль революційної еміграції у створенні Російської соціал-демократичної робітничої партії.

Ключові слова: РСДРП, еміграція, «Союз російських соціал-демократів за кордоном».

Проанализирована роль революционной эмиграции в создании Российской социал-демократической рабочей партии.

Ключевые слова: РСДРП, эмиграция, «Союз русских социал-демократов за границей».

Analyzed the role of the revolutionary emigration in the foundation of the Russian social-democracy labour party.

Key words: RSDLP, emigration, «Soyz of the russian social-democracy aboard».

Створення однієї з перших політичних партій в дореволюційній Росії – Російської соціал-демократичної робітничої партії – мало величезне значення для подальшого суспільно-політичного розвитку країни, апогеєм якого стала Жовтнева революція 1917 р. Організатором революції стала більшовицька частина РСДРП, яка почала свою історію з 1903 р. Довгий час у вітчизняній історичній науці відбувалося зіткнення думок щодо початку діяльності РСДРП. Головною складовою таких суперечок було протиставлення значення подій 1898 та 1903 рр. Їх коріння, слід зазначити, полягало у тому, що в Мінську, де відбувався перший з'їзд, не були присутні соціал-демократи, які згодом стали більшовиками і, навпаки, II з'їзд РСДРП за всіма параметрами ідеології підходив для поняття «створення партії». Врешті-решт з кінця 50-х рр. ХХ ст. першому з'їзду РСДРП було відведено гідне місце в історії партії [14].

Слід зазначити, що сама соціал-демократична течія в російському революційному русі була започаткована у вимушеній еміграції групою «Визволення праці» на чолі з Г. Плехановим, утвореній у 1883 р. Саме з цього часу соціал-демократичний рух розвивався у двох площинах, а саме: на місцевому рівні в Росії та за кордоном, де концентрувалися провідні діячі та теоретики руху.

Вітчизняна історична наука, з нашої точки зору, не приділяла достатньої уваги місцю соціал-демократичної еміграції в процесі створення партії. Так, в роботах Я. Р. Воліна, Ю. М. Воробцової, М. О. Ковальчука питанням участі емігрантів у підготовці та проведенні I з'їзду РСДРП у Мінську практично не приділялося уваги, оскільки вважалося, що його скликання – це виняткова заслуга місцевих організацій соціал-демократичного спрямування. Можна у зв'язку з цим послатися на думку В. Леніна, який писав з цього приводу, що «блискучий початок, яким ознаменували себе соціал-демократичні організації робітників Західного краю, Петербурга, Москви, Києва та інших міст, завершився створенням Російської соціал-демократичної робітничої партії (навесні 1898 року)» [9, с. 187]. З іншого боку, і на це необхідно звернути особливу увагу, він стверджував у 1902 р., в розпал боротьби з «економізмом», що створення партії було «найбільш рельєфним і в той же час останнім кроком соціал-демократів цієї епохи (1894–1898 рр. – Ю. К.)» [8, с. 161].

Таким чином, питання участі еміграції у створенні РСДРП залишалося поза увагою вітчизняних учених. Ось чому метою даною статті є висвітлення місця і ролі еміграції у даному процесі. Цікавою видається оцінка, яку давали ролі еміграції представники царського режиму. Наведемо досить розлоге свідчення Л. Меньщикова – колишнього працівника царських правоохоронних органів. «Ідея злиття в «струнко-організаційне ціле», – зазначав він, – яка знайшла своє друковане вираження ще наприкінці 1897 р., і яку настирливо проводили закордонні центровики, отримала, нарешті, здійснення: навесні 1898 р. відбувся з'їзд, на якому було закладено утворення Російської соціал-демократичної робітничої партії» [12, с. 30]. Отже, Л. Меньщиков досить відверто заявляв про те, що ідея створення РСДРП була принесена в Росію із еміграції. Такої ж точки зору притримувався і відомий дослідник життя та діяльності Г. Плеханова О. Єльницький, який підкреслював, що саме «Союз російських соціал-демократів за кордоном» був одним з ініціаторів скликання I з'їзду РСДРП [5, с. 166]. У травні 1898 р., полемізуючи з одним із майбутніх лідерів «економізму» К. Кусковою, адміністрація «Союзу російських соціал-демократів за кордоном» заявила про те, що «Союз» має своєю метою «розробку елементів для організації російської соціал-демократичної партії» [17, спр. 7, арк. 1]. З іншого боку, задля об'єктивності слід назвати вихідний пункт полеміки, а саме звинувачення К. Кусковою керівництва «Союзу» в сектантстві, а особливо його ядро – групу «Визволення праці» [17, спр. 7, арк. 2].

Необхідно підкреслити, що у 1897–1898 рр. відносини між еміграцією та місцевими російськими організаціями були далеко не безхмарними. Так, ще у 1885 р. група «Визволення праці» розробила про-

ект програми майбутньої партії, який в цілому мав політичне забарвлення, засновуючись на ідеях К. Маркса та Ф. Енгельса. У цей час у Росії набуває розвитку течія прихильників іншого керівника німецьких соціал-демократів – Е. Бернштейна, яка отримала назву «економізм». Зв'язки еміграції і місцевих діячів соціал-демократичного руху у 1898 р. були досить слабкими та епізодичними. Оцінки стану речей в Росії Г. Плеханов та його прихильники отримували із нечисленних зустрічей з новими емігрантами. Так, А. Луначарський у своїх спогадах відзначав, що один із лідерів групи «Визволення праці» П. Аксельрод, аналізуючи стан розвитку соціал-демократичного руху в Росії, зазначав, що тільки з появою робіт В. Леніна можна було стверджувати про зародження справжнього руху і висунення «справжніх соціал-демократичних мислителів» [11, с. 23]. У той же час показовим є лист В. Засулич Г. Плеханову на початку 1898 р., де вона піддає сумніву можливість домовитися з місцевими організаціями взагалі. Оцінюючи зустріч з одним з місцевих працівників, що приїхали, вона зазначала, що «жоден з цих заїжджих птахів не може дати поняття про інших, наступний буде спростовувати попереднього» [4, с. 191]. Висновок, який робить В. Засулич, не міг бути втішим для російських діячів, оскільки вона закликала дивитися на них «історично» та «об'єктивно», що, по суті, означало ставлення емігрантів до них, як до малих дітей.

Серед російських діячів значного поширення набула точка зору, що необхідність побувати за кордоном і зустрітись з провідними діячами еміграції поступалася важливості вирішення конкретних завдань в Росії. Як зазначав один із учасників соціал-демократичних гуртків О. Петров, «я розривався на дві частини – то мені хотілося потрапити в закордонний центр, щоб викласти свій план, то обертався поглядом всередину Росії» [15, с. 50]. Необхідно звернути увагу на той факт, що метою закордонної поїздки частіше всього була необхідність ознайомити Г. Плеханова та його прихильників із своєю точкою зору, а не послухати теоретичні роздуми останніх. Більше того, партійні організації в Росії ставили під сумнів правильність поглядів Г. Плеханова. Про це свідчить лист «Робітничої газети», затвердженої першим з'їздом у якості центрального органу партії, до Г. Плеханова, в якому члени редакції не погоджуються з його тлумаченням нагальних проблем революційного руху в Росії. «Вся справа в тому, – зазначалося в листі, – що група не вважає потрібним розмістити ту частину Вашого листа, де Ви докоряєте російським соціал-демократичним групам за часте забування значення політичної боротьби... докір абсолютно незаслужений» [13, с. 208].

Так починало складатися протистояння теоретиків та практиків, яке набуло свого розвитку особливо після першої революції 1905–

1907 рр. в Росії. Заради об'єктивності необхідно додати, що лідери соціал-демократичної еміграції дійсно дивилися на місцевих робітників з Росії як на людей, теоретично не підготовлених, які вимагали для себе «володарів дум» в особі Г. Плеханова, П. Аксельрода чи В. Засулич. У вищезгаданих спогадах А. Луначарського слід звернути увагу на зверхнє ставлення, наприклад, П. Аксельрода до найвідоміших на той час діячів соціал-демократії в Росії П. Струве та М. Туган-Барановського. Передаючи розмову с П. Аксельродом, А. Луначарський зазначав, що останній на питання про роль і значення діяльності вищевказаних марксистів підкреслив, що вони – «це сторінки університетського життя» [11, с. 23]. Звичайно, що і до Маніфесту РСДРП, автором якого був П. Струве, соціал-демократи в еміграції віднесли дещо упереджено і, мабуть, з образою за те, що такий важливий документ було доручено написати не їм.

Ось чому своє першочергове завдання представники еміграції вбачали у виданні марксистської літератури та транспортуванні її в Росію з метою піднесення революційного теоретичного рівня як місцевих діячів соціал-демократії, так і робітничого класу в цілому. Так, згідно із даними адміністрації «Союзу російських соціал-демократів за кордоном» з листопада 1897 р. по серпень 1898 р. в Росію було відправлено різними шляхами 26 транспортів з літературою вагою від 15 фунтів до 7 пудів. У відповідь від російських організацій надійшла фінансова підтримка у сумі більше півтора тисяч франків [3, с. 9]. Заслуговує на увагу інформація про тиражі революційної літератури, яка друкувалась за кордоном у Швейцарії. Так, згідно звіту касира «Союзу російських соціал-демократів за кордоном», опублікованому в № 8 «Листка «Работника» за період з 15 грудня 1897 р. по 1 червня 1898 р. було надруковано таку літературу: «Листок «Работника» № 5 – 3 тис. примірників, «Березнева революція в Німеччині» – 2 тис., «Про тактику» – 1 тис., «Травневий листок» – 2 тис., «Сон під перше травня» – 3 тис., а всього – різних на видань загальним накладом – 33 тис. примірників [10, с. 47]. Усю літературу в основному ввозили в межі Російської імперії.

Слід зазначити, що багато видань досягали своїх пунктів призначення. Так, віленський поліцмейстер навесні 1898 р. доповідав, що в місті було знайдено декілька видань «Союзу», у тому числі «Листки работника» за листопад 1897 р. та січень 1898 р. [7, с. 10]. У березні 1898 р. жандармами було вилучено в підпільній бібліотеці в Києві 214 видань у кількості 1 794 примірників, серед яких були праці Ф. Енгельса «Становище робітничого класу в Англії», Г. Плеханова «Російський робітник в революційному русі», В. Леніна «Пояснення закону про штрафи» [19, с. 123]. Лист Г. Плеханова, статті Б. Кольцова та П. Аксельрода були вилучені в Катеринославі під час арешту

10 березня 1898 р. [1, с. 152]. У березні 1898 р. було проведено обшуки та арешти в Москві, під час яких жандарми вилучили до 400 друкованих закордонних видань [12, с. 73]. Даний перелік можна було продовжити. Оцінюючи значення транспортування літератури в Росію, можна навести спогади одного з активних учасників революційного руху в Петербурзі В. Забрєжнева, особливо звернувши увагу на повідомлення, що йому вдалося «купити транспорт закордонної есдеківської (орфографію автора збережено. – Ю. К.) літератури, яка стала великою допомогою в моїй кустарній пропагандистській роботі» [6, с. 116].

З огляду на все вищевказане вряд чи можна погодитися з висновком про те, що саме «Союз російських соціал-демократів за кордоном» міг виступати ініціатором або безпосереднім організатором скликання I з'їзду РСДРП, але він зробив дуже багато для того, щоб об'єднання в РСДРП відбулося взагалі. Було зроблено величезну чорнову роботу з пропаганди ідей революційного марксизму в Росії, що і зробило можливим урешті-решт провести установчий з'їзд.

На самому з'їзді у Мінську також не обійшлося без емігрантської тематики. Побуває думка про те, що представників «Союзу російських соціал-демократів за кордоном» не запросили на з'їзд з питань збереження конспірації. Ця точка зору має право на існування, оскільки всі переміщення через кордон відслідковувалися відповідними царськими органами. Але зразу ж по завершенню з'їзду один із членів ЦК А. Кремер надіслав листа П. Аксельроду з повідомленням про те, що було ухвалене рішення оголосити всіх членів «Союзу російських соціал-демократів за кордоном» членами РСДРП, а сам «Союз» – закордонним органом РСДРП [14, с. 103]. З іншого боку, партійні організації в Росії спробували взяти діяльність еміграції під контроль створеного Центрального Комітету. Так, жодна організація в Росії не мала права встановлювати зв'язки з еміграцією без дозволу ЦК [1, с. 161]. Представники за кордоном також повинні були повністю узгоджувати свої дії з представниками соціал-демократичного руху в самій Росії. У цьому сенсі цікавим видається лист П. Аксельрода керівнику типографії «Союзу» Й. Блюменфельду в травні 1898 р., в якому він наголошує на неможливості проведення організаційних реформ в еміграції без згоди російських комітетів [17, спр. 11, арк. 1]. У листі одного з членів «Союзу» В. Іваньшина до Г. Плеханова влітку 1898 р. також підкреслювалося, що соціал-демократи-емігранти не мали права на самостійне вирішення питань про взаємовідносини з іншими національними соціал-демократичними організаціями на зразок польської чи латиської [16, спр. В. 182. 1, арк. 9]. Такі намагання призводили до ще більш напружених стосунків між лідерами еміграції та російською частиною РСДРП.

Важливим, з нашої точки зору, є також використання рішень з'їзду як групою «Визволення праці» та їх прихильниками, так і «молодою» опозицією в «Союзі російських соціал-демократів за кордоном», яка переважно сповідувала «економізм». Саме вона постійно наголошувала на несамостійності еміграції, на необхідності підкорятися російським партійним органам, в яких до певного часу переважали їх прихильники. Так, наприклад, один з лідерів опозиції В. Махновець відверто писав про те, що еміграція повинна була отримувати вказівки з Росії для проведення своїх дій. «На нараді своїх зразу ж після з'їзду (з'їзд «Союзу» в Цюріху в листопаді 1898 р. – Ю. К.) адміністрацією було ухвалено рішення послати одного з товаришів у Росію. Мотивувалось це, по-перше, необхідністю відновити безпосередні зв'язки з комітетами Російської партії..., по-друге, необхідністю отримати вказівки й повноваження для інтернаціонального конгресу в Парижі» [4, с. 1]. Фактично створення РСДРП у березні 1898 р. було використано «економістами» для боротьби за владу всередині «Союзу російських соціал-демократів». Яскравим свідоцтвом такої політики стали спроби закордонного представництва Бунду – загального єврейського робітничого союзу в Росії та Польщі – отримати в «Союзі» автономію в єврейських справах для ведення пропаганди, видання літератури та ін. У грудні 1898 р. відбулася полеміка з цього питання в «Союзі російських соціал-демократів за кордоном» [17, спр. 15, арк. 14]. У своїй боротьбі бундівці-емігранти виходили з того, що сам Бунд був організацією-засновником РСДРП [18, с. 175]. Урешті-решт їм вдалося змусити групу «Визволення праці» поступитись, що, на нашу думку, не сприяло консолідації партійних сил як за кордоном, так і в Росії. Логічним продовженням стала поведінка бундівської делегації на II з'їзді РСДРП, коли вона залишила зібрання після відмови визнати Бунд єдиною організацією єврейського робітничого класу.

Зі свого боку, прихильники ортодоксального марксизму теж часто посилалися на рішення I з'їзду РСДРП та його провідні документи. Так, підтримка положень Маніфесту РСДРП, де наголошувалося на необхідності готувати робітничий клас саме до політичної боротьби, була додатковим козирем у руках групи «Визволення праці» в боротьбі проти «економістських тенденцій» як в еміграції, так і в революційному русі в Росії в цілому. Адміністрація «Союзу» у своєму зверненні в березні 1898 р. до російської молоді за кордоном наголосила на важливості I з'їзду партії і закликала молодь сприяти прямо чи опосередковано революційному рухові робітничого класу в Росії [3, арк. 1].

Крім того, в головному виданні «Союзу» «Листке «Роботника» було опубліковано «Маніфест РСДРП» – головний документ з'їзду.

Таким чином, революційна еміграція зіграла досить значну роль у попередній підготовці І з'їзду РСДРП, виступивши ідейним нахненником об'єднавчих процесів. З іншого боку, саме рішення з'їзду було використано у боротьбі між ортодоксальними марксистами та прихильниками «економізму» всередині самої еміграції, що призвело до остаточного розколу у 1900 р. і формування окремих організацій.

Бібліографічні посилання

1. Б. Д. К истории возникновения РСДР Партии // Исторический сборник. – СПб.: Б.и., 1907. – С.126–164.
2. Государственная общественно-политическая библиотека. Фонд архивно-го хранения (далі – ГОПБ. ФАХ). Отчет о работе администрации Союза с ноября 1898 по август 1900. – 9 с.
3. ГОПБ. ФАХ ЦЛ1-192/1898-III. О первом съезде РСДРП.
4. Группа «Освобождение труда». Из архивов Г. В. Плеханова, В. И. Засулич и Л. Г. Дейча / под ред. Р. М. Плехановой. – М.; Л. : Госиздат, 1928. – 342 с.
5. **Ельницкий А.** История рабочего движения в России / А. Ельницкий. – Пг. : Изд. И. Р. Белоголового, 1918. – Ч. I. (XIX век). – 195 с.
6. **Забрежнев В.** Первые годы моей партийной работы (1895–1899 гг.) / В. Забрежнев // Пролетарская революция. – 1923. – № 10 (22). – С. 112–132.
7. **Купчин Н. С.** Распространение марксизма в Белоруссии в конце XIX века (1883–1900 гг.) / Н.С. Купчин // Из истории борьбы за распространение марксизма в Белоруссии (1883–1917 гг.): сб. ст. – Минск : Изд-во АН БССР, 1958. – С. 3–16.
8. **Ленин В. И.** Наша ближайшая задача / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. / В. И. Ленин. – Т. 7. – С. 187–196.
9. **Ленин В. И.** Что делать? (Наболевшие вопросы нашего движения) / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. / В. И. Ленин. – Т. 6. – С. 1–192.
10. Листок «Работника». – 1898. – № 8. – С. 46–49.
11. **Луначарский А. В.** Владимир Ильич Ленин / А. В. Луначарский // Единственный, неповторимый. Сборник статей, воспоминаний, стихов памяти Ленина. – Изд. 2. – Екатеринбург : Изд-во Уралкнига, 1924. – С. 23–28.
12. **Меньшиков Л. П.** Охрана и революция. К истории тайных политических организаций в России / Л. П. Меньшиков. – М. : Изд-во Всесоюз. об-ва политкаторжан и ссыльнопоселенцев, 1928. – Ч. II. – 187 с.
13. Ответ «Рабочей Газеты» (1898 г.) Г. В. Плеханову // Красный архив. – 1926. – Т. 6 (19). – С. 207–209.
14. Первый съезд РСДРП. Март 1898 года: Документы и материалы. – М. : Госполитиздат, 1958. – 336 с.
15. **Петров А. К.** Первые с.-д. кружки в Архангельске / А. К. Петров // Пролетарская революция. – 1923. – № 10 (22). – С. 29–60.
16. Российская национальная библиотека. Архив дома Плеханова. – Ф.1093, оп. 2140. 40.
17. Российский государственный архив социально-политической истории. г. Москва. – Ф.283, оп. 1.
18. **Цоглин В. А.** (Тарас). Между первым и третьим съездом Бунда / В. А. Цоглин // Революционное движение среди евреев. – М.: Изд-во Всесоюз. об-ва политкаторжан и ссыльнопоселенцев, 1930. – Сб. 1. – С. 149–184.

19. **Юрченко О. Т.** Поширення марксизму і соціал-демократичні організації на Україні (80–90-і роки XIX століття) / О. Т. Юрченко, М. В. Демченко. – К. : Політвидав України, 1983. – 182 с.

Надійшла до редколегії 17.01.2013

УДК 97 (477.63) «1890/1907»

О. О. Чепурко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**ІСТОРІЯ ДІЯЛЬНОСТІ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНИХ
ОРГАНІЗАЦІЙ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
НАПЕРЕДОДНІ РЕВОЛЮЦІЇ 1905–1907 рр.**

Розглянуто діяльність соціал-демократичних організацій Катеринославської губернії напередодні революції, досліджено ступінь впливу на роботу організацій губернії рішень II з'їзду РСДРП, окреслено особливості фракційного самовизначення марксистів.

Ключові слова: соціал-демократи, РСДРП, агітація, пропаганда.

Рассмотрено деятельность социал-демократических организаций Екатеринославской губернии накануне революции, исследовано степень влияния на работу организаций губернии решений II съезда РСДРП, выделены особенности фракционного самоопределения марксистов.

Ключевые слова: социал-демократы, РСДРП, агитация, пропаганда.

Review the activities of the Social-Democratic organizations Ekaterinoslav province on the eve of the Revolution, investigated the degree of influence on the organizations of the province decisions of the Second Congress of the RSDLP.

Key words: social-democratic, RSDLP, agitation, propaganda.

Більше ста років тому відбулася подія, яка вплинула на становлення політичної сили, що в недалекому майбутньому відіграє значну роль у житті багатьох народів. Другий з'їзд РСДРП відкрився 17 (30) липня 1903 р. у столиці Бельгії – Брюсселі, а потім був перенесений у Лондон, де тривав до 10 (23) серпня 1903 р. Цей з'їзд формально об'єднав РСДРП, надав їй нового структурного вигляду, але в той же час дав початок новому розколу марксистів – на меншовиків та більшовиків.

У даній розвідці спробуємо розглянути процес фракційного визначення соціал-демократів та особливості розвитку організацій

© О. О. Чепурко, 2013

РСДРП Катеринославщини напередодні революції. У радянській історіографії домінувало переконання, що ініціатором фракційного розколу, внутрішньопартійних конфліктів та дискусій були меншовики, тож спробуємо підтвердити чи спростувати цю тезу, дослідивши діяльність партійців у місцевих партійних осередках Катеринославської губернії.

Становлення соціал-демократичних осередків у Катеринославській губернії почалося з 1890-х рр. Формування партійних організацій не завжди йшло без конфліктів, спостерігалися протиріччя між соціал-демократами з принципових питань. Для кожної партійної організації губернії поряд із питаннями, які обговорювалися в партії в цілому, наприклад, про «економізм» чи політичний терор, існував і свій список дискусійних питань, зумовлених місцевою специфікою. Аналіз діяльності соціал-демократів Катеринослава, зокрема тих безкомпромісних обговорень питань ідеології місцевими партійцями, наводить на думку, що офіційне оформлення розколу партії шляхом утворення фракцій було якщо не приреченим, то не випадковим. Дискусії стосувалися питань своєчасності переходу від пропагандистської до агітаційно-пропагандистської роботи, доцільності реформування структури парторганізацій та її суті (автономність комітетів чи централізований устрій), визначення пріоритетності економічної та політичної боротьби, ставлення до селянського і робітничого рухів, ліберальної буржуазії, сил, опозиційних владі [17, с. 78–79]. Дискусії не обмежувалися полемікою, переростаючи у чвари та дроблення організацій.

Виявлені розбіжності фактично ідентичні тим ідеям, які лягли в основу ідеологічного протистояння делегатів II з'їзду партії й зумовили появу меншовицької та більшовицької фракцій. Конфлікт мав під собою підгрунтя довготривалих дискусій на периферії, й оформлення фракцій – це підбиття підсумків внутрішньопартійної боротьби, яка охоплювала не тільки керівні центри РСДРП, а й низові партійні установи, в основі якої було різне бачення ролі партії, що врешті-решт зумовило розбіжність фракцій як у методах роботи, так і в тактиці.

Зокрема партійці Катеринославщини поклали великі сподівання на запланований на 1903 р. з'їзд партії, який, на їхню думку, мав вирішити усі дискусійні питання щодо ідеології та практичної роботи революціонерів. На з'їзді брали участь соціал-демократи від губернії – Катеринославський комітет, група «Южный рабочий» та «Союз гірничозаводських робітників Півдня Росії» отримали від Організаційного комітету РСДРП програму та пропозицію брати участь у партійному з'їзді, делегувавши від організації двох її працівників. Наприкінці квітня 1903 р. було проведено засідання для виборів делегатів, де були обрані від Катеринославського комітету Л. Віленський

та Л. Махлін, від «Союзу гірничозаводських робітників Півдня Росії» І. Мошинський, від групи «Южный рабочий» В. Розанов та Є. Левін. Згідно з ухвалою комітетів, делегати були відсторонені від роботи (щоб уникнути провалів) і негайно виїхали на з'їзд.

Рішення II з'їзду РСДРП, призвівши до розколу партії, мали значний вплив на роботу периферійних парторганізацій. Полеміка навколо програмних і організаційних принципів побудови партії, що розгорнулася на з'їзді, не вшухла після його закінчення, а перекинулася в організації, розколюючи їх на послідовників двох соціал-демократичних течій марксистського напрямку – меншовиків і більшовиків.

Період з вересня 1903 р. по грудень 1904 р. є добою становлення фракційних осередків усередині партійних організацій РСДРП Катеринославщини. У губернії перша хвиля фракційних протиріч тривала впродовж вересня – жовтня 1903 р. у результаті обговорень рішень з'їзду в керівних органах найбільших соціал-демократичних організацій – Катеринославській організації РСДРП та «Союзу гірничозаводських робітників Півдня Росії». У цей час тривала гостра боротьба за керівні органи (комітети) найвпливовіших організацій губернії. На початковому етапі фракційної боротьби професійні революціонери намагалися поставити під свій контроль комітет, а не створювати всередині організації осередок чи паралельно діючу організацію або групу.

У вересні – жовтні 1903 р. у соціал-демократичних організаціях краю зберігався зовнішній спокій. Місцеві соціал-демократи продовжували вести агітацію та пропаганду в очікуванні рішень з'їзду. Після закінчення з'їзду задля завоювання опори серед місцевих організацій меншовики і більшовики надіслали своїх делегатів на периферію для роз'яснень рішень з'їзду і позицій новоутворених політичних фракцій РСДРП. З самого початку головну увагу в цій боротьбі представники фракцій у межах губернії звернули на Катеринославську організацію та «Союз гірничозаводських робітників Півдня Росії» у зв'язку з тим, що ці партійні утворення були найбільшими та найвпливовішими і мали право представляти інтереси соціал-демократів Катеринославщини на з'їздах партії. Делегати з'їзду, повернувшись у Російську імперію, доповіли на партійних зборах про роботу з'їзду, програму та статут РСДРП, повідомили про розкол у партії, зародивши таким чином розкольницькі тенденції на місцях. Після звітувань делегатів почалося самовизначення керівників організацій. Саме з центру організацій – комітетів – починається розбрат, рядові члени дізналися про розкол пізніше.

Делегати Катеринославського комітету не змогли повернутися у місто одразу після з'їзду, виконуючи завдання керівних органів

РСДРП, тому про можливість розколу партії повідомили представники ЦК РСДРП, що приїхали у місто на початку вересня 1903 р. – делегати більшості І. Дубровінський, С. Гусев та делегат меншості А. Локерман [13, с. 369; 15, с. 361]. Але, як стверджував член комітету В. Ногін, «... замість того, щоб дати загальне принципове обґрунтування точки зору більшості, він (С. Гусев. – *О. Ч.*) зосередив увагу лише на зовнішньому боці інциденту і не зумів розкрити принципового підґрунтя. Це не дало можливості місцевим соціал-демократам остаточно визначитися, на чій позиції стати – більшості чи меншості» [13, с. 369]. Лише після приїзду делегата меншовиків А. Локермана, який ознайомив комітет з точкою зору меншовицької фракції, члени комітету прийняли остаточне рішення і стали на позиції більшовизму [2, с. 47].

Закордонний меншовицький центр восени 1903 р. направив у Катеринослав групу делегатів (В. Вановського, Р. Гальберштадт, В. Розанова, А. Шнеерсона) з метою встановити в міській організації тверді осередки меншовизму і, по можливості, проникнути в комітет, що дало б змогу впливати на її діяльність. 5 жовтня 1903 р. В. Ленін писав членам ЦК РСДРП Г. Кржижановському і В. Носкову: «Війна оголошена, і вони (Люба, Костя, Ярема)* їдуть вже воювати в Росію. Готуйтеся до найлегальнішої, але одчайдушної боротьби. Треба неодмінно зайняти своїми людьми місця в усіх комітетах без винятку. Треба звернути особливу увагу на Харків, Катеринослав, Ростов» [11, с. 295]. Більшовики намагалися захопити контроль над більшістю комітетів організацій. Так, В. Ленін у листі члену ЦК Г. Кржижановському давав такі вказівки щодо боротьби з меншовиками та створення фракції більшовиків: «Харків, Катеринослав, Дон, Гірничозаводський союз ... в руках бунтівників. Треба хоч би що там було займати позиції усюди та повсюди своїми людьми. Хоч по одному сунути свою людину, цілком свою, в кожний комітет» [12, с. 299–300].

Восени 1903 р. до Катеринослава приїхали делегати меншовиків: В. Розанов, Р. Гальберштадт, А. Шнеерсон і В. Вановський, які намагалися згуртувати елементи, близькі до меншовизму й проникнути у Катеринославський комітет. Але завчасно попереджений ЦК РСДРП про прибуття цих меншовиків Катеринославський комітет встиг підготуватися до боротьби. У жовтні 1903 р. комітет виніс рішення приймати до організації приїжджих соціал-демократів після попередньої перевірки їх ставлення до ЦК і ЦО РСДРП [1, с. 55], намагаючись цим обмежити меншовикам доступ до організації.

Більшовикам також допомогло втримати Катеринославську організацію і те, що соціал-демократи, члени керівного органу організа-

* Люба – Л. Радченко; Костя – Р. Гальберштадт; Ярема – А. Шнеерсон.

ції – комітету, з самого початку визначилися переважно як більшовики. Серед членів комітету на меншовицькі позиції стали І. Ісув, С. Зарецька, В. Вульфович, В. Левицький-Цедербаум, які восени 1903 р., уникаючи арешту, виїхали з міста. Інші ж, а саме: В. Ногін, Е. Ессен, М. Вілонов, В. Бутаков, С. Гуревич, С. Образцов, О. Ессен перейшли на позиції більшовизму. Згодом при оновленні складу комітету комітетчики використовували принцип кооптації і призначали нових членів лише з більшовицької фракції. Тому з усіх приїжджих меншовиків вдалося увійти в організацію лише В. Ванновському. Йому було доручено завідувати технічними функціями комітету задля того, щоб відрізати йому доступ до робітників [2, с. 62]. Що ж стосується інших, то нікому з них ні в комітет, ні в організацію увійти не вдалося, а Р. Гальберштадт була навіть не допущена до роботи [2, с. 55–56].

З огляду на це протистояння відносини загострилися до того, що А. Шнеерсон зробив спробу захопити комітет силою. Він запропонував В. Левицькому організувати разом з ним молодих членів організації і спрямувати їх проти комітету, а друкарню організації захопити силою та використовувати її для друкування видань меншовицького змісту [2, с. 56]. Але В. Левицький не пішов на це і меншовики поїхали з міста, зосередивши свою увагу на другому форпості соціал-демократії в губернії – «Союзі гірничозаводських робітників Півдня Росії».

Проте їх приїзд не був даремним. За час їх перебування в місті всередині Катеринославської організації був організований досить впливовий меншовицький осередок. Упродовж вересня – жовтня 1903 р. відбулася ліквідація залишків «економістів» у Катеринославі [2, с. 48]. Проте приєднання «опозиції» до Катеринославської організації не принесло спокою, а лише посилювало меншовицький осередок в організації, внісши напруженість у стосунки між пробільшовицьким комітетом та променшовицьки налаштованою масою рядових партійців. Наприклад, у грудні 1903 р. справа дійшла навіть до розколу. Меншовики вирішили відокремитися від «іскрівців», налагодити свою друкарню, а у випадку, якщо їх група зазнає поразки, приєднатися до Бунду [2, с. 63]. Однак розкол організації так і не відбувся внаслідок арешту лідерів опозиції [3, с. 49]. Відсутність ідейних керівників, лідерів серед меншовиків Катеринослава, які б були здатні повести за собою маси, скоординувати їх діяльність – ось головна причина домінування більшовиків у Катеринославській організації. Не менш важливою причиною цього була необізнаність рядових членів організації, бо, як зазначав член комітету А. Фабричний, «периферія у курс справи введена не була» [16, с. 6]. Лише на початку 1904 рр. Катеринославський комітет починає пояснювати рядовим членам організації суть конфлікту всередині партії.

У вересні 1903 р., Катеринославський комітет у складі більшовиків В. Ногіна, М. Вілонова, І. Кейзера, К. Норінського, О. Большунова, І. Захаренка, З. Щапа своїм рішенням засудив меншовиків, схвалив рішення II з'їзду, приєднавшись до його постанов. Перевага більшовиків у комітеті дала можливість представляти інтереси міської організації тільки з більшовицьких позицій, ігноруючи навіть членів комітету меншовиків – І. Єгорова, К. Захарову, С. Цедербаума. У жовтні 1903 р. В. Ногін писав у редакцію «Искры»: «Усі ми цілком висловлюємося за рішення більшості і будемо робити все можливе для підтримки ЦК і ЦО» [14, с. 382]. На початку жовтня 1903 р. Катеринослав відвідала член ЦК РСДРП М. Ессен (Розенберг), яка виступила з роз'ясненням рішень II з'їзду. Заслухавши доповідь М. Ессен про з'їзд, місцевий комітет повторно обговорив повідомлення ЦК і ухвалив резолюцію на підтримку більшовицької частини партії [2, с. 51]. «Катеринославський комітет висловлює свою солідарність з усіма постановами з'їзду, підкоряється всім центральним установам, обраним з'їздом, запрошує товаришів об'єднатися і висловлює свій осуд всяким дезорганізаторським спробам, що порушують цілісність та єдність роботи» [8, с. 410]. Таким чином, можна констатувати, що Катеринославська організація практично одразу після з'їзду встала на бік більшовиків, хоча ідейної єдності в ній не було. Пробільшовицька орієнтація Катеринославської організації була зумовлена тим, що її керівний орган (комітет) з самого початку розколу партії складався переважно з осіб, що стали на бік більшовиків. А у зв'язку з тим, що комітет невиборний орган (він поповнювався шляхом кооптації), не було ніякої можливості легальним шляхом проникнути в комітет представникам меншості, хоча такі спроби вони робили неодноразово.

Боротьба між фракціями точилася і всередині «Союзу гірничозаводських робітників Півдня Росії», керівний орган якого одразу перейшов на меншовицькі позиції. Проте в цій організації процес фракційного визначення керівного органу був швидким. Після доповіді делегата «Союзу гірничозаводських робітників Півдня Росії» І. Мошинського, який повернувся в організацію у вересні 1903 р., керівництво «Союзу» приймає цілком променшовицьку резолюцію. Але більшість місцевих організацій та гуртків, які входили в «Союз гірничозаводських робітників Півдня Росії», ще довго не визначили свого ставлення до рішень II з'їзду РСДРП.

Після визначення двох найвпливовіших організацій губернії починається боротьба місцевих соціал-демократів обох фракцій за інші організації. Цей етап фракційних розбіжностей (жовтень – грудень 1903 р.) проявив себе у боротьбі за комітети периферійних організацій, які були слабо пов'язані з партійними центрами й не визначи-

ли свого ставлення до рішень з'їзду через свою слабку поінформованість. Основним фактором, що зумовлював розвиток міжфракційних протиріч серед соціал-демократів, стало прибуття нових партійних працівників із-за кордону, де вони брали безпосередню участь у міжфракційних конфліктах. У той час, коли спільна робота в провінції сприяла вирішенню протиріч, приїжджі революціонери привносили в місцеву партійну роботу гостроту фракційної боротьби, яка йшла у керівних органах партії та фракційних центрах еміграції. Ідейні конфлікти підігрівалися частими поїздками в губернію представників центрального керівництва обох фракцій, які вели агітацію на свою користь.

Так, у жовтні 1903 р. Таганрозька організація РСДРП визначається як більшовицька і при сприянні Катеринославських більшовиків поширює свій вплив на Донбас. Через власних представників інформує впродовж жовтня – грудня 1903 р. про рішення з'їзду соціал-демократичні організації Макіївки, Маріуполя, Єнакієвого, Юзівки та ін. У результаті в організаціях, що входили до складу регіонального соціал-демократичного утворення – «Союз гірничозаводських робітників Півдня Росії» (з кінця 1903 р. – «Донецький союз»), триває період ідейного самовизначення. На більшовицькі позиції стають Таганрозька, Макіївська, Сулінівська, Юзівська (заводська) організації та гурток Щербинівської копальні [9, с. 88–89]. Усі інші організації залишилися під впливом керівного центру «Союзу», який заявив про себе як орган меншовицької фракції.

У 1903–1904 рр. соціал-демократичні організації діяли у 21 населеному пункті губернії: Авдіївка, Алчевськ, Бахмут, Горлівка, Гришине, Довгинцеве, Єнакієве, Кадіївка, Кам'янське, Катеринослав, Кривий Ріг, Луганськ (міська організація та Гірничий комітет), Макіївка, Маріуполь, Новомосковськ, Олександрівськ, Павлоград, Слов'янськ, Юзівка (заводська та міська організації), Щербинівка, Ясинувате. Ці підрахунки не є остаточними, вони можуть бути доповнені й уточнені на основі аналізу архівних матеріалів. Усього діяло 23 комітети місцевих організацій, серед яких тільки дві (Катеринославська і Донецький союз) мали право представляти соціал-демократів губернії на з'їздах партії й були наближені за своїм статусом до окружних організацій.

Більша частина організацій губернії (Кам'янська, Криворізька, Луганська, Олександрівська, Павлоградська та ін.), що були слабо пов'язані з партійними центрами, офіційно не визначили свого ставлення до рішень з'їзду. Тому після захоплення фракціями впливу у двох найбільших організаціях губернії, починається ознайомлення організацій Катеринославщини з рішеннями II з'їзду, що триває до кінця 1904 р. Одночасно і меншовики, і більшовики роблять спро-

би перебрати контроль над керівництвом цими організаціями на себе. Соціал-демократи Катеринослава, наприклад, розробили розгорнуту програму партійної пропаганди, яку розрахували на 20 занять. Ця програма, написана В. Ногіним, орієнтувала на вивчення програми-мінімум, програми-максимум, аграрного питання, ставлення партії до ліберальної буржуазії, есерів та студентського руху. Цей документ набув значної популярності й поширювався в організаціях Катеринославського, Олександрівського та Павлоградського повітів. У 1903–1904 рр. Катеринославський та Луганський комітети розповсюджували «Летучие листки», матеріали яких виходили за межі місцевої хроніки, висвітлюючи сторінки з життя партії та загальнополітичні події в країні.

Після завоювання меншовиками «Донецького союзу», який контролював діяльність організацій Донбасу, меншовики одразу отримали перевагу в губернії. На меншовицькі позиції стали організації Слов'яносербського, Маріупольського та Бахмутського повітів, крім Луганської організації, що визначилася як більшовицька, на початку 1904 р. розірвавши стосунки з Донецьким комітетом РСДРП й у квітні 1904 р. утворивши Гірничий комітет – власний партійний центр, та Юзівської, яка переживала внутрішньорганізаційні хитання, поки в 1904 р. її комітет остаточно не підкорили меншовики [7, с. 44]. Більшовики після захоплення Катеринославського комітету отримали можливість впливати на рішення організацій Катеринославського, Верхньодніпровського, Павлоградського, Новомосковського й Олександрівського повітів, де лише в Олександрівській організації меншовики, з часом, отримали незначну перевагу.

Однак не слід говорити про цілковиту перевагу меншовиків у Донбасі та більшовиків у Нижньому Подніпров'ї. У 1903–1904 рр. в організаціях, що очолювалися меншовиками, сформувалися більшовицькі групи (Алчевська, Горлівська організації «Донецького союзу»), а в організаціях, що очолювалися більшовиками, – меншовицькі (Катеринославська, Криворізька, Довгінцевська). Мали місце спроби утворення окремих фракційних осередків меншовиками та більшовиками, перерозподіл ними влади й засобів підпільної діяльності (кошти, друкарська техніка і найголовніше – вплив на рядові кадри). Така внутрішня боротьба усередині організацій РСДРП тривала до січня 1905 р.

У губернських організаціях РСДРП між меншовиками та більшовиками точилася боротьба з ідейних і організаційних питань, яка загострювалася в міру розгортання революційного руху. Однак до остаточного розмежування не доходило, фракційні осередки, що виникли у межах єдиних організацій, не ініціювали розкол. Це можна пояснити порівняно незначною кількістю професійних революціонерів,

які працювали в організаціях губернії, відсутністю коштів та неможливістю результативно працювати в конспіративних умовах дрібним організаційним утворенням. Крім того, організаційне розмежування між фракціями гальмувалося існуванням різного роду національних організацій, на боротьбу з якими витрачалося багато сил та енергії. Так, у 1903 р. до Олександрівська приїхав відомий організатор артілей М. Левитський, поширюючи ідеологію «артільного соціалізму». Його місцеві прибічники, очолювані П. Чижевським, періодично влаштовували Шевченківські вечори, з робітників організували українську драматичну трупу, хор. Соціал-демократ О. Малєєв так згадував про конкуренцію політичних сил у місті: «утворився своєрідний клубок, в якому ідеї «економізму» перепліталися з українським шовінізмом та «поліцейським соціалізмом» [6, арк. 89–90]. У губернії мали відчутний вплив й члени єврейських організацій, зокрема Бунду та Поалей Ціон.

Відмінності в тактиці фракцій РСДРП та поглядах рядових членів партії виявляться значно пізніше – з початку розколу партії різниця між ідеологією меншовиків та більшовиків на периферії була незначною, розходження спостерігалися в основному з організаційних питань та позначалися часто на суперечках керівників організацій. Меншовики при обговоренні організаційної побудови партії виступали за «широкий» демократизм, більшовики ж за розумний централізм. Що ж стосується тактики боротьби, то суттєвої різниці не існувало. Як відомо, основні розбіжності з'являються на початку революції в 1905 р., коли обидві фракції остаточно самовизначилися, виробили власну програму дій, методику революційної боротьби. Тому у 1903–1904 рр. діяльність меншовиків та більшовиків, зокрема на Катеринославщині, мало чим відрізнялася. Хіба що меншовики висували у революційній діяльності насамперед економічні вимоги, будучи переконаними, що поки не доб'ються відчутних поступок з боку підприємців, які б поліпшили робітникам умови праці, поки ті не побачать і не відчують власні сили, недоцільно висувати політичні вимоги. Який сенс закликати пролетаріат до політичної боротьби, якщо не всі робітники виступають за поліпшення власних життєвих та професійних потреб? До того ж, якщо вірити спогадам революціонерів, то в ідеологічні протиріччя, міжфракційну боротьбу рядових партійців не залучали. Відомі випадки, коли рядові партійці погано розуміли причини та сутність фракційних протиріч до початку 1905 р. Ознайомлення рядових партійців з ідеологічними засадами фракцій відбувається, зокрема в губернії, з 1904 р. [3, арк. 7].

Третя хвиля міжфракційної боротьби тривала впродовж 1904 р. й позначилася втягненням у конфлікт рядових партійців та утворенням у межах єдиних соціал-демократичних організацій фракційних осе-

редків, перерозподілом влади, засобів підпільної діяльності (коштів, друкарської техніки, партійних зв'язків). Це ініціювало новий плін боротьби, що тривала до початку революції. Рядові партійці практично не були ознайомлені з тематикою розбіжностей фракцій, саме тому революціонери намагалися переконати їх у власній правоті, заручитися їхньою підтримкою.

Залучення рядових членів губернських організацій у дебати спричинило їх розкол на послідовників двох соціал-демократичних течій – меншовизму і більшовизму – та існування паралельних фракційних організацій. Наприклад, на межі 1903–1904 рр. Катеринославська організація, будучи формально єдиною, поділяється на два осередки: пробільшовицьки налаштованою частиною організації виявилися заводські робітники, а міська інтелігенція та ремісники опинилися на позиції меншовизму [4, арк. 72; 10, с. XVI]. На початку 1905 р. умовний розкол перетворюється на реальний, а з березня 1905 р. в Катеринославі діяли вже дві організації. З-під контролю «Донецького союзу», що займав променшовицькі позиції, виходить Луганська організація. З 1905 р. діють дві паралельні організації в Луганську: Луганська організація РСДРП (більшовицька) та Луганська група Донецького союзу РСДРП (меншовицька).

У дрібніших організаціях губернії відбувається виокремлення фракційних осередків при збереженні фактичної єдності організацій. Прикладом може слугувати Олександрівська організація РСДРП, ідейні розбіжності в якій існували й до з'їзду, але після приїзду І. Щедровича та його доповіді про партійний розкол боротьба всередині організації загострилася. Непримиренна боротьба точилася навколо основних питань партійного життя (пріоритет економічної чи політичної боротьби, роль терору в роботі революціонерів), але, незважаючи на гострі дискусії, організація залишалася монолітною [5, арк. 27].

На прикладі організацій РСДРП губернії можна відмітити, що розмежування партійців відбувається не одразу, йому передував період ідейного визначення соціал-демократів, період теоретичного становлення соціал-демократичних фракцій у цілому в імперії та губернії зокрема. Цей період охоплював 1903–1904 рр., тобто час, коли серед соціал-демократів мали місце вагання, невизначеність, ідейна боротьба, яка, маючи полемічний характер, часто переходила в конфронтацію. Усередині організацій були представники і меншовиків, і більшовиків, але важливим було тільки те, хто мав більшість голосів при прийнятті рішень. Цей момент був головним у визначенні фракційної належності організацій. Напряму роботи задавали лідери організацій, і від того, хто очолював у той чи інший час партійний осе-

редок, їхньої партійної позиції, організаторських здібностей, залежала фракційна позиція рядових членів.

Можна з упевненістю стверджувати, що фактичний розкол частини організацій губернії та утворення в межах об'єднаних організацій фракційних осередків відбувся не внаслідок дезорганізаторської діяльності самих лише меншовиків, як це категорично зазначалося в радянській історіографії. Розходження місцевих соціал-демократів відбулося внаслідок постійного тиску та нав'язування власної політики з боку керівних політичних установ обох фракцій РСДРП, завдяки чому у внутрішньопартійну ворожнечу до кінця революції було втягнуто весь актив організацій губернії. Причиною розколу було прагнення керувати діяльністю організацій за повної відсутності бажання йти на компроміс із представниками іншої фракції.

Бібліографічні посилання

1. **Варгатюк П.** Партії великої загиб: В. І. Ленін і більшовицькі організації Катеринославщини / П. Варгатюк. – Д. : Промінь, 1970. – 207 с.
2. Дніпропетровський обласний державний архів (далі – ДАДО). – Ф. 24, оп. 1, спр. 190. «Партхроника. 05. – 12. 1903 г.». – 72 арк.
3. ДАДО. – Ф. 24, оп. 1, спр. 191. «Партхроника. 01. – 03. 1904 г.». – 49 арк.
4. ДАДО. – Ф. 24, оп. 1, спр. 193. «Партхроника. 07. – 12. 1904 г.». – 72 арк.
5. Запорозький обласний державний архів (далі – ДАЗО). – П. 337, оп. 1, спр. 706. «Дело об участниках революционного движения, списки политических заключённых. – 37 арк.
6. ДАЗО. – Р. 894, оп. 1, спр. 18. «Малеев А. Ф. Рабочее движение на Запорожье / исторический очерк/». – 203 арк.
7. **Емченко Г.** Так начинались битвы. Большевики Луганщины накануне и в период первой русской революции (1900–1907 гг.) / Г. Емченко, В. Калашников, П. Шморгун. – Х. : ХГУ, 1966. – 148 с.
8. История Екатеринославской социал-демократической организации 1889–1903. Воспоминания и материалы. – Екатеринослав : Истпарт, 1923. – 594 с.
9. История рабочих Донбасса : в 2 т. – Т. I. : Рабочие Донбасса в эпоху капитализма и в переходной период от капитализма к социализму. – К. : Наук. думка, 1981. – 327 с.
10. **Кацнельсон И.** К истории первой революции на Екатеринославщине / И. Кацнельсон // Материалы по истории Екатеринославской социал-демократической организации большевиков и революционных событий 1904–1905–1906. – Екатеринослав: Истпарт, 1924. – С. VIII–XVI.
11. **Ленін В.** Лист Г. М. Кржижановському і В. О. Носкову. 5 листопада 1903 року / В. Ленін // Повне зібрання творів / В. Ленін. – Т. 46. Листи 1893–1904. – вид. 5-е. – К. : Політ. л-ра України, 1974. – С. 295–296.
12. **Ленін В.** Лист Г. М. Кржижановському. 20 жовтня 1903 року / В. Ленін // Повне зібрання творів / В. Ленін. – Т. 46. Листи 1893–1904. – вид. 5-е. – К. : Політ. л-ра України, 1974. – С. 299–300.
13. **Ногин В.** Воспоминания / В. Ногин // История Екатеринославской социал-демократической организации 1889–1903. Воспоминания и материалы. – Екатеринослав : Истпарт, 1923. – С. 362–370.

14. Переписка В. И. Ленина и редакции газеты «Искра» с социал-демократическими организациями в России. 1900–1903 гг. : в 3 т. – Т. I. – М. : Госполитиздат, 1969. – 570 с.

15. **Полонский И.** Воспоминания / И. Полонский // История Екатеринославской социал-демократической организации 1889–1903. Воспоминания и материалы. – Екатеринослав : Истпарт, 1923. – С. 352–362.

16. **Фабричный А.** Перед грозой / А. Фабричный // История Екатеринославской социал-демократической организации 1889–1903. Воспоминания и материалы. – Екатеринослав : Истпарт, 1923. – С. 4–8.

17. **Чепурко О.** Особливості становлення соціал-демократичної організації у м. Катеринославі на рубежі ХІХ–ХХ ст. / О. Чепурко // Записки осередку Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Дніпропетровську : зб. наук. пр. / редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Вип. 2. – Д. : Вид-во ДНУ, 2011. – С. 67–80.

Надійшла до редколегії 04.01.2013

УДК 94 (477) «19/20» + 629.5 (477) (09)

О. Б. Шляхов

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПІДПРИЄМЦІ УКРАЇНИ ТА ЇХ ПАРТІЙНО-ПОЛІТИЧНІ УПОДОБАННЯ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Висвітлено партійно-політичні уподобання підприємців українських губерній царської Росії на початку ХХ ст., їх взаємовідносини з імперським центром.

Ключові слова: підприємці, громадсько-політична діяльність, політичні партії, українські губернії.

Освещены партийно-политические предпочтения предпринимателей украинских губерний царской России в начале ХХ в., их взаимоотношения с имперским центром.

Ключевые слова: предприниматели, общественно-политическая деятельность, политические партии, украинские губернии.

The party-political predilections of the South Ukrainian guberniyas' industrialists of the czarist Russia at the beginning of the XX-th century, its mutual relations with the Imperial center are highlighted.

Key words: the bourgeoisie, social and political activity, the Ukrainian province.

У пореформений період, у результаті розпочатих Олександром II перетворень, у царській Росії, зокрема в її українських землях, розпо-

чинається перехід від традиційного до нового, індустріального суспільства, який супроводжується виникненням нової соціальної верстви – класу капіталістів-підприємців. Тож науково важливим видається з'ясувати, яким було їх місце та роль у політичних процесах початку ХХ ст., що являв собою їх світогляд?

Згадана проблематика вже привертала увагу в історичній літературі. Окремі її аспекти висвітлювали відомі радянські історики Й. Ф. Гіндін та Л. Є. Шепелєв [2; 26]. Останнім часом до питання участі буржуазії України в суспільно-політичному житті кінця ХІХ – початку ХХ ст. у своїх розвідках зверталися українські дослідники О. М. Донік, М. М. Москалюк, Т. М. Ніколаєва, О. О. Постернак та ін. [5; 11; 13; 15]. Разом з тим зазначену тему не можна вважати вичерпаною, особливо якщо йдеться про різні групи буржуазії південноукраїнських губерній. Отже, є всі підстави зупинитися на цьому детальніше.

Слід зазначити, що шлях Росії та України до капіталістичного суспільства мав складний, нелінійний характер, відбувався повільно та суперечливо. На темпі та проявах тогочасних трансформаційних процесів суттєво позначався той факт, що модернізація здійснювалася переважно з метою стабілізації та консервації базових характеристик імперії, що відбувалися ці зміни в рамках старих політичних структур, за існування поліцейсько-авторитарного режиму, в своєрідній феодалній оболонці.

Постійно давала себе взнаки і економічна відсталість країни – вузькість її внутрішнього ринку та нестача капіталів, а також сильно розвинуті серед населення патерналістські настрої щодо держави, відсутність у людей традицій особистої свободи. Не дивно, що і в пореформену добу наявність активних громадян не вписувалася в існуючу систему владних відносин, коли все вирішувалося лише «на горі» і тільки самими державними інституціями. Як згадували сучасники, в імперії «тривалий час панувала течія: «Мовчати, не розмірковувати» [6, с. 350]. А урядовий «Вестник финансов» у 1901 р. визнавав, що «незначне поширення середнього класу та традиції країни призводять до того, що більшість найголовніших починань здійснюється урядом або знаходиться у найтіснішій від нього залежності» [1, № 41, с. 58]. Тож не випадково, що підприємці часто демонстрували недостатній рівень активності, що в економіці навіть на початку ХХ ст., за твердженням царських урядовців, так і не «розвинулася животною силою заповзятливості, знання, рухливості капіталу...» [9, с. 181].

Слід також підкреслити, що становище представників капіталу у добу пізнього самодержавства, рівень їх громадсько-політичної активності та стереотипи поглядів багато в чому визначалися тими загальними умовами стосовно розвитку підприємництва, які існували

тоді в країні. Адже всі ці вкрай сумнівні в правовому відношенні «ділові операції», шляхом яких накопичувалися перші мільйони, найсприятливіше відчували себе саме під дахом абсолютистської системи влади. До того ж низьку продуктивність праці своїх робітників власники засобів виробництва імперії Романових зазвичай компенсували збільшенням тривалості робочого дня, встановленням мінімальної платні. Фактична відсутність робітничого законодавства відкривала для цього майже необмежені можливості. Відповідно і надалі буржуазія гальмувала прийняття соціальних законів, все більше покладаючись у своїх відносинах з робітництвом на репресивну машину самодержавства. До того ж тогочасні успіхи у веденні бізнесу у багатьох з представників підприємницького прошарку безпосередньо залежали саме від урядової підтримки – великих державних замовлень, надання різноманітних пільг, численних субсидій, політики необмеженого протекціонізму тощо*.

Отже, в той час відбувалася фактична інтеграція багатьох ділових людей до феодалної системи відносин, коли представники великого бізнесу в силу власних корисних інтересів вже не могли обійтися без підтримки самодержавства та його карального апарату. Не випадково один з лідерів російської соціал-демократії, Г. В. Плеханов наприкінці XIX ст. звертав увагу на те, що «буржуазія вміє отримувати користь із існуючого режиму і тому не тільки підтримує деякі його сторони, але і цілковито стоїть за нього у певних своїх прошарках». Російські капіталісти, наголошував він, «дуже падкі» на державне втручання, «оскільки воно виражається у заступницькому тарифі, субсидіях, гарантіях і т.п.» [14, с. 223, 224].

Разом з тим життя все ж брало своє. Тож вже з кінця XIX ст. можна спостерігати прагнення буржуазії України до певної соціальної та політичної інтеграції – участі у громадському житті, в діяльності об'єднань і союзів, які б представляли їхні корпоративні інтереси. Так, як відомо, ще в 1874 р. була створена перша представницька організація промислової буржуазії Донецького басейну та Придніпров'я – з'їзд гірничопромисловців Півдня Росії. Згодом виникла ще низка подібних об'єднань підприємців регіону. Зокрема, в серпні 1909 р. в Одесі відбувся перший з'їзд судновласників

*Як зазначав у 1900 р. петербурзький журнал «Народное хозяйство», «достатньо було скарбниці припинити надмірно оплачувати замовлення рейок, локомотивів, як наша залізородна промисловість, яка нещодавно святкувала та голосно кричала про себе..., починає впадати у мінорний тон. Лунають скарги на низькі ціни замовлень..., на перевиробництво до повного здивування пересічних споживачів, які звикли думати і відчувати, що у нас споживання заліза і абсолютно, і відносно вкрай незначне» [12, Кн. VIII, с. 134].

Чорноморсько-Азовського району. А в жовтні 1910 р. було проведено 1-й Південно-Руський торговельно-промисловий з'їзд.

Згадані організації, перш за все, мали на меті добитися від влади «реалізації своїх законних економічних інтересів». Зрештою створення подібних об'єднань свідчило про якісно новий етап у консолідації сил буржуазії українських губерній, про досягнення нею певного рівня громадської самосвідомості. Недаремно друкований орган Ради з'їздів представників промисловості та торгівлі Півдня Росії журнал «Торгово-промышленный Юг» писав: «Сучасне становище нашого торговельно-промислового середовища прозора намічає тенденцію (утворення з'їздів. – *О. Ш.*) звільнитися від станових пут і схилиться у бік класової фізіономії усіх торговельних елементів» [23, № 4, с. 29].

З іншого боку, варто згадати, що буржуазія України в той час не виявляла особливого інтересу до діяльності партій (перш за все національних українських), була політично інертною та апатичною. Як зазначав у своїх спогадах К. Скальковський, «серед купецтва тоді ще твердо панувала думка, що громадськими справами займається тільки той, в кого погано йдуть власні» [19, с. 293]. У свою чергу на сторінках власних галузевих видань підприємці відверто наголошували: «Представники промисловості і торгівлі вживають всі зусилля, щоб у своїх організаціях не зав'язнути в політиці» [23, № 17, с. 45].

Разом з тим, якщо представники капіталу і приєднувалися на початку ХХ ст. до організацій на кшталт «Союзу 17 октября», то це ще зовсім не свідчило про їхні прагнення забезпечити рух країни саме у бік класичних ліберальних цінностей, як інколи стверджується у вітчизняній історичній літературі. Адже партія, яку радянська історіографія традиційно кваліфікувала як суто буржуазну і до якої належала верхівка промислових та банківських кіл (зокрема, представники гірничопромислової буржуазії південноукраїнських губерній М. С. Авдаков або Ф. Є. Єнакієв), за своєю природою насправді була організацією служилого дворянства або частково одворяненої торговельно-промислової буржуазії, яка зовсім не збиралася замахуватися на підвалини самодержавного ладу Російської імперії, вважаючи неприйнятним для країни повноцінний парламентський устрій і, відповідно, дотримуючися консервативних поглядів, розглядаючи політичну стабільність у державі як запоруку успішності своєї підприємницької діяльності.

Зокрема, одеський часопис «Торгово-промышленный Юг» у своїй редакційній статті зазначав, що «політика визначається матеріальними, тобто економічними інтересами. Інтересами тих, хто її робить... Таким чином, – досить відверто наголошував журнал, – робітники й інтелігенція, яка до них долучилася, будуть стояти за «загаль-

не, пряме, таємне і рівне», вбачаючи у ньому знаряддя боротьби за покращання свого матеріального становища, а торгово-промисловці за це не тільки стояти не будуть, але навіть цьому будуть чинити опір. Неймовірно, щоб фабриканти за власним бажанням, без поштовхів ззовні, вирішили за необхідне зменшити робочий день, не зменшивши при цьому винагородження робітників» [23, № 18, с. 3, 5, 6].

Отже, представники великого бізнесу царської Росії, у проти-вагу підприємцям Західної Європи, відверто стояли на захисті під-валин самодержавства, виступаючи проти реальних буржуазно-демократичних перетворень у країні. Таке становище багато хто з ліберально налаштованих політиків та представників громадськості імперії відверто вважали аномальним. Недаремно один із лідерів кадетської партії А. І. Шингарьов наголошував, що «російське торговельно-промислове життя невіддільне від російського політичного життя», що «промисловці у своїх власних інтересах повинні зайнятися політикою і в політиці підтримувати гасла політичної свободи, внутрішнього миру та прогресу» [3, № 41, с. 6047].

І дійсно, певна активізація суспільно-політичної активності підприємців спостерігається в 1912 р., у рік виборів до Державної думи та Державної Ради імперії. У цей час окремі представники фінансової та промислової буржуазії українських губерній все ж таки дійшли думки щодо необхідності більш активної участі великого бізнесу в громадсько-політичному житті, в діяльності законодавчих установ країни. Зокрема, Рада з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії у своєму передвиборному зверненні 1912 р. пропонувала «спрямувати усі сили на те, щоб серед членів законодавчих палат були особи, які знають промисловість і торгівлю, розуміють їх інтереси та їх велике державне значення...», вбачаючи в цьому запоруку «народного добробуту та гармонійного розвитку всіх духовних сил нації», а також зміцнення в країні «підвалин законності, громадської справедливості та досконалих політичних форм» [3, № 36, с. 5753]. У свою чергу голова Ради з'їзду М. Ф. фон Дітмар на шпальтах журналу «Горнозаводское дело» закликав до «нової великої справи – виходу промисловості і торгівлі на арену активного політичного життя» [3, № 36, с. 5754]. Він же, виступаючи 30 жовтня 1912 р. на VI з'їзді російських фабрикантів землеробських машин та знарядь у Харкові, зазначав: «Тільки в державі правовій, в державі, яка створює умови для широкого розвитку громадської та особистої самодіяльності... – лише там можливий нормальний розвиток промисловості і торгівлі» [3, № 45, с. 6208].

Утім, при більш уважному вивченні промов керівника організації гірничопромисловців Півдня країни виявлялося, що ці гучні декларації де-факто означали лише проведення до складу Думи «дійсних представників промисловості, які змогли б викликати у суспіль-

ства та держави не тільки інтерес, але й любов і повагу до цієї галузі народної праці». Водночас той же М. Ф. Дітмар наголошував, що «ми (підприємці. – *О. Ш.*) не хотіли і не могли дати програми – не прийшов ще час для російської промисловості в цілому» [3, № 36, с. 5753]. Не дивно, що реагуючи на подібні заяви, газета «Киевская мысль» у 1912 р. підкреслювала «убозтво політичної думки вітчизняної буржуазії» [3, № 36, с. 5753].

Фактично виправдовуючись перед цими звинуваченнями, журнал «Промышленность и торговля» за підсумками VI з'їзду представників промисловості та торгівлі імперії 1912 р. стверджував, що «торговельно-промисловий клас не може мати одного спільного політичного *credo*, що серед промисловців є представники усіх відтінків політичної думки» [23, № 17, с. 44]. З іншого боку вищезгадане видання скаржилося на загалом вороже ставлення широких мас до діяльності підприємців, коли на промисловців «публіка дивилася як на оббирачів населення» [16, № 2, с. 32]. У свою чергу журнал «Торгово-промышленный Юг» з сумом констатував, що «наша інтелігенція... стосовно торговельно-промислового класу посідає позицію майже непримиренну» [23, № 12, с. 33].

Однак ці скарги та ремствування не знайшли розуміння серед громадськості країни, зокрема й серед представників правого політичного табору, які піддали різкій критиці діяльність великої буржуазії країни, її тогочасні заяви. Так, газета «Санкт-Петербургские Ведомости», називаючи VI з'їзд представників промисловості та торгівлі країни «з'їздом невдоволених», з обуренням зазначала: «Вони невдоволені російським суспільством, російським друком, законодавчими установами». Це «з'їзд тих, хто утворює синдикати, хто збільшує ціни на товари... , хто приховує ретельно свої прибутки і видає невідповідні дивіденди... , хто усіма засобами чинить опір підвищенню заробітку робітників, покращанню умов життя їх і поширює невдоволення існуючим ладом в їх масах» [23, № 12, с. 34, 35].

Дійсно, прикладів саме таких дій з боку представників буржуазії українських губерній можна знайти без особливих труднощів. Так, один із провідних діячів з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії Ф. Єнакієв активно виступав проти права на проведення страйків, вважаючи, що «страйки було політичним нерозумом» [25, с. 176]. У свою чергу, на думку судновласників Азово-Чорноморського басейну, вкрай небезпечним було надання дозволу (грудень 1905 р.) проводити економічні страйки, що «вселяє впевненість у робітників та службовців у подальшій безкарності страйків, які настільки тяжко позначаються на розвитку діяльності» [21, с. 328]. З подібним становищем, вважали підприємці, треба було якнайскоріше покінчити, що

і обумовило їх звернення до уряду в 1906 р. з вимогою заборонити страйки робітників [7, с. 1].

Згадаємо також, що проти урядових пропозицій стосовно обмеження робочого часу рішуче виступили гірничопромисловці Донецького регіону. Основними аргументами при цьому були твердження, що скорочення робочого часу неминуче призведе до падіння виробництва та розорення капіталістів. Так, комісія підприємців Алмазного району Донецького басейну дійшла висновку, що «передбачуване зменшення обов'язкової законної норми до 10 год. відіб'ється на підвищенні собівартості видобутку вугілля..., збільшенні витрат на навантаження, сортування, училища, лікарні, адміністрацію та ін.» [4, с. 56]. У свою чергу в доповіді Першому з'їзду представників промисловості та торгівлі імперії в 1906 р. відомий підприємець І. І. Ясюкович наголошував, що від запровадження вищезгаданого законопроекту виплавка чавуну здорожчала б не менше, ніж на 1,23 коп. з пуда, а вироблення готового металу – на 5,5 коп. У цілому ж усе це «нашій південній металургії повинно обійтися не дешевше 7 900 тис. карбованців на рік», а отже, урядовий закон про скорочення робочого дня пролетарів І. І. Ясюкович вважав недоречним та неприпустимим [4, с. 56].

Разом з тим не справедливо було б не помітити, що окремі представники бізнесу українських губерній на початку ХХ ст. все ж займали позиції, які багато в чому відповідали кадетській програмі, а з їхніх вуст лунали за тогочасними мірками царської Росії досить-таки радикальні заклики. Так, 18 серпня 1912 р. в Одесі відбулася нарада, скликана Радою з'їздів представників промисловості та торгівлі півдня Росії для висунення кандидата на виборах до Державної Ради імперії. На нараді представник одеського комітету торгівлі і мануфактур Г. М. Пекаторос і представник одеської купецької управи Е. Г. Ройзман вимагали від своїх колег «більш лівої програми з питань політичних». Зокрема, Г. М. Пекаторос у своїй промові заявив, що «наш представник (у Держраді імперії. – *О. Ш.*) повинен добиватися безумовної гарантії свободи особи, свободи друку, союзів та зборів і т. ін., тому що без основних свобод жодна торгівля та промисловість розвиватися не може» [23, № 18, с. 59]. «Ми знаємо, – наголошував він далі, – яке величезне зло завдають торгівлі і промисловості відомі обмеження національностей, обмеження освіти, пересування і т. ін. Тому торгівля і промисловість повинні послати такого представника, який буде боротися за зрівняння у правах всіх громадян; він повинен докласти всіх зусиль для вирішення «проклятих питань» [23, № 18, с. 59].

Проте А. К. Тімрот – у той час фактично єдиний кандидат на виборах до Держради від бізнес-кіл регіону (більше як дві третини усьо-

го числа виборщиків південних губерній висловилися на підтримку його кандидатури), він же і голова Ради з'їздів представників промисловості та торгівлі Півдня, заявив на нараді, що «не виступає... як політик, і не збирається виступати як такий, якщо буде обраний до Державної Ради». Пояснюючи свою позицію, А. К. Тірот наголосив, що «стоїть на ґрунті політичного світогляду торговельно-промислового класу, політику та інтереси цього класу він і буде... представляти» [23, № 18, с. 63, 65]. Втім такі обережні заяви вищезгадані Г. М. Пекаторос та Е. Г. Ройзман знайшли «занадто правими», вимагаючи від свого кандидата на виборах більш детально висвітлити його політичну платформу.

Але більшого від А. Тірота їм так і не вдалося добитися*. І це цілком зрозуміло. Адже лише в 1911 р. уряд, за наполяганням Руського товариства пароплавання та торгівлі (виконавчим директором якого і був А. Тірот), збільшив щорічну допомогу цій судноплавній компанії з 666 до 933 тис. крб. [18, № 9, с. 123]. А тому виступати з промовами, які могли тільки викликати роздратування у Петербурзі, А. Тірот просто не міг, а скоріш за все не хотів. Останнє підтверджує той факт, що офіційний друкований орган Ради з'їздів представників промисловості та торгівлі півдня Росії в редакційній статті «Торговельно-промисловий клас і політика» поквапився спростовувати політичні вимоги Г. М. Пекатороса та Е. Г. Ройзмана. При цьому керівництво Ради з'їздів наголошувало, що вищезгадані особи або вдаються до популізму, підігруючи таким чином настроям «широкої публіки», або висловлювали лише свою власну точку зору, яка не відбивала інтересів та поглядів буржуазії Півдня країни в цілому [23, № 18, с. 1–10].

Зі свого боку, редакція журналу вважала за необхідне підкреслити, що аполітичність підприємців багато в чому є уявною, адже «тактика торговельно-промислового класу полягає в тому, що він політикою не цікавиться..., втім він її робить систематично силою історичного процесу в тих рамках, які історією йому відмежовані... Непомітно, здавалося б не беручи участі у політиці, і насправді не висуваючи політичних діячів, він (торговельно-промисловий клас. – *О. Ш.*) все ж політику робить одним своїм посиленням та зміцненням» [23, № 18, с. 10, 12].

Висвітлюючи політичні погляди та уподобання буржуазії початку ХХ ст., слід згадати і про прояви серед підприємців південноукраїнських губерній своєрідного економічного сепаратизму. Дійсно,

*Виянок становила лише обережна згадка в промові А. Тірота про «помилковий поділ численних народностей Росії на «своїх» та «чужих» [23, № 18, с. 63].

в умовах розгортання конкурентної боротьби на господарчому ринку імперії буржуазія України прагнула, перш за все, захистити свої соціально-економічні інтереси. На цьому ґрунті інколи проявлялися відкриті чи приховані форми суперництва. «Факт промислової конкуренції серединної Росії з її окраїнами не підлягає сумніву», – відзначав з цього приводу ще наприкінці XIX ст. вчений-економіст І. І. Янжул [27, с. 95]. Відомий український історик І. Лисяк-Рудницький у свою чергу стверджував: «Буржуазія України, хоч і зрусифікована мовою й культурою, була гостро незадоволена централістичною економічною політикою імперії, що протегувала центральні московські області, росло відчуття суперечності господарських інтересів між українським півднем і московською північчю» [8, с. 93].

Сучасні українські дослідники теж звертаються до цього питання. Так, Федір та Галина Турченки зазначали, що підприємці середньої руки Півдня України, «захищаючи свої прибутки», ставали «на позиції регіонального (інакше – місцевого, територіального) патріотизму і навіть критикували політику царизму» [24, с. 65]. Останню тезу, без сумніву, підтверджує офіційна позиція Ради з'їздів представників промисловості та торгівлі півдня Росії неодноразово задекларована нею на шпальтах друкованого видання «Торгово-промисловий Юг». Згадаємо, що ця організація була створена в червні 1911 р. з метою «торговельно-промислового єднання Півдня на ґрунті громадської роботи», а також «спеціального захисту південних торговельно-промислових інтересів» [22, № 1, с. 2, 87]. Уже впродовж першого місяця її існування багато підприємців – як представників акціонерних компаній, так і окремих капіталістів – «поквапилися записатися в З'їзди».

Перше засідання Комітету Ради з'їздів відбулося 7 серпня 1911 р. У підготовленому за його підсумками циркулярному листі до всіх підприємців регіону зверталася увага на той факт, що «Південь до цього часу менше за все брав участь у розподілі своїх багатств на користь власного населення», а також зазначалося, що «протириччя окремих районів країни, без сумніву, грають велику роль в економіці Росії» [23, № 2, с. 82, 83]. У цьому випадку, з точки зору керівництва Ради з'їздів, йшлося про те, що «наші залізниці влаштовані так, що служать переважно промисловим цілям північних областей, що провізна тарифікація ними розрахована на підтримку чужої та послаблення нашої південної промисловості..., що торговельні угоди з іноземними державами, митні ставки на ввезення до нас іноземної продукції та наш вивіз до чужих країн не відповідають інтересам Півдня...» [22, № 1, с. 12].

Зокрема стосовно останнього, Рада з'їздів підкреслювала, що «Південь більше інших районів Росії стикається в торговельних зно-

синах з Європою», а тому обмеження в надходженні продукції з-за кордону (що мало місце завдяки високому миту, запровадженому в Російській імперії наприкінці XIX ст.) аж ніяк не відповідали інтересам підприємців та населення регіону в цілому. Прикладом цього може слугувати заява Одеського товариства фабрикантів та заводчиків, яке в 1912 р. «рішуче наполягало на тому, щоб зроблені були полегшення для пільгового безмитного пропуску чавуну з-за кордону» [23, № 13, с. 29]. Тоді ж біржові комітети південноукраїнських губерній пропонували урядові «задля врегулювання ринкових цін зняти митний бар'єр на іноземний цемент» і т. ін. [23, № 2, с. 39].

Крім того, представники великого бізнесу регіону вважали ненормальним той факт, що «майже усі великі банківські заклади Півдня являють собою відділення петербурзьких банків, що отримують свої директиви зі столиці і які живуть життям центра, його потребами, його прагненнями, інколи діаметрально протилежними інтересам провінційної промисловості» [23, № 2, с. 13, 14]. При цьому журнал «Торгово-промисловый Юг» наголошував, що південні губернії «особливо потребують напливу іноземних капіталів, тому що природні багатства Півдня цілковито знекровлені відсутністю капіталів, яких «лінія» прямує на столиці» [23, № 4, с. 11].

Таким чином, можна констатувати факт певного протиставлення інтересів підприємців регіону інтересам імперського центру. Разом з тим зазначимо, що хоча інтереси та наміри різних груп буржуазії країни далеко не завжди збігалися, це все ж не ставало підставою для проявів з їх боку якихось автономістських прагнень на національному ґрунті. Так, М. Слабченко наголошував, що «українське купецтво увійшло до складу купецтва російського, користуючись усіма його правами та привілеями, маючи можливість виходу до морів на заході та сході. Для антагонізму було мало причин...» [20, с. 165]. Останнє підтверджують і спостереження Ф. Матушевського, який у своїх спогадах звертав увагу на «байдужість наших заможних людей до українського діла» [10, с. 51]. Зрештою, можна погодитись із думкою О. П. Реєнта, який зазначав, що тоді привабливістю підприємництва «все більше домінувала над національними рефлексіями. Переважаючим інтересом стає не відрубність, а прагнення до інтеграції та посилення впливів по галузевих горизонталях і управлінських вертикалях» [17, с. 61]. І дійсно, в заявах представників великого бізнесу українських губерній важко знайти положення та декларації, які б можна було б трактувати саме в якості їх національних домагань.

Урешті-решт, підприємці українських земель Російської імперії так і не змогли висунути скільки-небудь послідовну програму суто буржуазних реформ. І хоча початок XX ст. і позначився активізацією корпоративної діяльності представників капіталу українських губер-

ній, в Україні (як і в царській Росії в цілому) так і не виникла потужна підприємницька верства, яка б стала рушійною силою оновлення, важливим чинником суспільно-політичного життя.

Бібліографічні посилання

1. Вестник финансов, промышленности и торговли. – СПб. – 1901.
2. **Гиндин И. Ф.** Социально-экономические итоги развития российского капитализма и предпосылки революции в нашей стране / И. Ф. Гиндин // Сверхенные самодержавия : сб. ст. / редкол. : И. И. Минц (отв. ред.) и др. – М. : Наука, 1970. – С. 39–88.
3. Горнозаводское дело. – Харків. – 1912.
4. **Дитмар Н. Ф.** Записка XXXI съезду горнопромышленников юга России / Н. Ф. Дитмар. – Х. : Т-во «Печатня С. П. Яковлева», 1906.
5. **Донік О. М.** Підприємницькі об'єднання в Україні останньої третини XIX – початку XX ст.: від інституціоналізації інтересів до надрегіональних форм інтеграції / О. М. Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2010. – Вип. XVII. – С. 52–69.
6. **Епанчин Н. А.** На службе трех императоров. Воспоминания / Н. А. Епанчин. – М. : Наше наследие, 1996. – 576 с.
7. К законопроекту о регистрации моряков торгового флота и Морских конторах. – СПб. : Тип. Усанова, 1913. – 20 с.
8. **Лисяк-Рудницький І.** Историчні есе : у 2 т. / І. Лисяк-Рудницький. – К. : Основи, 1994. – Т.1. – 554 с.
9. Материалы по истории СССР / отв. ред. А. Л. Сидоров. – М. : АН СССР, 1959. – Т. VI : Документы по истории монополистического капитализма в России. – 800 с.
10. **Матушевський Ф.** Листи з дороги / Ф. Матушевський // У старому Катеринославі (1905–1920 рр.) : Місто на Дніпрі очима українських письменників, публіцистів і громадських діячів / уклад. М. П. Чабан. – Д. : ІМА-прес, 2001. – С. 25–52.
11. **Москалюк М. М.** Обробна промисловість Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук. : спец. 07.00.01 «Історія України» / М. М. Москалюк. – Переяслав-Хмельницький, 2011. – 34 с.
12. Народное хозяйство. – СПб. – 1900.
13. **Ніколаєва Т. М.** Соціокультурна характеристика підприємств України (1861–1914 рр.) / Т. М. Ніколаєва // Укр. іст. журн. – 2011. – № 3. – С. 95–107.
14. **Плеханов Г. В.** Избранные философские произведения : в 5 т. / Г. В. Плеханов. – М. : Госполитиздат, 1956. – Т. 1. – 847 с.
15. **Постернак О. О.** Гірничопромислова буржуазія Півдня Росії в революції 1905–1907 рр. / О. О. Постернак // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К. : Ін-т історії України, 2011. – Вип. XIX. – С. 73–86.
16. Промышленность и торговля. – СПб. – 1908.
17. **Реєнт О. П.** Україна соборна / О. П. Реєнт. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2006. – 131 с.
18. Русское судоходство. – СПб. – 1911.
19. **Скальковский К.** Воспоминания молодости. 1843–1869 / К. Скальковский. – СПб. : Тип. А. Суворина, 1906. – 410 с.

20. Слабченко М. Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны / М. Слабченко. – Одесса, 1923. – Ч. I. – Т. 3. – 194 с.
21. Совет министров Российской империи. 1905–1906 гг. : док. и материалы / сост. С. С. Атапин, Б. Д. Гальперина. – Л. : Наука, 1990. – 476 с.
22. Торгово-промышленный Юг. – Одеса. – 1911.
23. Торгово-промышленный Юг. – Одеса. – 1912.
24. Турченко Ф. Г. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.) : історичні нариси / Ф. Г. Турченко, Г. Ф. Турченко. – К. : Генеза, 2003. – 304 с.
25. Центральный комитет «Союза 17 октября» в 1905–1907 годах : док. и материалы // История СССР. – 1991. – № 3. – С. 170–181.
26. Шепелев Л. Е. Промышленная буржуазия и Государственная дума / Л. Е. Шепелев // Проблемы социально-экономической истории России. – СПб. : Наука, 1991. – С. 237–248.
27. Янжул И. Часы досуга / И. Янжул. – М. : Тип. А. И. Мамонтова, 1896. – 374 с.

Надійшла до редколегії 19.12.2012

УДК 94(477.63) «1904/1905»

Ю. В. Берестень

Дніпропетровський державний аграрний університет

САНИТАРНА СЛУЖБА МЕНОНІТІВ-ДОБРОВОЛЬЦІВ У ПЕРІОД РОСІЙСЬКО-ЯПОНСЬКОЇ ВІЙНИ 1904–1905 рр.

Висвітлено окремі аспекти проблеми організації менонітськими громадами Півдня України добровільної санітарної служби в період російсько-японської війни 1904–1905 рр.

Ключові слова: менонітські колонії, Південь України, доброчинність, санітарна служба.

Освещены отдельные аспекты организации менонитскими общинами Юга Украины добровольной санитарной службы в период русско-японской войны 1904–1905 гг.

Ключевые слова: меннонитские колонии, Юг Украины, благотворительность, санитарная служба.

The separate aspects of organization are lighted up by mennonite communities of South of Ukraine of voluntarily sanitary corps in the period of Russian-Japanese war of 1904–1905 гг.

Key words: mennonite colonies, South of Ukraine, charity, sanitary corps.

В останні десятиліття серед представників вітчизняного наукового загалу спостерігається динамічне зростання дослідницького інте-

ресу до маловідомих сторінок української історії, які впродовж тривалого часу знаходилися поза евристичним полем офіційного історіографічного процесу.

Однією з таких малознаних тем є історія менонітських конгрегацій Південної України. Прикметною інтелектуальною рисою розвитку сучасної української історіографії є намагання вітчизняних науковців подолати у царині вивчення минулого німецькомовної спільноти негативні наслідки своєрідної «історіографічної змови мовчання» радянської доби, яка цілеспрямовано не тільки оминала своєю увагою соціально-економічні здобутки громад німців-колоністів та менонітів, але й свідомо применшувала їх роль та значення для подальшого модернізаційного поступу господарчої й соціальної системи південних губерній імперії. Попри появи значної кількості фактографічно змістовних і розлогих наукових розвідок, присвячених детальному висвітленню складного й суперечливого перебігу формування господарської та соціальної моделі менонітських поселень, малодослідженими лишаються окремі аспекти політико-правового, громадського розвитку конгрегацій, їх пряма та опосередкована участь у складних суспільно-політичних процесах, що протікали на теренах імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. [1; 2; 4; 8].

До таких «білих плям» модерної вітчизняної історіографії відноситься й проблема участі колоністів в організації волонтерської санітарної служби в медичних закладах Червоного Хреста в період російсько-японського конфлікту 1904–1905 рр.

Аналізуючи наявний вітчизняний історіографічний доробок, ми змушені стверджувати, що наразі відсутні наукові дослідження, в яких комплексно розглядаються причини, загальний перебіг й суспільно-політичні наслідки добровільної служби менонітів у складі спеціальних санітарних загонів фронтових лазаретів. Здебільшого, вітчизняні дослідники обмежуються в загальному контексті викладу історії менонітської спільноти початку ХХ ст. лише побіжною констатацією факту участі колоністів-волонтерів у наданні гуманітарної й медично-реабілітаційної допомоги постраждалим у період війни, докладно не зупиняючись на передумовах, причинах виникнення, безпосередньому характері, громадсько-політичних наслідках упровадження санітарної служби [2, с. 95; 4, с. 430–431; 8, с. 11].

Закордонна історіографія презентована декількома невеликими розвідками канадських дослідників Г. Лоренца та Л. Кліппенштейна, в яких розглядаються лише окремі етапи загального перебігу служби менонітів-добровольців у складі санітарних загонів у період російсько-японської конфлікту [9; 15].

Мета даної статті полягає у реконструкції суспільно-політичних обставин, причин та наслідків організації менонітськими конгре-

гаціями Півдня України волонтерської санітарної служби під час російсько-японської війни 1904–1905 рр.

Добровільна масова участь жителів менонітських колоній в реалізації чисельних благодійницьких програм та проектів, що мали на меті сприяти мінімізації наслідків гуманітарних катастроф, викликаних військовими діями, в яких брала участь Російська імперія в ХІХ ст., була продиктована ригористичними постулатами релігійної доктрини спільноти. У колективній свідомості менонітських конгрегацій благодійництво традиційно розглядалось як невід’ємний атрибут релігійної практики, одна із дієвих форм духовного служіння пересічного віруючого в миру, що ґрунтувалася на високих моральних імперативах християнського віровчення [17, s. 3–8; 18]. Зasadничі принципи християнської етики спонукали мешканців менонітських колоній до сумлінного виконання самаритянського обов’язку надання альтруїстичної допомоги постраждалим від військових конфліктів та їх наслідків: пораненим військовим та цивільним особам, вдовам, сиротам, дітям військовослужбовців, родинам, які втратили годувальника й потребували спеціального соціального захисту [17, s. 3–8].

Відзначимо, що значний масштаб, складний характер соціальних проблем, спричинених війнами, зумовив формування в колоністському середовищі сталої громадської практики надання адресної благодійницької допомоги, яка, в залежності від реальних обсягів практичних потреб нужденних, реалізовувалася в різних формах. Так, зазвичай, громади колоністів займалися систематичним фінансовим та матеріальним забезпеченням цільових філантропічних проектів з утримання цілої низки медичних закладів, сиротинців, будинків для одиноких літніх людей, створюючи з цією метою спеціальні фінансові установи, благодійницькі фонди та комітети.

У менонітських конгрегаціях надзвичайно поширеним соціальним явищем було колективне та індивідуальне волонтерство, яке традиційно інтерпретувалося колоністами як почесне та обов’язкове виконання важливої соціальної функції – надання безоплатної допомоги особистою працею або її результатами, що сприяло загальному підвищенню рівня життєздатності окремих прошарків та груп населення, найбільш постраждалих від війни [17, s. 3–8]. Наприклад, під час Кримської війни 1853–1856 рр. молочанські, хортицькі, маріупільські колонії менонітів перетворилися на своєрідне тилове медичне заплілля діючого фронту, де силами пересічних колоністів було розгорнуто мережу постійно функціонуючих багатопрофільних сільських лазаретів та шпиталів [10, с. 62]. У цих благодійницьких установах було налагоджено ефективну систему матеріального та продовольчого забезпечення, пораненим, хворим військовим та цивільним особам надавалася невідкладна медична допомога, здійснювався необхідний комп-

лексе реабілітаційних заходів. Так, за весь період військової кампанії пройшли повний лікувальний курс у медичних установах молочанських колоністів 2 469 особи [10, с. 62].

Таким чином, упродовж XIX ст. менонітськими конгрегаціями Півдня України був акумульований значний громадський, адміністративний і організаційний досвід благодійницької та волонтерської діяльності, яка дозволяла досить успішно боротися з соціальними наслідками гуманітарних катастроф, спричинених військовими діями. Не стала винятком і російсько-японська війна 1904–1905 рр.

З початком активної фази військового конфлікту між Російською імперією та Японією менонітськими громадами Півдня України було реанімовано колишню благодійницьку практику, яку, між іншим, варто розглядати й у контексті свідомої демонстрації політичної громадянської лояльності колоністів російському самодержавству. Так, за ініціативи релігійних лідерів менонітських конгрегацій в молитовних будинках і церквах місцевих громад була проведена ціла серія добродійних заходів, на яких було зібрано чималі грошові пожертви на різноманітні потреби медичних закладів регіонального відділення Червоного Хреста, благодійницьких комітетів допомоги вдовам, сиротам та дітям військовослужбовців [17, s. 9; 18, s. 12; 16, s. 14–16]. Наприклад, тільки у вересні – жовтні 1904 р. колоністами-землевласниками й приватними особами чисельно невеликої Милорадівської братської общини було пожертвувано на такі цілі 100 крб. 40 коп. [5, с. 1179].

Намагаючись фінансово підтримати цілу низку загальнодержавних благодійницьких ініціатив та кампаній, на волосних зборах молочанських колоній було одностайно ухвалено рішення про запровадження на теренах волостей додаткового одноразового земельного податку в розмірі 50 коп. із десятини землі. Унаслідок реалізації цієї ухвали волосними правліннями було зібрано значні кошти – понад 60 тис. крб., які були передані установам Червоного Хреста [17, s. 9].

Одночасно, колоністами був добровільно встановлений обов'язковий щомісячний податок у розмірі 5 коп. з десятини землі, кошти від якого надходили на цільове фінансове забезпечення гуманітарних добродійних проектів менонітських конгрегацій – організацію лазаретів, місцевих благодійницьких комітетів колоній, що опікувалися питаннями надання матеріальної допомоги жертвам та постраждалим від війни [17, s. 9]. Відзначимо, що ці колективні ініціативи та ухвали волосних адміністрацій менонітських колоній Молочної були з належним розумінням та ентузіазмом підтримані й жителями інших поселенських комплексів менонітів Херсонської, Катеринославської та Таврійської губерній.

Не стояли й остронь фінансування благодійницької діяльності й окремі мешканці й осередки громадських організацій колоністів, які функціонували в даний період у поселеннях менонітів [17, с. 9–10]. Наприклад, мешканцями однієї Миколайпільської волості Катеринославського повіту Катеринославської губернії було зібрано на потребу місцевого управління Червоного Хреста грошових пожертв на суму 4 425 крб. 25 коп.; менонітами Хортицької волості – 1 тис. крб.; жителями колонії Половиці (Кронсгартен) Іосифьської волості Новомосковського повіту – 360 крб. [5, с. 1179; 6; 7].

За іншими даними, менонітами Таврійської губернії в період, що розглядається, тільки на облаштування й утримання лазарету таврійського земства, поточні потреби регіональних медичних установ Червоного Хреста були зроблені значні фінансові внески у розмірі 34 933 крб. [10, с. 69].

Виходячи з аналізу матеріалів колоністської преси, окремі благодійницькі установи колоністів, як наприклад Олександронський розподільчий комітет, активно функціонували й надавали цільову гуманітарну допомогу родинам загиблих військових не тільки впродовж війни, але й після її офіційного завершення – ще в лютому – березні 1906 р. [12, с. 7]. Загальна сума коштів, зібраних менонітськими громадами в період російсько-японської війни, за найскромнішими підрахунками становила понад 272 тис. крб., не враховуючи натуральних пожертв, зібраних у вигляді теплого одягу, продуктів харчування тощо [10, с. 70].

Висока інтенсивність бойових дій, територіальна масштабність військового конфлікту між Російською імперією та Японією, віддаленість головного театру воєнних дій від центрів дисперсного ареалу розселення менонітських конгрегацій на Півдні України та Росії, нерозвиненість та слабкість транспортної інфраструктури імперії на Далекому Сході – всі ці чинники значною мірою ускладнювали процес своєчасного надання менонітськими конгрегаціями цільової гуманітарної допомоги постраждалим, суттєвим чином впливаючи на темпи її розгортання в регіоні.

В умовах військового конфлікту ефективність благодійницької діяльності громад колоністів залежала від успішності співробітництва із загальноімперськими добродійними організаціями й установами, які мали розгалужену мережу регіональних відділень, у тому числі на Далекому Сході, володіли значним парком потужних транспортних засобів, необхідним для оперативної доставки гуманітарних вантажів у райони соціальної катастрофи, спричиненої інтенсивними військовими діями діючих фронтів. Із цією метою в 1904 р. менонітськими конгрегаціями було налагоджено плідну співпрацю з регіональними відділеннями Червоного Хреста – неурядової громадської

організації, загальна ідеологічна платформа та діяльність якої була суголосна з релігійною практикою та принципами теологічної доктрини спільноти [16, с. 15–16].

Одночасно, в даний період представниками окремих менонітських громад була висловлена думка щодо практичної доцільності розширення такої співпраці шляхом упровадження інноваційної форми – створення під егідою Червоного Хреста в тилу російського далекосхідного фронту на кошти менонітських конгрегацій багатопрофільного лазарету, де б пораненим та хворим військовослужбовцям своєчасно надавалася невідкладна медична допомога, проводився весь комплекс необхідних лікувальних, фізіотерапевтичних та хірургічних заходів, здійснювалася повноцінна реабілітація одужуючих. Беручи до уваги хронічний дефіцит висококваліфікованого медичного персоналу середньої та нижньої ланки в період воєнного конфлікту, очільниками менонітських громад Хортиці було схвалено рішення про комплектування особового складу майбутнього лазарету лікарями та санітарами-добровольцями, набраними серед цивільної молоді менонітських колоній, яка мала належний рівень освіти, спеціальної фахової підготовки й необхідний досвід проходження альтернативної військової служби в лісництвах царської Росії.

У період, що розглядається, менонітські громади були зацікавлені у створенні й результативному функціонуванні довготермінового благодійницького проекту, який би виступав наочним доказом, яскравим іміджевим символом політичної лояльності спільноти, практичним втіленням її вірогідного ставлення до центральної влади. Проте нова інноваційна форма проекту, що вимагала активного залучення менонітів-волонтерів для її реалізації, стала причиною гострої полемічної дискусії в церковному середовищі конгрегацій, продемонструвавши наявність різних тактичних підходів у релігійних очільників громад щодо розуміння ступеня та форми співпраці з державою.

Сама ідея санітарної служби менонітів-добровольців, яка мимоволі виступила в ролі реальної альтернативи офіційній службі менонітів у лісництвах царської Росії, стала предметом бурхливої теологічної полеміки на черговій конференції менонітських церковних конгрегацій імперії, яка відбулася у вересні 1904 р. у кримській колонії Карассан [9, с. 160]. У процесі тривалого обговорення даної проблеми проти ідеї реалізації проекту волонтерської служби виступив церковний старшина А. Герц. Авторитетний лідер орловської громади церковних менонітів у своєму виступі обґрунтував власне ригористичне тлумачення виконання християнином самаритянського обов'язку та надання благодійницької допомоги, яке активно відкидало саму можливість добровільної служби санітарів-менонітів [9, с. 160]. Релігійний очільник презентував позицію консервативного крила меноніт-

ської спільноти, яке розглядало впровадження волонтерської служби добровольців у санітарних загонах як дієвий інструмент асиміляційного впливу полікультурного та полінаціонального російського оточення на молоде покоління колоністського соціуму, що ніс у собі потенційну загрозу тотальної нівеляції самобутньої етноконфесійної ідентичності колоністів. Згодом свою позицію щодо впровадження волонтерської санітарної служби А. Герц змістовно виклав у своїй розвідці, яка була присвячена історичним аспектам становлення альтернативної військової служби менонітів у лісництвах царської Росії [13, с. 48–50].

Переконалим опонентом доктринальної церковної позиції, яку презентував А. Герц, виступив популярний проповідник, старшина мунтауської громади церковних менонітів, представник церковного Конвенту в шкільній раді молочанських колоній – Г. Унру, який аргументовано спростував її головні тези, змістовно довів марність побоювань впливу державної акультурації в санітарних загонах, підкресливши суспільно-політичну значущість та духовну користь для менонітської молоді нової форми волонтерської служби [9, с. 160]. Незважаючи на пристрасний характер обговорення, полеміка продемонструвала колоністському загалу, що волонтерська служба певною мірою відповідала ригористичним вимогам та доктринальним постулатам менонітського віровчення, які проголошували релігійний пацифізм однією з фундаментальних підвалин релігії, що категоричним чином забороняла своїм вірним брати до рук зброю [3, с. 76–79, 169]. Виступ Г. Унру та інших представників релігійних громад колоністів фактично санкціонував процес легалізації волонтерства як різновиду суспільно значимої благодійницької релігійної практики.

Як впливає зі спогадів Антона Завадського, колишнього санітара-волонтера з хортицької колонії Нейендорф, уперше ідею кадрового забезпечення особового складу фронтових лазаретів Червоного Хреста менонітами-волонтерами висунув та докладно обґрунтував у своєму листі до старшини розентальської релігійної громади хортицьких колоній Ісаака Діка Генріх Фрізен, колоніст, який в той час перебував поблизу далекосхідного театру воєнних дій [19, с. 3; 20, с. 192].

Слушна та вчасна пропозиція пересічного мешканця колоній знайшла широку підтримку серед молодіжного загалу менонітської конгрегації, який зі свого складу сформував у стислий термін, навіть, невелику ініціативну групу, представники якої одноставно висловили тверде бажання поступити добровольцями на санітарну службу. До групи увійшли сім молодих колоністів: В. Дік, І. Дік, Я. Левен, Я. Пеннер, Я. Тіссен, Г. Фрізен та Й. Хемзен, [20, с. 192].

Швидке інституційне оформлення ініціативної групи було, на наш погляд, наслідком активної проповідницької діяльності очільників релігійних громад Хортиці, які розглядали беззбройну альтернативну санітарну службу як одну з найбільш дієвих форм практичного духовного служіння віруючого в миру, як своєрідне місіонерське поклонання у справі євангелізації, орієнтоване на сумлінне виконання самаритянського обов'язку християнина перед нужденними, власною конгрегацією, церковною громадою, російським суспільством та самодержавством. Багатоаспектний та багатовекторний характер санітарної служби, що ґрунтувався на релігійно-гуманістичних засадах, робив її надзвичайно привабливою в очах колоністської молоді, яка прагнула всебічно реалізувати себе в період складних випробувань воєнного часу, продемонструвавши на справі дієвий патріотизм й вірність свідомо обраним релігійним настановам віровчення спільноти.

Виходячи з аналізу спогадів Я. Хемзена, глибоку та всебічну зацікавленість новою формою альтернативної служби колоністів виявили й представники адміністрації Катеринославської губернії, які докладно займалися питаннями кадрового та матеріального забезпечення фронтних медичних закладів, створених під егідою земства [14, s. 148]. Так, наприклад, М. В. Родзянко, який в даний період обіймав посаду голови Катеринославської губернської земської управи, провів цілу низку зустрічей з громадським представником менонітських конгрегацій – земським повітовим гласним Г. Бергманом, під час якої обговорювались актуальні проблеми організації волонтерської служби менонітів у складі санітарних загонів [14, s. 148]. Як свідчить подальший розвиток подій, в процесі тривалої дискусії було ретельно узгоджено всі вузлові проблемні питання, пов'язані з характером та новою формою волонтерської служби, виписані її оптимальні умови, що базувалися на засадничих принципах, які були суголосними з релігійною специфікою вірних менонітських конгрегацій. Очевидно, що керманічі виконавчої губернської влади були зацікавлені у швидкому розгортанні в тилу далекосхідного фронту багатопрофільного медичного закладу, укомплектованого з дисциплінованих, високоосвічених санітарів-добровольців, брак яких гостро відчувався.

Успішний перебіг серії переговорів з керманічами губернських установ та вирішення ключових проблемних питань організації волонтерської санітарної служби дозволили адміністрації хортицьких колоній в стислі терміни розпочати інтенсивний набір волонтерів серед молоді менонітських колоній. Під час його проведення перевага надавалася кандидатурам тих колоністів, які не були одруженими, закінчили повний курс місцевого сільського училища, мали необхідний досвід альтернативної військової служби в південноукраїнських лісництвах Російської імперії або відповідну фахову підготовку. Так,

до 20 січня 1905 р. волонтери повинні були особисто надати заяви разом із персональними рекомендаціями очільників місцевих релігійних конгрегацій [20, s. 192]. Відзначимо, що за два місяці проведення набору хортицьким волосним правлінням було розглянуто понад 40 заяв добровольців з менонітських колоній Катеринославської губернії [20, s. 192].

Унаслідок кропіткої та різнопланової селекційної кадрової роботи, проведеної спеціальною комісією, до складу якої увійшли представники адміністрації Хортицької волості – Я. Класен, І. Дік Я. Вібе та Г. Гезе, нею було ретельно відібрано кандидатури 22 волонтерів, що відповідали всім високим професійним вимогам та освітнім стандартам санітарної служби [20, s. 192].

У середині лютого 1905 р. з метою підготовки житлових приміщень лазарету для прийому майбутніх пацієнтів та особового складу санітарного загону три меноніти-добровольці (А. Фрезе, П. Пеннер, А. Валльман) були відряджені до місця його дислокації, яке у відповідності до планів командування знаходилося поблизу залізничної станції Урулга (недалеко від м. Нерчинська в Забайкаллі).

Вже 19 березня 1905 р. у хортицькій церкві за участі добровольців та членів місцевої церковної громади був проведений урочистий прощальний вечір. Наступного дня волонтери виїхали до губернського міста Катеринослава, де пройшли обов'язковий повний медичний огляд, отримали довідки про стан здоров'я, відповідні документи, уніформу й необхідне спорядження [20, s. 192]. Багатотижнева подорож до кінцевого пункту призначення санітарів-волонтерів – залізничної станції Урулга – тривала декілька тижнів та пройшла без суттєвих пригод та подій [20, s. 192]. Відзначимо, що пастор Я. Штах у своєму історичному нарисі з історії життя південно-руських колоністів стверджував, що дорогою на фронт померло чотири санітари-добровольці [11, с. 86]. Проте нами не виявлено серед матеріалів джерельної бази інформації, яка б підтверджувала наведені вище свідчення колоніста. Принаймні, колишні санітари-волонтери у своїх спогадах не наводять факту смерті волонтерів [14; 20, s. 192–193].

Безпосереднім керівником санітарів-добровольців, представником їх інтересів перед військовим командуванням та місцевою військовою адміністрацією був російський генерал Микола Матвійович Кох, який здійснював загальне керівництво мережею військових шпиталів та лазаретів у прифронтовій зоні російсько-японського конфлікту [14, s. 148]. Як військовий адміністратор та керівник він користувався значним авторитетом серед особового складу санітарного загону, який відзначав його високі професіональні якості та ділові здібності в справі організації лікувального процесу, налагодження

належного матеріального забезпечення медичних закладів прифронтової зони.

Лазарет Червоного Хреста, споряджений за кошти менонітських громад та Катеринославського земства розташовувався на відстані 2 км від залізничної станції Урулга в просторах навчальних приміщеннях місцевої школи. Цей медичний заклад нараховував 12 відділень, які були повністю укомплектовані необхідним медичним устаткуванням та високопрофесійним лікарським персоналом [14, s. 149].

Крім колоністів із менонітських поселень Катеринославської губернії, в лазареті проходили службу декілька мешканців менонітських колоній Херсонської та Таврійської губерній. У своїх споминах колишній санітар-доброволець А. Завадський відзначав, що санітарів-волонтерів поселили в зручних квартирах та забезпечили якісним харчуванням [20, s. 192]. Кожен доброволець щомісячно отримував від менонітських громад та державної скарбниці грошове забезпечення у розмірі 30 крб. Наприкінці служби жалування у командного складу становило 100 крб. [14, s. 150].

Посаду керівника та завгоспа санітарного загону менонітів-волонтерів в урулгінському лазареті Червоного Хреста замість колоніста І. Фрізена, який занедужав, обійняв Я. Хемзен – колишній старшина лісної команди, який мав достатній досвід організаційної роботи з особовим складом [14, s. 149]. В його службові обов'язки входило не тільки систематичне забезпечення особового складу санітарного загону свіжим провіантом, якісною питною водою, але й здійснення нагляду за загальним станом дисципліни, своєчасним виконанням колоністами-волонтерами своїх службових обов'язків.

Інтенсивність військової дій на фронтах російсько-японської війни суттєвим чином позначилась на характері та складності роботи санітарів-волонтерів у лазареті, який був переповнений через надмірну кількість пацієнтів. Поранених та хворих військовослужбовців привозили з діючого театру воєнних дій санітарними потягами на станцію Урулга, звідки санітари-добровольці транспортували їх на фурах до приміщення лазарету. Поранених, які не могли самостійно пересуватися, волонтери переносили на власних руках, що вимагало не тільки певної витривалості, але й докладання значних фізичних зусиль [14, s. 150]. У фронтових умовах систематичного притоку надмірної кількості пацієнтів досить часто меноніти-санітари змушені були працювати цілодобово, іноді без перерви на сон і тривалий відпочинок, намагаючись вчасно надати всім прибулим невідкладну медичну допомогу, створити належні умови проживання й організації належного лікувального процесу.

Упродовж трьох місяців виснажливої понаднормової праці в складі санітарного загону колоністи-волонтери зарекомендували себе

як дисципліновані, високоорганізовані та сумлінні військові, які результативно виконували поставлені перед ними командуванням практичні завдання служби. Висока оцінка професійної діяльності, фахової підготовки та виучки волонтерів знайшла відображення на сторінках чисельних рапортів очільників медичної частини фронту, керівництва лазарету, на шпальтах регіональної та столичної російської періодичної преси, яка регулярно вміщувала при зображенні загального перебігу подій на фронті та в тилу схвальні відгуки про роботу санітарів [14, s. 150].

Влітку 1905 р. лазарет відвідали два проповідники з хортицьких колоній, які здійснювали з боку конгрегацій нагляд за духовним становищем молоді санітарного загону.

Після закінчення інтенсивної фази російсько-японського військового конфлікту загальна ситуація в лазареті зазнала істотних змін, оскільки скоротились реальні обсяги роботи, пов'язані зі зменшенням загальної кількості пацієнтів, що поступали на лікування з фронту. Робочий день санітара-добровольця став нормованим, з'явився догоочікуваний вільний час для відпочинку, який колоністи намагалися використати з максимальною для себе користю. Так, під час несення санітарної служби з'ясувалося, що серед особового складу загону є колоністи, які під час служби в лісних командах Півдня України обіймали посади капельмейстерів та чудово грали на музичних інструментах. Беручи до уваги їх музичні навички, за ініціативи колоністів-волонтерів на базі санітарного загону був створений невеликий оркестр духових інструментів та чоловічий хор. Музичні інструменти були придбані в складчину добровольцями у катеринославського торговця Ціммерманна [14, s. 150]. Створення хору та оркестру дозволило урізноманітнити відпочинок санітарів, наповнити його цікавим духовним змістом.

У жовтні 1905 р. у зв'язку з припиненням військових дій на фронті та відсутністю пацієнтів лазарет було ліквідовано, а його особовий склад після вирішення всіх формальностей демобілізовано [14, s. 151; 20, s. 192]. У листопаді 1905 р. більша частина санітарів-добровольців повернулася до рідних осель.

Військові події російсько-японської війни 1904–1905 рр. зумовили певну трансформацію сталої системи суспільно-політичних відносин, які склалися впродовж XIX ст. у відносинах між російським самодержавством та менонітськими конгрегаціями Півдня країни, відкривши для них нові перспективні шляхи та форми взаємодії. У складних умовах військового конфлікту відбулося істотне поглиблення співпраці між державницькими інституціями імперії та менонітськими громадами, які намагалися презентувати свою політичну лояльність російському самодержавству шляхом активної участі в ре-

алізації масштабних гуманітарних проєктів, широко використовуючи наявні фінансові, матеріальні та людські ресурси колоній.

Інтенсивне розгортання серед мешканців менонітських конгрегацій волонтерського руху стало наочним свідченням суспільно-політичної зрілості спільноти, абсолютна частина представників якої зайняла чітку патріотичну позицію, що була продиктована глибоким усвідомленням необхідності виконання свого громадянського обов'язку перед Батьківщиною, особистою відповідальністю за майбутню долю своєї країни. Впровадження добровільної санітарної служби зумовило формування нового соціального досвіду, який сприяв налагодженню більш тісних комунікативних зв'язків між конгрегаціями та російським суспільством, надавав пересічним мешканцям колоній нові можливості в галузі професійної підготовки, впливав на подолання традиційного соціокультурного ізоляціонізму колоністського загалу. Набутий досвід практичної організації волонтерської санітарної служби, яка пройшла успішну апробацію під час російсько-японського конфлікту, був ефективно використаний державою під час Першої світової війни, коли санітарна служба була законодавчо поширена на більшу частину призовного контингенту населення менонітських громад.

Бібліографічні посилання

1. **Белікова М. В.** Менонітські колонії Півдня України (1789–1917 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / М. В. Белікова. – Запоріжжя, 2005. – 20 с.
2. **Берестень Ю. В.** Организация и становление альтернативной службы меннонитов в лесничествах царской России во второй половине XIX начале XX веков / Ю. В. Берестень // Вопросы германской истории : сб. науч. ст. – Д. : Вид-во ДНУ, 2000. – С. 80–99.
3. **Бондарь С. Д.** Секта меннонитов в России (в связи с историей немецкой колонизации Юга Украины) / С. Д. Бондарь // Очерк. – Пг., 1916. – 207 с.
4. **Венгер Н. В.** Меннонитское предпринимательство в условиях модернизации Юга России: между конгрегацией, кланом и российским обществом (1789–1920) / Н. В. Венгер. – Д. : Изд-во ДНУ, 2009. – 698 с.
5. Вестник Екатеринославского губернского земства. – 1904. – № 40. – 30 сент. 1907. – С. 179.
6. Вестник Екатеринославского губернского земства. – 1904. – № 43. – С. 218.
7. Вестник Екатеринославского губернского земства. – 1904. – № 47. – С. 254.
8. **Захарченко Т.** Соціокультурний розвиток німецьких та менонітських колоній Північного Приазов'я (XIX – початок XX століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / Т. Захарченко. – Д., 2005. – 20 с.
9. **Клиппенштейн Лоуренс.** Отказ от военной службы по мотивам совести в менонитских общинах царской России / Лоуренс Клиппенштейн // Дол-

гий путь російського пацифізма: Ідеал міжнародного і внутрішнього миру в релігійно-філософській і общественно-політичній думці Росії. – М. : ИВИ РАН, 1997. – С. 150–170.

10. Кто такие меннониты? Краткий исторический очерк. – Гальштатт : Изд. Гальштаттского волостного правления «Радуга», 1915. – 78 с.

11. **Штах Я.** Очерки из истории и современной жизни южнорусских колонистов / Я. Штах. – М., 1916. – 266 с.

12. Botschaffler. – № 25 – 4. März. – 1906.

13. **Görz A.** Ein Beitrag zur Geschichte des Forstdienst der Mennoniten in Rußland nach urkundlichen Akten zusammengestellt von / A. Görz. – Groß-Tokmak. Druck von H. Lenzmann, 1907. – 50 S.

14. **Gunter W.** Onsi Tjedils. Ersatzdienst der Mennoniten in Rußland unter den Romanows / W. Gunter, D. Heidebrecht, G. Peters. – Yarrow: The Columbia Press. – 1966. – 312 S.

15. **Lohrenz G.** The Beginning of Alternative Service during the Russo–Japanese War, 1904–1905 / G. Lohrenz // Mennonite Life. – XXVI (July, 1971). – P. 114–117.

16. Mennonitisches Jahrbuch 1904. v H. Dirks. – 1905, Groß-Tokmak: Druck und Verlag von H. Lenzmann. – 112 s.

17. Mennonitisches Jahrbuch 1905/1906. v H. Dirks. – 1906, Groß-Tokmak: Druck und Verlag von H. Lenzmann. – 160 s.

18. Mennonitisches Jahrbuch 1906/7. v H. Dirks. – 1907, Groß-Tokmak: Druck und Verlag von H. Lenzmann. – 176 s.

19. Statistik der Mennonitengemeinden in Rußland Ende 1905 (Anhang zum Mennonitischen Jahrbuch 1904/1905). Gesammelt von Heinrich Dirks Prediger des Gnadenfelder Gemeinde. – Druck von Julius Klinkhardt: Leipzig, 1906. – 71 s.

20. **Thiessen F.** Neuendorf in Bild und Wort. Chortizaer Bezirk. 1789–1943 / F. Thiessen. – Espelkamp : Selbstverlag, 1984.

Надійшла до редколегії: 14.01.2013

УДК 930.1 : 329.21 (477)

О. В. Головіна

Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ МОНАРХІЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УКРАЇНІ: ОСОБЛИВОСТІ І ТЕНДЕНЦІЇ

Досліджено сучасну історіографію створення та діяльності монархічних політичних об'єднань на території України на початку ХХ ст.

Ключові слова: монархічні організації, політичні партії в Україні, пострадянський період історіографії проблеми, сучасна історіографія діяльності монархічних об'єднань.

Исследована современная историография создания и деятельности монархических политических объединений на территории Украины в начале XX в.

Ключевые слова: монархические организации, политические партии в Украине, постсоветский период историографии проблемы, современная историография деятельности монархических объединений.

The article investigates the modern historiography of establishment and activity of monarchical political associations in Ukraine in the early twentieth century.

Key words: monarchical organizations, political parties in Ukraine, post-Soviet period of the historiography problem, modern historiography of monarchical associations activity.

Діяльність монархічних партій та організацій крайнє правої спрямованості на території України й досі залишається однією з малодосліджених сторінок історії політичних об'єднань початку XX ст. Незважаючи на значну кількість робіт, що присвячені як питанням формування ідеологічних засад монархічного руху, так і формам та методам політичної боротьби, у дослідженні правомонархічних організацій спостерігається відсутність системного підходу до вивчення цієї проблематики.

Виникнення, організаційне оформлення та діяльність монархічних партій та організацій є однією з важливих складових політичних процесів, які проходили на території України на початку XX ст. Починаючи з періоду виникнення монархічних об'єднань та їх активної боротьби за збереження існуючого ладу на початку XX ст., ці організації привертали увагу та викликали жвавий інтерес дослідників. За радянських часів вивчення діяльності монархічних об'єднань характеризується циклічністю: у 1920-ті – на початку 1930-х рр. було залучено до наукового обігу значний фактичний матеріал, з початку 1970-х рр. спостерігається відновлення вивчення історії непролетарських партій, створення узагальнюючих праць за наявності однобічних оцінок щодо діяльності монархічних організацій у Російській імперії на початку XX ст. Після завершення радянського періоду історіографії відбулося поступове звільнення від ідеологізації історичної науки, що обумовило значне зростання з початку 1990-х рр. кількості робіт, присвячених монархічному руху, та призвело до вироблення нових методологічних підходів.

Дослідження історії крайнє правих політичних об'єднань у Російській імперії відбувається у межах періодів, що виділяються відповідно до пануючих у історичному пізнанні методологічних підходів. У історіографії діяльності монархічних партій та організацій виділяють такі періоди: дореволюційний, радянський та пострадянський або

сучасний. У даній статті здійснюється спроба розглянути сучасний період історіографії кола проблем, що пов'язані зі створенням та діяльністю монархічних політичних об'єднань початку ХХ ст. Визначення тенденцій, особливостей та основних напрямів сучасної історіографії діяльності монархічних об'єднань є елементом та умовою всебічного дослідження соціально-політичної історії України початку ХХ ст.

Сучасний період у історіографії виникнення, становлення та діяльності монархічних організацій в Україні розпочинається із загальною перебудовою у всіх сферах суспільної свідомості, зокрема й у історичній науці. Новий період у вивченні правих партій та організацій російські дослідники виділяють з кінця 1980-х – початку 1990-х рр., що пов'язано зі зростанням уваги до раніше недосліджених сторінок історії політичних рухів та течій, загострення актуальності дослідження цього кола питань та можливості введення у науковий обіг недоступних раніше матеріалів.

У сучасній історіографії монархічних партій та організацій можна виділити два напрями. До першого входять роботи, що розглядають історію монархічних об'єднань на Україні у контексті історії монархічних партій та організацій Російської імперії [8; 17; 23; 26 та ін.]. Звільнення від ідеологізації, що спостерігалось після завершення радянського періоду історіографії монархічних партій, призвело в першу чергу до появи досліджень публіцистичного характеру. Монографія В. В. Кожінова [11], у якій автор розглядає історію Російської імперії під час революційних перетворень, написана на підставі нових підходів до виникнення та діяльності монархічних утворень, не є історичним дослідженням у точному значенні цього слова, а має історико-філософську спрямованість. В. М. Острєцов, який є захисником консервативного напрямку у розвитку сучасної Росії, у своїй роботі звертається до історії монархічних об'єднань з метою обґрунтувати традиційності та історичну обумовленість визначеного шляху розвитку російської держави [20]. Значення цих публікацій на час їх видання полягало в актуалізації дослідження діяльності монархічних об'єднань Російської імперії початку ХХ ст.

У російській історіографії виникнення та організаційне оформлення нового пострадянського періоду розпочинається із монографії С. О. Степанова, що стала підсумком його багаторічних досліджень у цій царині з окремих питань функціонування, структури, чисельності, соціального складу чорносотенних союзів та організацій [26]. Монографія С. О. Степанова стала першою узагальнюючою роботою з історії чорної сотні у Російській імперії початку ХХ ст. На сучасному етапі у російській історичній науці кількість робіт, присвячених історії правомонархічних об'єднань, постійно збільшується, що дозволяє створити цілісну картину монархічного руху, як своєрідного

феномена політичної історії Російської імперії. Найбільше значення для розробки історії правих політичних об'єднань мають дослідження Ю. І. Кирянова [8], І. В. Омелянчука [17], С. О. Степанова [26; 27].

Про актуальність вивчення діяльності правих монархічних об'єднань також свідчить значна кількість захищених кандидатських та докторських дисертацій [15; 22; 28]. Як закономірний наслідок посилення вивчення кола проблем, що пов'язані із діяльністю монархічних політичних об'єднань у Російській імперії, почали видаватися роботи, присвячені історіографії проблеми [9; 14].

Підводячи підсумки стану вивчення монархічних партій та організацій, що діяли у Російській імперії та, зокрема, на території України, можна зробити висновок, що незважаючи на велику кількість робіт, які з'явилися протягом двох останніх десятиріч, проблематика монархічного руху залишається актуальною. У той же час кількість російських дослідників, які включають формування монархічних утворень на території України до предмету свого дослідження, зменшується. Це пояснюється зростанням уваги дослідників до регіонального рівня діяльності монархічних об'єднань, а також концентрації уваги на окремих аспектах діяльності правих сил.

Другий напрям у сучасній історіографії проблеми становлять роботи, об'єктом дослідження яких є монархічні об'єднання на території України. Серед публікацій з історії монархічних об'єднань на території України можна виділити праці, що розглядають загальні аспекти історії правих політичних об'єднань [4; 12; 16; 24 та ін.], а також праці, присвячені окремим проблемам ідеологічної боротьби та практичної політичної діяльності [1; 5; 7; 10; 29 та ін.].

Досліджуючи сучасний стан української історіографії монархічного руху на території України, публікації, що присвячені виникненню, організаційному оформленню та діяльності правомонархічних об'єднань, необхідно відзначити недостатній ступінь вивчення визначеного кола питань. Сучасний період в українській історіографії діяльності монархічних партій розпочинається із публікацій статей, що намагалися заповнити існуючу лакуну у дослідженні монархічних партій [23; 24; 25]. У статті І. Г. Самарцева вперше розглядаються питання виникнення чорносотенних організацій, зміст та наслідки діяльності крайнє правих монархічних організацій на території України, зокрема участь представників чорносотенного руху у погромах [24]. Недоліками публікацій цього часу є спроба розглянути питання діяльності монархічних об'єднань на підставі програмних документів та раніше опублікованих матеріалів без ґрунтового вивчення архівних джерел, унаслідок чого спостерігається тенденційність досліджень.

Найбільший внесок у дослідження діяльності монархічних організацій, що у більшості праць визначаються як чорносотенні, мають публікації І. В. Омелянчука, створені на підставі ґрунтового вивчення комплексів архівних джерел. Джерельною базою досліджень І. В. Омелянчука є документи Державного архіву Російської Федерації, Державний архів Харківської області, Російського державного історичного архіву, Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, частину з яких вперше введено до наукового обігу. І. В. Омелянчук у численних роботах висвітлює коло питань, що розкривають як теоретичні та програмні основи діяльності монархічних об'єднань, так і питання структури, соціального складу чорносотенних об'єднань, окремих аспектів їх діяльності. Видана І. В. Омелянчуком монографія з історії чорносотенного руху в Україні є послідовним результатом багаторічних розвідок та є визначним дослідженням із проблематики монархічного руху [18].

У сучасній історіографії крайнє правого монархічного руху існує коло питань, з яких дослідники дотримуються діаметрально протилежних точок зору. До кола таких дискусійних питань належать: 1) причини виникнення хвилі погромів восени 1905 р.; 2) питання організації єврейських погромів чорносотенними угрупованнями; 3) відношення органів державної влади до діяльності монархічних партій та організацій в умовах зростання та подальшого спаду революційної загрози для існуючого ладу.

Окрім дискусійних питань необхідно визначити ряд проблем, що є малодослідженими, до яких належить формування монархічної ідеології крайнє правого напрямку, питання її передумов та еволюції. Дослідження цієї теми повинно відбуватися на ґрунтовному дослідженні програмних документів та праць теоретиків монархізму та має велике значення для дослідження монархічного руху в цілому, оскільки монархічна ідеологія була офіційною ідеологією пануючого класу на території Російської імперії і відображала реальні соціально-економічні процеси у суспільстві.

Малодослідженою проблемою, незважаючи на ряд робіт, що були опубліковані за радянських часів, залишається взаємовідношення монархічних партій та православної церкви, відношення церкви до діяльності монархічних союзів та, зокрема, до чорносотенних погромів. У зв'язку із цим особливий інтерес становить робота А. Опрі, присвячена боротьбі священників-лібералів із чорносотенством [19]. У своєму дослідженні автор відходить від спрощеного розуміння взаємовідносин монархічного руху та православної церкви, розглядає форми боротьби ліберального духовенства проти чорносотенців.

Окрім визначених, до малодосліджених аспектів діяльності правих політичних організацій можна віднести такі питання:

- передумови виникнення та перші спроби діяльності монархічних об'єднань на території України;
- динаміка чисельності та соціального складу правих організацій з урахуванням змін у суспільно-політичному житті країни у 1905–1917 рр.;
- причини кризи та політичної поразки правих партій.

Недостатньо вивченими є відношення правих об'єднань до українського національного руху та спроби боротьби правих із українським національним рухом, у той час як територія України була ареною українського, польського, єврейського національно-визвольних рухів. У публікаціях, присвячених визначеній проблемі, дослідники починають розподіляти представників охоронного табору на монархічні об'єднання та російські націоналістичні угруповання в Україні, вивчаючи, в першу чергу, «Киевский клуб русских националистов» [3; 5; 12; 13; 21]. Дослідження боротьби правих організацій із революційним рухом, з одного боку, і з українським національно-визвольним рухом, з іншого, потребує подальшого вивчення для формування повного та достовірного знання щодо історичних процесів, які відбувалися в Україні на початку ХХ ст.

Дослідженням ідеології монархізму та засобів упровадження монархічної ідеології через періодичні видання монархічних об'єднань присвячені кандидатські дисертації В. О. Бабенко [2] та Р. В. Гули [6]. У дисертаційних дослідженнях розглянуто як загальні особливості та прийоми впровадження державної монархічної ідеології, так і окремі форми впливу на суспільну думку через періодичне видання «Києвлянин».

Таким чином, сучасний період, розпочавшись зі зміною методологічних підходів у історичному пізнанні, відзначається всебічним дослідженням історії політичних об'єднань, що існували в Україні на початку ХХ ст., зокрема монархічної спрямованості. Разом з тим, незважаючи на характерне для сучасного періоду кількісне зростання досліджень із проблематики правомонархічного руху та активізацію історіографічного процесу, це не привело до достатнього ступеня вивчення проблеми, що залишає її й дотепер актуальною.

Підводячи підсумки дослідження сучасного етапу історіографії виникнення, становлення та діяльності монархічних об'єднань на території України початку ХХ ст., можна зробити висновок про необхідність подальшого всебічного вивчення монархічних політичних угруповань, створення комплексних досліджень. Враховуючи кількісне зростання публікацій, присвячених проблемі, сучасний стан вивчення правомонархічного руху можна визначити як такий, що потребує ґрунтового історіографічного дослідження. Це обумовлено тим,

що незважаючи на зростаючий інтерес до різноманітних аспектів діяльності правих організацій в Україні та значну кількість праць, присвячених цій тематиці, у історіографії діяльності політичних партій на території України початку ХХ ст. відсутні дослідження з історіографії утворення та діяльності монархічних об'єднань.

Бібліографічні посилання

1. **Ашер А.** Погроми 1905 року: самочинність чи заплановане насильство? / А. Ашер // Філософська і соціологічна думка. – 1994. – № 5–6. – С. 185–194.
2. **Бабенко В. А.** Охранительная идеология как инструмент политики царизма на Украине (1903 – февраль 1917 гг.) : дис... канд. ист. наук : 07.00.01 / Бабенко Валентина Андреевна. – Д., 1992. – 253 с.
3. **Волковинський В. М.** Організації великоросійських шовіністів в Україні на початку ХХ ст. / В. М. Волковинський // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 63–74.
4. **Волковинський В. М.** «Чорна сотня» та її «хрещені батьки» в Україні на початку ХХ ст. / В. М. Волковинський // Історія України. – 2002. – № 10. – С. 54–65.
5. **Гаухман М. В.** Консервативно-охоронні сили в російській національній політиці на Правобережній Україні (1905–1914 рр.) [Електронний ресурс] / М. В. Гаухман // Вопросы духовной культуры. – Исторические науки. – С. 159–163. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/knp/212/knp212_159-163.pdf.
6. **Гула Р. В.** «Киевлянин» та суспільно-політичні рухи в Україні: 1900–1914 роки : дис... канд. ист. наук : 07.00.01 / Гула Руслан Владимирович. – Д., 2003 – 217 с.
7. **Дудар О. В.** Тероризм як метод діяльності чорносотенних організацій (1905–1917 рр.) / О. В. Дудар // Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка. – 2004. – С. 30–34.
8. **Кирьянов Ю. И.** Правые партии в России. 1911–1917 / Ю. И. Кирьянов. – М. : РОССПЭН, – 2001. – 464 с.
9. **Кичеев В. Г.** Отечественная историография помещичьих и буржуазных партий России : автореф. дис. на соискание учен. степени доктора ист. наук : спец. 07.00.09 «Историография, источниковедение и методы исторического анализа» / В. Г. Кичеев. – Улан-Удэ, 2009. – 50 с.
10. **Книш Г. М.** Монархічні ідеї у студентському середовищі в Україні періоду революції 1905–1907 рр. / Г. М. Книш // Проблеми політичної історії України. – 2009. – № 4. – С. 64–71.
11. **Кожин В. В.** Загадочные страницы истории ХХ века: Черносотенцы и революция / В. В. Кожин. – М. : Прима В, 1995. – 255 с.
12. **Любченко В. Б.** Теоретична та практична діяльність російських націоналістичних організацій в Україні (1908–1914 рр.) / В. Б. Любченко // Український історичний журнал. – 1996. – № 2. – С. 55–65.
13. **Мартинюк О.** Російський націоналізм початку ХХ ст.: консервативні політики та передвиборчі стратегії на Правобережжі [Електронний ресурс] / О. Мартинюк // Україна модерна: Міжнародний інтелектуальний часопис. – Режим доступу: <http://www.uamoderna.com/md/182-182>.

14. **Михайлова Е. М.** Проблематика политической идеологии правомонархического движения начала XX в. в современной отечественной историографии / Е. М. Михайлова // Вестник Чебоксар. кооперат. ин-та. – 2008. – № 2. – С. 200–207.
15. **Никифорова С. М.** Политическая борьба правых партий за сохранение самодержавия в России (1905–1917 гг.) : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / С. М. Никифорова. – Орел, 1999. – 21 с.
16. **Омельяничук І. В.** Чорносотенці в Україні на початку ХХ ст.: ідеологія, структура, соціальний склад / І. В. Омельяничук // Вісник Київ. ун-ту. Історія. – Вип. 35. – 1997. – С. 57–66.
17. **Омельяничук І. В.** Черносотенное движение в Российской империи (1901–1914) / И. В. Омельяничук. – К. : МАУП, – 2006. – 744 с.
18. **Омельяничук І. В.** Черносотенное движение на территории Украины (1904–1914 гг.) / И. В. Омельяничук. – К. : НУРУВ, 2000. – 168 с.
19. **Опря А.** «Дихає жахом середньовіччя...» / А. Опря // Людина і світ. – 1995. – № 5–6. – С. 39–41.
20. **Острецов В. М.** Черная сотня и красная сотня / В. М. Острецов. – М. : Воениздат, 1991. – 48 с.
21. **Подольський А. Ю.** Антисемітська політика російського царизму в Україні на початку ХХ ст. / А. Ю. Подольський // Український історичний журнал. – 1995. – № 6. – С. 61–65.
22. **Размолодин М. Л.** Идеология правомонархических организаций в России в начале XX века : автореф. дис. на соискание учен. степени доктора ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / М. Л. Размолодин. – Ярославль, 2011. – 41 с.
23. **Савчин М. С.** Правомонархічні організації в Росії / М. С. Савчин // Наукові праці з питань політичної історії. – Вип. 169. – К. : Либідь, 1991. – Вип. 169. – С. 52–60.
24. **Самарцев І. Г.** Чорносотенці на Україні (1905–1917 рр.) / І. Г. Самарцев // Український історичний журнал. – 1992. – № 1. – С. 90–98.
25. **Скрипник М. О.** Головна права партія «Союз русского народа» / М. О. Скрипник // Наукові праці з питань політичної історії. – Вип. 169. – К. : Либідь, 1991. – Вип. 169. – С. 60–68.
26. **Степанов С. А.** Черная сотня в России (1905–1914 гг.) / С. А. Степанов. – М. : Изд-во ВЗПИ; АО «Росвузнаука», 1992. – 329 с.
27. **Степанов С. А.** Черная сотня в России (1905–1917 гг.) / С. А. Степанов. – М. : ЭКСМО; Яуза, 2005. – 583 с.
28. **Шукшина Т. А.** «Черносотенные» погромы октября 1905 года в России: культурный конфликт в российском обществе начала XX века : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Т. А. Шукшина. – Челябинск, 2010. – 25 с.
29. **Якуніна А. О.** Участь монархічних організацій України у виборах до Державних Дум (1907–1913 рр.) / А. О. Якуніна // Грані. – 2010. – № 2. – С. 16–21.

Надійшла до редакції 15.01.2013

Є. П. Назарова

Запорізький національний університет

ДІЯЛЬНІСТЬ КРИМСЬКОТАТАРСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ТА ОРГАНІЗАЦІЙ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Проаналізовано основні напрями діяльності кримськотатарських соціалістичних груп, партії «Союз мусульман» і панісламістів у південноукраїнському регіоні на початку ХХ ст.

Ключові слова: політична партія, організація, революція, вибори.

Проанализированы основные направления крымскотатарских социалистических групп, партии «Союз мусульман» и панисламистов в южно-украинском регионе в начале ХХ в.

Ключевые слова: политическая партия, организация, революция, выборы.

There have been analyzed the main trends of the activities of Crimea-Tatar socialist groups, The Union of Muslims and panislamists in South-Ukrainian region at the beginning of the 20th century.

Key words: a political party, an organization, a revolution, an election.

Сучасна Україна є мультинаціональною державою, у якій поряд з титульною нацією – українцями – мешкають численні національні групи. Найбільш строкатим у етнічному сенсі регіоном нашої держави є Південна Україна. Вже на початку ХХ ст. тут були репрезентовані понад 20 національних груп, які, як і сьогодні, брали активну участь у суспільно-політичному житті Півдня. Однією з таких груп були кримські татари, які, будучи компактно розселені на території Криму, на початку ХХ ст. становили 1,2 % населення південного регіону.

Дослідження історії національних груп, що мешкають на теренах сучасної України, у т. ч. кримських татар, є досить вагомими у сучасних умовах як з політичної, так і з наукової точки зору. Адже, на думку С. Плохія, одним з важливих напрямів подолання недоліків сьогоденної української історичної науки є саме створення поліетнічної історії України. Дослідник зазначає, що у сучасній українській історіографії не достатньо приділяється уваги студіям з історії національних меншостей [31, с. 299]. Історія кримськотатарського національного руху у цьому сенсі не є винятком. Питання діяльності татарських національних партій і організацій оглядово висвітлювалося в узагальнюючих дослідженнях із суспільно-політичної історії Півдня Украї-

ни початку ХХ ст., зокрема у монографіях Г. Турченко, присвячених модернізаційним і націотворчим процесам у регіоні [26, 27]. В. Корольов, аналізуючи становлення багатопартійності у Таврійській губернії на початку ХХ ст., характеризує участь кримськотатарського населення у зазначених процесах [16–18]. У рамках дослідження Р. Хаялі, присвяченого культурному і суспільно-політичному життю кримських татар у ХХ ст., висвітлено окремі проблеми діяльності політичних партій і організацій кримськотатарського населення Півдня України на початку ХХ ст. [28]. С. Бекіров, досліджуючи кримськотатарський національний рух як суб'єкт політичного процесу в Криму, торкається питань його становлення на початку ХХ ст. [1]. Діяльність «Союзу мусульман» серед кримськотатарського населення Півдня України охарактеризована у студіях С. Шендрівкової [29; 30]. Оскільки на сьогодні у вітчизняній історіографії відсутнє узагальнююче дослідження з історії кримськотатарського національного руху початку ХХ ст., ми поставили своїм завданням проаналізувати діяльність відповідних політичних партій та організацій у зазначений період. Кримськотатарський національний рух на початку ХХ ст. не був ідеологічно однорідним, однак діяльність представників окремих його течій подекуди практично не можливо розмежувати. Розглянемо основні напрями кримськотатарського руху, репрезентовані на початку ХХ ст. у регіоні.

У Криму діяли соціалістичні організації татар, активну участь у яких брала татарська інтелігенція. До кримськотатарських соціалістів належала група соціалістів-федералістів на чолі з учителем російсько-татарської школи Сімферополя А. Ширинським, який мав зв'язки з комітетом ПСР в Одесі. У часи революції 1905–1907 рр. татарські соціалісти також співпрацювали з українськими есерами Сімферополя [3, с. 68]. Показово, що поліція так і не змогла чітко визначити основні політичні вимоги групи А. Ширинського [7, л. 2]. Гурток кримськотатарських соціалістів (боністів), що хотів відторгнути Крим від Росії і створити самостійне кримське ханство, діяв і 1911 р. у Сімферопольському повіті [14, арк. 269; 18, с. 42].

Політична діяльність татарських соціалістів проявилася і через їхню участь у роботі Державної Думи. За даними В. Корольова, 1906 р. кримськотатарська група соціалістів-федералістів провела до Думи свого представника – Р. Медієва [18, с. 66]. Р. Хаялі, С. Шендрікова та С. Бекиров відзначають участь Р. Медієва у заходах «Союзу мусульман». Зауважимо, що ситуації, коли одна особа була членом чи симпатиком більш радикальної політичної сили і водночас входила до складу легальної чи напівлегальної ліберальної партії, були досить поширені у Російській імперії на початку ХХ ст. В умовах пересліду-

вань з боку влади участь у роботі більш поміркованих політичних сил надавала змогу членам переслідуваних організацій вести легальну політичну роботу. Подібній ситуації також сприяло те, що партійна система у імперії перебувала на стадії становлення, а тому існуючі партії, як правило, були ідейно не однорідними.

Варто відзначити, що на думку Р. Хаялі, Р. Медієв був одним із лідерів младотурок у Криму, прибічників ідей національного відродження татарського населення, які перебували під ідейним впливом російських соціалістів, зокрема меншовиків і есерів. Будучи обраним депутатом Думи, Р. Медієв увійшов до мусульманської фракції, яка діяла під значним впливом кадетів [28, с. 100, 101].

Агітація соціалістів-федералістів велася через власні видання: виходила газета «Ватан Хаджимі» («Слуга Вітчизни») за редакцією Х. Айвазова. Це видання конкурувало із газетою І. Гаспринського «Терджуман» («Перекладач») за популярністю [19, с. 67, 71]. На думку Р. Хаялі, газета «Ватан Хаджимі» стала головним провідником правих соціалістичних ідей у татарському середовищі [28, с. 79].

Великий вплив на політичну ідентифікацію кримських татар мали релігійний і етнічний фактори. Так, з 1904 р. у Бахчисараї посилілись позиції ісламських модерністів – младотурок. У Криму вони усунули з більшості посад старих мулл, учителів тощо [6, л. 39 об.; 14, арк. 212]. Обіймаючи ці посади, модерністи отримали можливість впливати на виховання кримськотатарського населення. Адже на формування психічних рис нації впливають її історичний спадок (зразки поведінки, історична пам'ять та ін.), сукупність умов, в яких існує нація (економічні і політичні інститути, взаємини соціальних груп, класів та ін.), а також система виховання [2, с. 255]. Концентруючи у своїх руках контроль над посадами мулл і вчителів, младотурки могли активно впливати на розвиток національної самосвідомості татар, пропагувати власні політичні ідеї.

Близькими до младотурецького руху були члени ліберальної партії «Іттіфак аль-муслімін» («Союз мусульман»), створеної у серпні 1905 р. У роботі цієї організації активну участь брала татарська інтелігенція. Одним із лідерів Союзу був І. Гаспринський, який очолював рух джадідів, що мав на меті релігійну, культурну модернізацію системи суспільних відносин мусульман Росії. Офіційної преси партія не мала, тому її погляди відбивали видання, контрольовані членами Союзу [25, с. 231]. У Криму таким виданням була газета І. Гаспринського «Терджуман», яка виходила з 1883 р. А 1908 р. І. Гаспринський заснував газету «Міллет» («Нація»), редактором якої став Х. Айвазов [19, с. 67, 70, 71]. Це видання виходило як додаток до «Терджуман» і було, на думку Р. Хаялі, альтернативою газеті «Ватан Хаджимі». Газета «Міллет» видавалася до 1910 р. [28, с. 76].

Відділи «Союзу мусульман» виникли у Криму восени 1905 р. Збори татар у Сімферополі 25 листопада 1905 р. вирішили приєднатися до Союзу. Було створено Кримський відділ партії, обрано його комітет, який базувався у Сімферополі. У 1907–1908 рр. модерністів активно підтримували місцеві мулли, учителі і татарська молодь, що сприяло їхній політичній роботі [14, арк. 401; 6, л. 40; 16, с. 43]. Проте 1908 р. в умовах реакції місцеві відділи «Союзу мусульман» поступово занепадають і припиняють своє існування [29, с. 255].

Татарські модерністи мали тісні зв'язки із загальноросійськими опозиційними політичними силами. Будучи ідейно близьким до кадетів, «Союз мусульман» співпрацював з ними у 1905–1907 рр. Організовані І. Гаспринським у Бахчисараї (Сімферопольський пов. Таврійської губ.) 26 жовтня 1905 р. татарські збори висловилися за співпрацю з кадетами. Таке ж рішення винесли і збори у Карасубазарі (Сімферопольський пов. Таврійської губ.) [17, с. 17]. На думку одного з представників кримських кадетів В. Оболенського, відділи «Союзу мусульман» в Криму 1905 р. були слабкими, і тому татари віддавали свої голоси за конституційних демократів [10, л. 16–17 об.]. Саме підтримка татарами і євреями кадетів забезпечила перемогу останніх на виборах I Думи у Сімферополі. Як згадував вищеназваний член Конституційно-демократичної партії В. Оболенський, ставлення національних груп міста «до виборів було заздалегідь відоме: греки і німці подадуть голоси за октябристів, а євреї і татари за нас. Оскільки останні дві національності більш чисельні, то наша перемога була майже забезпечена» [23, с. 125].

Тісна співпраця з кадетами та іншими загальноросійськими опозиційними силами була властива не лише татарським суспільно-політичним силам, а й більшості національних партій, у т. ч. українським, що діяли на Півдні України на початку ХХ ст. Як стверджують американський соціолог С. М. Липсет і норвезький соціолог С. Роккан, кожен політичний рух зустрічає на своєму шляху певні перешкоди. Однією з них є поріг представництва, суть якого полягає у тому, чи має новий рух долучитися до більшого, щоб отримати доступ до органів представництва, чи він може самостійно досягти представництва? [20, с. 101]. Ця дилема постала і перед представниками «Союзу мусульман» у Криму, які надали перевагу блокуванню з більш потужною загальноросійською політичною партією. У цьому сенсі Союз також виявляв риси, властиві більшості політичних сил, що діяли на теренах України на початку ХХ ст. На думку Я. Грицака, «усі партії, що зародилися під час або після революції 1905 р., були недосвідчені й незрілі. Вони переживали постійну й тривалу кризу» [11, с. 68].

Особисте ставлення одного з лідерів «Союзу мусульман» І. Гаспринського до кадетів було неоднозначним: він агітував проти них.

Проте його газета «Терджуман» підтримувала кандидатів від КДП [10, л. 16]. На виборах II Думи у січні 1907 р. кримські татари теж підтримали кадетів [17, с. 17]. Однак у 1908–1914 рр. стосунки лідерів «Союзу мусульман» і їхніх загальноросійських партнерів погіршилися, бо кадети ігнорували інтереси мусульман імперії. А 1914 р. «Союз мусульман» взагалі припинив своє існування [25, с. 231].

До більш консервативних кіл кримськотатарських суспільно-політичних сил можливо віднести панісламістів, які виступали за об'єднання мусульман різних країн під владою одного мусульманського халіфа. Пропаганда ідей панісламізму була тісно пов'язана з пантюркізмом, який мав на меті об'єднання всіх тюркських народів у єдину державу.

Панісламісти виявляють активність у Криму з осені 1904 р. Вони зосередили свою увагу на агітації, отримуючи літературу з Константинополя. На думку В. Корольова, до 1910 р., коли виникла загальнокримська організація панісламістів «Совість», їх рух у Криму мав стихійний характер. Зі створенням цієї організації починається систематична пропаганда ідей відновлення на теренах Російської імперії самостійної мусульманської держави. Члени «Совести» у друкованих листівках заявляли, що «докладуть усі сили заради відродження Ісламу, відадуть в його ім'я душу і тіло» [12, арк. 6].

1910 р. осередки панісламістів уже діяли у Бахчисараї і Карасубазарі (Сімферопольський пов.), Алушті (Ялтинський пов.), Старому Криму (Феодосійський пов.), Керчі, Феодосії, селах Ялтинського і Феодосійського повітів Таврії. Лідером організації «Совість» був сімферопольський учитель М. Курт-заде. Активну участь у русі панісламістів брали татарські вчителі, частина яких була пов'язана з ПСР. Для пропаганди ідей панісламізму в ході викладання ці вчителі застосовували турецькі підручники. До учасників руху панісламістів поліція зараховувала і одного з лідерів кримськотатарської групи соціалістів-федералістів А. Ширинського [13, арк. 9–11, 25, 29 зв.; 18, с. 40, 43]. У вересні 1910 р. поліція ліквідувала організацію «Совість» у Криму. На захист арештованих панісламістів виступили члени III Думи від Криму Муфті-заде і Мурзаєв, пославши телеграму до Департаменту поліції, у якій зазначали, що арешт 11 «панісламістів» є помилкою, зумовленою неправильною оцінкою поліцією місцевого конфлікту духівництва [14, арк. 497].

Акції панісламістів після арешту членів «Совести» у Криму не припинилися. Так, за даними поліції, у Сімферопольському і Перекопському повіті Абібула Білял-оглу пропагував ідею відторгнення Криму від Росії і включення до Туреччини. У липні 1911 р. у Сімферопольському повіті він, «хвалячи лад у Туреччині після введен-

ня конституції, порівнював його з російським і засуджував останній, говорячи, що мусульманам потрібно мати одного єдиновірного царя, тому Крим необхідно відторгнути від Росії на користь Туреччини». Лунали і заклики не платити російських податків і збирати з турецьких підданих, які мешкають у Криму, податки на користь уряду Туреччини [4, л. 1; 9, л. 142, 142об.].

У 1911–1912 рр. місцем зібрань прибічників ідей панісламізму була кав'ярня Севастополя «Казань», де отримували відповідну літературу, яку читали і обговорювали її відвідувачі. У липні 1912 р. в с. Яписала Ялтинського повіту в будинку Нежемедин-Барі-оглу відбулися збори турків і татар, яких закликали прийняти турецьке підданство. А у березні 1913 р. в Ялті турецький підданий А. Ковас поширював чутки, що в разі поразки Туреччини у війні з балканськими народами, Росія змусить усіх турків і татар Криму прийняти православ'я. Напередодні Першої світової війни діяльність панісламістів згасає. На січень 1914 р. у Сімферополі їхніх осередків поліція не виявила [5, л. 7, 13; 4, л. 9; 7, л. 6].

У роки світової війни кримськотатарські національні організації не виявляли активності. Серед татарських громадських кіл не існувало єдиного підходу до оцінки війни. Частина з них мала проросійські погляди. Так, на початку війни в Алушті (Ялтинський пов.) і Сімферополі пройшли патріотичні маніфестації татар [22]. Кримськотатарське населення збирало кошти для солдат діючої армії та їхніх родин. Ісламське духовництво передало 100 тис. крб. у Таврійський губернський комітет допомоги хворим і пораненим [18, с. 49]. Водночас, інша частина кримськотатарського населення, зокрема група adeptів газети «Терджуман», агітувала за об'єднання мусульман для надання допомоги Туреччині під час війни, пропагувала ідею утворення в Криму турецького протекторату [24, с. 38]. Татари охоче робили пожертви для Туреччини. Місцева поліція не змогла виявити, хто збирав ці кошти і куди вони йшли. А 1916 р. поліцію надзвичайно непокоїла можливість активного розвою руху панісламістів у зв'язку з прибуттям до Криму значної кількості полонених турків [7, л. 3; 8, л. 1 об.].

До кримських татар, особливо щодо підданих Туреччини, як і до німецькомовного населення регіону, було вжито обмежувальні закони. Згідно із законом 2 лютого 1915 р. «Про землеволодіння і землекористування у державі Російській австрійських, угорських, німецьких і турецьких підданих» землі підданих Туреччини, серед яких було чимало жителів Криму, підпадали від насильне вилучення. Обмежені були й інші права татарського населення. Так, наприклад, у Феодосії дирекція народних училищ заборонила брати на посади молод-

ших учителів у татарських земських школах мусульман [21]. Обмеження прав національних меншин у роки війни мали і винятки. Так, з товариств і союзів не виключалися німецькі, австрійські і угорські піддані слов'янської, французької й італійської крові, турецькі піддані християни [15, арк. 4, 59, 66]. Обмежуючи права татарського населення, влада створювала умови для зростання соціальної і національної напруги у Криму. Це сприяло поширенню антиурядових настроїв у регіоні.

Таким чином, у південноукраїнському регіоні були репрезентовані як соціалістичні (кримськотатарська група соціалістів-федералістів, гурток боністів), так і ліберальні («Союз мусульман») та консервативні (панісламістські) татарські організації. Вони діяли нелегально. Значний вплив на суспільно-політичні погляди татар справляв релігійний фактор. Місцевий характер діяльності мали лише татарські соціалісти. Осередки «Союзу мусульман», окрім Криму, діяли у поволзьких губерніях Російської імперії, де проживало мусульманське населення. А панісламісти мали тісні зв'язки зі своїми однодумцями у Туреччині. Найбільшу суспільно-політичну активність члени кримськотатарських партій і організацій виявляли в період революції 1905–1907 рр. З наступом реакції активність кримськотатарських політичних сил спадає і сходить нанівець у роки Першої світової війни.

Бібліографічні посилання

1. **Бекіров С. Н.** Розвиток національного руху кримських татар на початку ХХ століття / С. Н. Бекіров // Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах «Грані». – Д., 2011. – № 2. – С. 176–180.
2. **Вятр Е.** Социология политических отношений / Е. Вятр. – М. : «Прогресс», 1979. – 463 с.
3. **Голобуцький О.** Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця ХІХ – початку ХХ століття: Дослідження / О. Голобуцький, В. Кулик. – К. : Смолоскип, 1996. – 124 с.
4. Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф. 102, Особый отдел, оп.1913 г., д. 74 ч. 74.
5. ГАРФ. – Ф. 102, Особый отдел, оп. 1913 г., д. 74 ч. 74 л. Б.
6. ГАРФ. – Ф. 102, Особый отдел, оп. 1913 г., д. 74 ч. 75.
7. ГАРФ. – Ф. 102, Особый отдел, оп. 1914 г., д. 74 ч. 75 л. Б.
8. ГАРФ. – Ф. 102, Особый отдел, оп. 1916 г., д. 74 ч. 75 л. Б.
9. ГАРФ. – Ф. 270, оп. 1, д. 33.
10. ГАРФ. – Ф. 523, оп. 1, д. 374.
11. **Грицак Я.** Страсті за націоналізмом: Історичні есеї / Я. Грицак. – К. : Критика, 2004. – 344 с.
12. Державний архів Автономної республіки Крим (далі – Держархів АР Крим). – Ф. 706, оп.1, спр. 306.

13. Держархів АР Крим. – Ф. 706, оп. 1, спр. 329.
14. Держархів АР Крим. – Ф. 706, оп. 1, спр. 352.
15. Державний архів Миколаївської області. – Ф. 229, оп. 4, спр. 419.
16. **Королев В. И.** Бунт на коленях (Политические партии в Таврической губернии 1905–1907 гг.) / В. И. Королев. – Симферополь : Таврия, 1993. – 70 с.
17. **Королев В. И.** Возникновение политических партий в Таврической губернии / В. И. Королев. – Симферополь : Таврия, 1993. – 42 с.
18. **Королев В. И.** Крым и Северная Таврия в 1907–1917 гг. Страницы политической истории / В. И. Королев. – Симферополь : Таврия, 1995. – 72 с.
19. **Ланда Р.** Исмаил-бей Гаспринский / Р. Ланда // Африка и Азия сегодня. – 2001. – № 1. – С. 66–71.
20. **Липсет С. М.** Структуры размежеваний, партийные системы и предпочтения избирателей / С. М. Липсет, С. Роккан // Теория политических партий и систем : хрестоматия / сост. Б.А. Исаев. – М. : Аспект Пресс, 2008. – С. 244–254.
21. Новый мир (Нью-Йорк). – 1915. – 23 янв. (№ 266).
22. Области и народы. Издание Общества единения народностей России (Санкт-Петербург). – 1914. – № 3, 4, 5 (1 сент.).
23. **Оболенский В. А.** Выборы в Таврической губернии / В. А. Оболенский // Выборы в I–IV Государственные думы Российской империи: (Воспоминания современников. Материалы и документы). – М. : РЦОИТ, 2008. – С. 118–127.
24. **Пашеня В. Н.** Этногосударственное строительство в Крыму в первой половине XX века (1900–1945 гг.) / В. Н. Пашеня. – Симферополь : Таврич. нац. ун-т им. В. Вернадского, 2008. – 264 с.
25. Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века : энцикл. – М. : РОССПЭН, 1996. – 872 с.
26. **Турченко Г. Ф.** Південноукраїнський регіон у контексті формування модерної української нації (XIX – перша чверть XX ст.) / Г. Ф. Турченко. – Запоріжжя : Просвіта, 2008. – 342 с.
27. **Турченко Ф. Г.** Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (Кінець XIX ст. – 1921 р.): Історичні нариси / Ф. Г. Турченко, Г. Ф. Турченко. – К. : Генеза, 2003. – 352 с.
28. **Хаяли Р. И.** Очерки истории общественно-политической и культурной жизни крымских татар в XX веке / Р. И. Хаяли. – Симферополь : «Доля», 2008. – 512 с.
29. **Шендрікова С. П.** Занепад мусульманського ліберально-політичного руху в російській імперії (поч. XX ст.) / С. П. Шендрікова // Вісник ЗІОІ. – Запоріжжя, 2002. – № 1. – С. 224–228.
30. **Шендрікова С. П.** Кримські татари у ліберальному русі мусульманських народів Російської імперії початку XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / С. П. Шендрікова. – Запоріжжя, 2002. – 16 с.
31. **Ploky S.** Ukraine and Russia. Representation of the Past / S. Ploky. – Toronto : University of Toronto Press, 2008. – 392 p.

Надійшла до редколегії 19.10.2012

Л. М. Лучка

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

РЕВОЛЮЦІЯ 1905–1907 РОКІВ ТА РОЗВИТОК БІБЛІОТЕЧНОЇ СПРАВИ НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ

Досліджено діяльність бібліотек різного підпорядкування, які функціонували на Катеринославщині у 1905–1907 рр. Висвітлено історичні віхи розвитку бібліотечної мережі, проаналізовано джерела поповнення фондів, склад читацької аудиторії та читання.

Ключові слова: бібліотечна мережа, революція 1905–1907 рр., Катеринославщина, читачі, фонди, читання.

Исследована деятельность библиотек разного подчинения, которые функционировали на Екатеринославщине в 1905–1907 гг. Освещены исторические вехи развития библиотечной сети, проанализировано источники пополнения фондов, состав читательской аудитории и чтение.

Ключевые слова: библиотечная сеть, революция 1905–1907 гг., Екатеринославщина, читатели, фонды, чтение.

The article deals with the activity of libraries of different subordination which worked in Yekaterinoslav region in 1905–1907. Historical landmarks in library net development is shown. The sources of the book stock supplement and categories of readers are analyzed.

Key word: library net, Revolution of 1905–1907, Yekaterinoslav region, readers, book stock, reading.

Висвітлення діяльності бібліотечних осередків як головних центрів культурно-освітнього життя Катеринославської губернії є важливим напрямом дослідження регіональної історії, зокрема культурного розвитку. Актуальність та новизна зазначеної теми полягає у відсутності наукових праць з цієї проблематики та визначенні місця і ролі громадських, навчальних бібліотек, бібліотек товариств та гуртків в історичних подіях 1905–1907 рр. на Катеринославщині.

Напередодні Першої російської революції Катеринославська губернія була багатим металургійним краєм, який складав частку «молодого півдня». Загальноросійські події знайшли відгук і на Катеринославщині. Перші страйкували майстерні Катерининської залізниці, до них приєдналися заводи, трамвайні службовці. Влітку почався другий період революційних подій: страйкували Брянський завод, пекарні, палітурники, друкарні газети «Вестник юга» та Катеринославської земської управи. Вимоги робітників Брянського заводу налічу-

вали 37 позицій, серед яких пункт № 18 був присвячений улаштуванню безкоштовної бібліотеки-читальні [11, с. 152].

Ситуація, яка склалася в Російській імперії в 1905 р., мала негативні наслідки. Царський уряд переслідував культуру, українську мову, забороняв видання українською мовою газет та книжок. І в цей час бібліотечні заклади не припиняли діяльності, а працювали в складних умовах, враховуючи історичні моменти та часові зміни. У 1905 р. у Катеринославі серед міських бібліотек значне місце посідала Міська громадська бібліотека. За звітом 1905 р. відомо, що бібліотекою керувала С. В. Єгорова, їй допомагали чотири співробітниці, матеріальний стан яких був украй обмеженим: у зв'язку з нестачею міських коштів працівникам Катеринославської міської громадської бібліотеки було відмовлено у підвищенні заробітної платні. З іншого боку, відомо, що у 1905 р. на прохання палітурника Короха бібліотека платила за переплетення книжок та журналів вищу ціну, ніж була раніше (з 20 до 25 коп.; з 50 до 75 коп.) [5, с. 4].

У 1905 р. було придбано 1718 томів, але їх вартість складала на 252 крб. 5 коп. менше у порівнянні з 1904 р. За роки революції 1905–1907 рр. до бібліотеки надійшли пожертвування від різних бібліотек, навчальних закладів та товариств Катеринослава, інших міст Російської імперії. Окремо виділені гуманітарні книги московського видавця, фундатора власної бібліотеки К. Т. Солдатенкова, які отримала міська громадська бібліотека від Московської міської управи, у кількості 61 том Бібліотека поповнювала фонди дарунками приватних осіб: Г. Аверкієва, М. В. Бикова, Ф. А. Благонравова, О. С. Синівського [5, с. 13]. Через залізничні та поштові страйки (1905 р.) бібліотека несвоєчасно отримувала періодичні видання з різних місць Росії та України. Із цих причин бібліотека мала не повні річні комплекти журналів, а розрізнені випуски [5, с. 17].

Зазначимо, що у кінці 1905 р. у зв'язку з пожежею бібліотеки Комісії народних читань Катеринославського наукового товариства кількість читачів міської громадської бібліотеки збільшилася, однак задовольнити усі читацькі запити бібліотека та читальня не могла. Причина полягала у недостатній кількості книжкових видань. Тому позитивним було рішення бібліотечної ради Катеринославської міської громадської бібліотеки про повернення у фонди раніше вилучених із бібліотеки книжок. Упродовж 1905 р. бібліотека обслуговувала читачів 270 днів, що на 19 днів менше, ніж у 1904 р. Зміни графіка роботи міської бібліотеки відбулися внаслідок політичної ситуації у місті. Так, у жовтні 1905 р. бібліотека працювала усього 17 днів. Найбільша кількість читацьких відвідувань припадала на вересень 1905 р., найменший показник відвідувань – у квітні 1905 р. За звітом

відомо, що у 1905 р. кількість читачів складала 3 591 особу, що на 175 читачів менше, ніж у 1904 р.

Зазначимо причину такого суттєвого зменшення читачів. У період революції 1905–1907 рр. царський уряд увів суворий нагляд за літературою. Заходами генерал-губернатора Катеринослава створювався обов'язковий перелік газет, які мали бути в читальні. Періодичні видання, що не входили у цей перелік, вилучали із бібліотечних фондів. Розпорядження уряду та міських властей призвело до небувалої ситуації: бібліотека залишила для читачів тільки десять назв газет та журналів («Вестник Европы», «Образование»), що у свою чергу вплинуло на кількість читачів, які зверталися до фондів. За статевим розподілом читачами бібліотеки були чоловіки (80 %) та жінки (20 %) [5, с. 32].

Аналіз читання міської громадської бібліотеки свідчить, що у 1905 р. часто запитувалися книги белетристичного змісту, на другому місці посідали журнали, значну частину попиту складали дитячі книжки. Серед російських авторів були популярними видання А. О. Вербицької (1979 попитів), В. І. Немировича-Данченка (497 попитів), Л. М. Толстого (632 попитів). Українська література представлена іменами Марка Вовчка (38 попитів), Є. Гребінки (33 попити), Г. С. Сковороди (19 попитів). Серед зарубіжної літератури користувалися попитом англійські, французькі, американські письменники (О. Бальзак, Й.-В. Гете, В. Гюго, Ч. Діккенс, О. Дюма, Жорж Занд, Е. Золя, А. Конан-Дойль, В. Шекспір) [5, с. 15, 21].

У 1905–1907 рр. читачі міської бібліотеки користувалися інформацією, яка містилася у журналах та газетах. Актуальними були журнали «Вестник Европы» (1 097 попитів), «Мир Божий» (1 652 замовлень), «Образование» (1 341 замовлень), «Русская мысль» (1 319 замовлень), «Русское богатство» (1 425 попитів). За звітом меншою популярністю у читачів користувалися книги місцевого відділу (краснавство), кількість яких становила 32 книги; математичні видання, військова тематика були представлені 49 книгами. Аналіз відмовлень свідчить, що незадоволені запити читачів складали 35 % [5, с. 25–31].

При міській громадській бібліотеці функціонувала читальня, читачами якої були учні (11 615 осіб), службовці (3 395 осіб), торговці, ремісники, прикажчики (5 968 осіб), читачі без певних занять (2 612 осіб), робітники (1 220 осіб) та медичні працівники (1 785 осіб). У читальному залі користувалися попитом книги російських та зарубіжних авторів: М. Горького, Л. Толстого, І. Тургенева; Ж. Верна, В. Гюго, О. Дюма. Увагу читачів початку ХХ ст. привертала філософська (Ф. Ніцше) та економічна література (М. Туган-Барановський). Під час російської революції підвищеним попитом користувалися

твори Ф. Енгельса, К. Каутського, К. Маркса, М. Чернишевського [5, с. 33–34].

У бібліотечну мережу Катеринославщини у 1905–1907 рр. входили й громадські бібліотеки. У 1905 р. в Катеринославі функціонувала дитяча бібліотека Сімейно-педагогічного гуртка, яка була заснована за ініціативою добродійки Лемке (уроджена Доброхотова) та подружжя Чехових. Послідовниками відкриття дитячої бібліотеки стали О. П. Нечволодова та М. К. Лозинська. Остання надала бібліотеці приміщення власної книжкової лавки. Кількість засновників бібліотеки становили 23 особи, переважно жінки. Відкриття бібліотеки відбулось 20 листопада 1902 р. Початковий фонд бібліотеки нараховував 200 книжок, які видавалися членам Сімейно-педагогічного гуртка. За діяльністю бібліотеки слідкувало п'ять членів гуртка (С. А. Балабуха, О. А. Павлова, О. Г. Павлюк, К. О. Терпигорева, М. А. Шаховська), які постійно піклувалися про нові надходження та готували щорічні звіти на загальних зборах гуртка [8, с. 7].

Першим завданням фундаторів дитячої бібліотеки було створення систематичного каталогу позакласного читання дитячої літератури. Проект каталогу розробила О. П. Нечволодова, яка запросила членів гуртка доповнити його. Комісія констатувала, що книжкові крамниці Катеринослава у 1905 р. налічували незначну кількість дитячої літератури. Виходячи із зазначених обставин, комісія вирішила комплектувати дитячу бібліотеку Катеринослава літературою приватних та шкільних бібліотек міста, а у 1906 р. налагодити відносини з московськими та петербурзькими книжковими крамницями. До рекомендованих для комплектування дитячої бібліотеки були дозволені дитячі книжки, прочитані не менше, ніж трьома членами комісії. Цікавою є ініціатива бібліотечної комісії гуртка про створення «Черной книги», до якої мали б вноситися шкідливі для дитячого читання книжки [8, с. 17–18].

Варто звернути увагу на якісний та кількісний склад фонду дитячої бібліотеки Катеринослава. Нову літературу для бібліотеки купували із Катеринославських книжкових крамниць, які пропонували свої видання з 10 % знижкою. Фонди поповнювалися дарунками від приватних осіб: Печенева – журнал «Нива» (1904–1905 рр.); Синеокової-Андрієвської – 10 книжок «Живописной России»; М. Н. Черкасова – ілюстровані журнали [8, с. 25–26]. У 1905 р. до дитячої бібліотеки надійшов 161 примірник на суму 86 крб. 45 коп. На 1 серпня 1905 р. кількість фонду становила 674 томів. Серед них привертають увагу пожертвування добродійки А. М. Родзянко (уродженої Голіциної) у кількості 19 примірників [8, с. 31–32]. Періодичні фонди дитячої бібліотеки представлені цікавими журналами, кількість яких становила

десять примірників («Вестник воспитания», «Детский отдых», «Детское чтение», «Русская школа», «Светлячок»). Підкреслимо, що напрями комплектування відповідали завданням дитячого виховання та освіти.

Бібліотечна рада гуртка опікувалася палітурною справою та ремонтом використаних книжок з метою збереження фондів. У 1905 р. кількість читачів бібліотеки Сімейно-педагогічного гуртка становила 92 особи, які підрозділялися на дві категорії. До першої категорії відносилися 12 читачів, які мали право користуватися двома книжками під заставу у розмірі 2 крб. та 40 коп. щомісячної абонентної плати. Переважною була друга читацька категорія у кількості 80 осіб, які читали одну книгу під заставу 1 крб. 25 коп. [8, с. 33].

Каталоги розподілялися на три відділи за читацьким віком: молодший, середній та старший, які у свою чергу мали два ступені. Прогресивним у діяльності дитячої бібліотеки був процес обліку та обробки літератури. На кожне нове видання бібліотека заповнювала дві каталожні картки, одна з яких потрапляла до головного алфавітного каталогу. Другий примірник картки разом з книгою надходив у фонди. За тематикою бібліотечні фонди охоплювали п'ять відділів: дитяча психологія; догляд за дитиною; домашнє виховання дітей; педагогіка; гра, заняття й захоплення дітей.

Під час дослідження бібліотечної справи Катеринославщини у 1905–1907 рр. нашу увагу привернули бібліотеки катеринославських навчальних закладів. У 1905 р. продовжували діяти бібліотека Вищого гірничого училища (1899 р.), бібліотека Класичної гімназії (1793 р.), бібліотека Комерційного училища (1901 р.), бібліотека Другого реального училища. Січень 1905 р. був насичений політичними заворушеннями серед студентів Катеринослава: не кожного дня відбувалися заняття в навчальних закладах. У жовтневі та листопадні дні 1905 р. учнівське життя старших класів лишалося мирним. У цей складний час Ради навчальних закладів піклувалися про бібліотеки, їх утримування та обладнання. Стаття витрат становила: 4 747 крб. 4 коп. (бібліотека Вищого гірничого училища), 3 736 крб. 51 коп. (бібліотека Комерційного училища). Бібліотеки навчальних закладів розміщувалися в будинках училищ, де їм було відведено окремі кімнати [12, с. 13].

У 1905 р. стан бібліотек навчальних закладів було визнано задовільним. Навчальні бібліотеки Катеринослава склалися з основної (фундаментальної) та учнівської. На 1 січня 1905 р. найбільший фонд становила основна бібліотека Вищого гірничого училища у кількості 36 027 томів. Бібліотека Катеринославського комерційного училища нараховувала 3 113 томів [10, с. 32]. Фонди фундаментальних бі-

бібліотек навчальних закладів містили підручники різної тематики: географії, математики, фізики, літератури (Г. М. Іванов «Начальный курс географии», В. В. Сіповський «История словестности», К. Д. Краєвич «Сокращенный учебник физики» та ін.).

Серед учнівських бібліотек перше місце посідала бібліотека Комерційного училища з фондом 3 525 томів російською та іноземною мовами. Наявність українських видань не зафіксована [9, с. 32]. Учнівська бібліотека Вищого гірничого училища нараховувала російських та іноземних книг загальною кількістю 2 862 тома. Крім фундаментальної та учнівської бібліотек у навчальних закладах існували кабінетні бібліотеки (17 одиниць) із загальним зібранням близько 2 тис. примірників, що було вагомим відсотком книжкового фонду бібліотеки Вищого гірничого училища. Особливу увагу привертала незначні за обсягом спеціальні бібліотеки з дисциплін (предметні). Фонди спеціальних бібліотек включали книжки з історії, географії, природознавства, фізики, мовознавства, вітчизнознавства, економіки, які мали на меті допомагати класному керівнику цікаво викладати предмет, а також надавати матеріал для самостійного опрацювання [9, с. 40].

Члени училищних Рад порушували питання про поповнення бібліотек навчальних закладів. У 1905 р. бібліотека Вищого гірничого училища поповнила свої фонди російськими книгами у кількості 344 томів на суму 563 крб. 3 коп. Іноземні видання становили 230 томів на суму 580 крб. 8 коп. На придбання нових книг бібліотека Катеринославського комерційного училища витратила 589 крб. 62 коп.: найбільший відсоток отримала фундаментальна бібліотека (535 крб. 23 коп.). Нові надходження до бібліотек (фундаментальної та учнівської) Катеринославського другого реального училища у 1905 р. налічувала 263 томів. Учнівська бібліотека поповнювалася, переважно, підручниками та навчальними посібниками (158 томів) [12, с. 24].

Дарунки читачів бібліотеки Вищого гірничого училища становили 672 тома. Серед почесних благодійників були окремі діячі та колективні автори. Значні поповнення складала професійна література, яка надходила від міністерств (52 тома); редакцій «Горно-заводського листка» (52 тома); Гірничого департаменту (30 томів), від географічних, фізико-математичних та технічних товариств (125 томів), від навчальних закладів (90 томів). У 1905 р. завдяки дарункам директора С. М. Сучкова бібліотека навчального закладу отримала 83 книжки. Кількість пожертвувань учнівської бібліотеки складала п'ять примірників від співробітників училища: Я. І. Грдини, О. М. Терпигорева [10, с. 34–36].

Навчальні заклади Катеринослава у 1905 р. приділяли увагу постійному поповненню фонду періодичних видань. На фінансуван-

ня газет та журналів Вище гірниче училище витратило значну суму (1 880 крб. 88 коп.). У Катеринославському комерційному училищі окремо надходили кошти на передплату журналів та переплетення книг (354 крб. 69 коп.) [9, с. 79; 10, с. 33]. У 1905 р. училищні ради розглядали та вирішували питання про видання бібліотечних каталогів, що було важливою справою для обслуговування читачів. Кількість читачів Катеринославського другого реального училища у 1905 р. складала 293 учнів, серед них – діти дворян, купців, міщан, селян та духовних осіб. Бібліотека розробила систематичний каталог, який тематично складався з 12 розділів: богословіє; філософія; психологія; педагогіка та логіка; історія; географія; російська література; іноземна література та мовознавство; математика; природознавство; правознавство та політична економія. Окремі місця у бібліотечному фонді посідали журнали, брошури та звіти; альбоми. Каталог учнівської бібліотеки реального училища був створений за читацьким віком та групував книги за віковим принципом [12, с. 23].

На початку ХХ ст. штат бібліотеки навчального закладу Катеринослава складався із двох посад службовців: бібліотекаря (із професорів або викладачів) та завідувача навчальною бібліотекою (із службовців навчальної частини училища). Основною бібліотекою Вищого гірничого училища у 1905 р. керував викладач кафедри вищої математики В. Е. Загулін із щорічною платнею 600 крб. Учнівською бібліотекою завідував гірничий інженер, професор кафедри гірничої справи О. М. Терпигорев із щорічною платнею 300 крб. Із 1905 р. по 1909 р. обов'язки бібліотекаря Катеринославського реального училища виконував викладач словесності А. В. Бублеєв [12, с. 30]. За статутом Катеринославського реального училища, прийнятого у 1900 р., завідування бібліотекою з дозволу Педагогічного комітету доручали одному або декільком викладачам, які отримували за бібліотечну справу окрему платню. Спостерігач чи наглядач виконував обов'язки керівника класним читанням та завідувача навчальною бібліотекою. По-класними фондами завідували учні під наглядом викладача [14, с. 11]. Таким чином, за змістом бібліотеки навчальних закладів Катеринослава періоду революції 1905–1907 рр. – це найрізноманітніші зібрання видань ХV – початку ХХ ст., які мали універсальний характер та були спрямовані на підвищення культурно-освітнього розвитку молоді промислового регіону.

Крім зазначених бібліотек у 1905 р. на Катеринославщині діяли народні бібліотеки-читальні у кількості 101 бібліотеки. На кошти губерньського земства у розмірі 1 500 крб. було відкрито 24 безкоштовні народні бібліотеки-читальні [6, с. 60–62]. Губернія налічувала 78 народних шкільних бібліотек, 53 земських безкоштовних бібліотек

читалень, вісім публічних бібліотек [2, с. 867]. У 1905р. у Катеринославі діяла бібліотека Катеринославської вченої архівної комісії, заснованої у 1893 р. До важливих завдань комісії відносилося відкриття бібліотеки, яка б складалася з історичних, археологічних, етнографічних, географічних творів Катеринославської губернії та мала фундаментальний бібліографічний каталог виданої літератури з історії краю. Комісія вивчала та опікувалася збереженням архівних джерел Катеринославської губернії ХІХ – початку ХХ ст. [1, с. 650].

У зв'язку з політичними та соціально-економічними змінами 1905 р. діяльність Катеринославської вченої архівної комісії не була вирішальною, активність її діячів йшла на спад. У комісії лишилося тільки дві особи. Незважаючи на складні умови, у 1905 р. Катеринославська вчена архівна комісія проводила засідання, на яких розглядалися питання впорядкування видання М. Грушевського «История украинского народа». А. С. Синявським дана оцінка п'ятитомної історії Русі як ґрунтовної наукової праці з історії та запропоновано шляхи придбання видання в бібліотеку комісії [3, с. 6].

Бібліотечні фонди Комісії склалися з дарунків місцевих та російських діячів (І. Я. Акінфієва, Д. І. Багалія, В. І. Пічети, А. І. Стороженька, С. В. Фарфаровського, Д. І. Яворницького); бібліотека поповнювалася шляхом книгообміну з різними товариствами (архівними комісіями), з видавництвами, земськими управами. Бібліотека постійно розглядала питання поповнення фондів книгами, журналами та звітувала перед читачами-членами комісії.

Директор Катеринославського комерційного училища А. С. Синявський та викладач Катеринославської Духовної семінарії В. О. Біднов відповідали за придбання у бібліотеку творів О. М. Макаревського. Фонди бібліотеки комісії містили найбільше видання Імператорської Академії наук «Понтика» за редакцією академіка В. В. Латішева. У 1905 р. до бібліотеки комісії надійшли брошури Н. Ф. Павловського. В. О. Біднов порушив питання про розширення культурних зв'язків комісії з Товариством ім. Т. Г. Шевченка у Львові шляхом обміну працями [3, с. 8]. Посаду бібліотекаря обіймав В. Ф. Адамов, викладач латинської мови Другого реального училища. Читачами бібліотеки місцевого товариства були його члени: Д. І. Дорошенко, В. Д. Машуков, Я. П. Новицький.

Маловідому сторінку в історії бібліотечної справи Катеринославської губернії початку ХХ ст. відкриває бібліотека-читальня Катеринославської хоральної синагоги, перше заснування якої відбулося у грудні 1901 р. у громадському будинку «Єшива» по вул. Йорданській. Відкриття бібліотеки відбулося за ініціативою громадського рабина Ш. Х. Левіна, який приїхав у Катеринославі із західного краю, та

з дозволу Катеринославського губернатора князя Д. П. Святополка-Мирського [13, с. 4].

Основу первинного бібліотечного фонду складала пожертвування книгами та грішми. Так, Ш. Х. Левін придбав за власні кошти книжкові шафи та бібліотечний інвентар. За звітом бібліотека існувала більше року. У 1904 р. Ш. Х. Левін залишив Катеринослав унаслідок несприятливих умов. Вдруге бібліотеку відкрили у листопаді 1904 р. у буд. Любіна по вул. Управській. Активну роль у її створенні відігравали А. С. Брагін та С. М. Станіславський, які з часом стали членами бібліотечної комісії синагоги й фактичними завідувачами бібліотеки осередку. Зазначимо, що С. М. Станіславський поповнив бібліотеку 16 томами книжок. На прохання бібліотечної комісії посаду бібліотекаря обіймав Н. Х. Аксельрод, який мешкав у приміщенні бібліотеки та отримував заробітну платню 25 крб. на місяць. Бібліотека з читальнею були відкриті щоденно, за винятком єврейських свят, з 5 до 10 години вечора, по суботах – з 3 до 10 години вечора [13, с. 4–7, с. 30].

Фонд починався з 600 томів, з них 440 подарував С. Я. Зайденер, купець та вчений, який мешкав у Мелітополі. Переїхавши до Катеринослава, він став власником численної бібліотеки, яка містила багато цінних книг з лексикографії, давньої, середньовічної та нової європейської літератури. За життя С. Я. Зайденер подарував бібліотеку синагозі. Особливу цінність зібрання складали окремі її примірники. Так, книга з астрономії та математичної географії під назвою «Nechmad we-Naim» Д. Ганса, надрукована в 1445 р. у Есниці, була бібліографічною рідкістю та мала надзвичайну цінність в історії книжкової культури. Окреме місце посідав словник відомого єврейського мовознавця І. Левіти «Гишби», надрукований у 1804 р. у Гродно. Унікальна бібліотека С. Я. Зайденера нараховувала й німецькі видання, серед яких повне зібрання творів відомого філософа М. Мендельсона, видане у Лейпцигу 1844 р., та праця німецького пастора Вісліценуса «Die Bibel», присвячена біблійській критиці. У 1905 р. бібліотека синагоги мала періодичні фонди у кількості 16 назв [13, с. 22].

За 1905 р. кількість відвідувань склала 10 558. Найбільший відсоток читачьких відвідувань припадав на січень (1 478 відвідувань). У жовтні та грудні – помітне зниження звернень читачів до бібліотеки-читальні (178 – у жовтні; 366 – у грудні) [13, с. 23]. Користувачі бібліотеки належали до різних прошарків місцевого населення Катеринослава. Найбільшу читачьку аудиторію становили вчителі (60 осіб), учні середніх та нижчих навчальних закладів (56 осіб), екстерна (54 особи). Бібліотеку-читальню відвідували торгівці (33 особи), прикажчики (27 осіб), різні службовці (24 особи), представники робітни-

цтва: столяри, слюсарі, шевці, палітурники, різники, фотографи, покрівельники, токарі. До бібліотечних фондів зверталися медичні працівники (3 особи), булочники (2 особи), хористи (2 особи), перукар, коваль, електротехнік [13, с. 24].

Бібліотека Катеринославської хоральної синагоги була культурним осередком, який містив рідкісні бібліографічні видання релігійно-історичного змісту та здійснював релігійно-об'єднувальну місію в єврейській громаді міста.

У Катеринославі періоду революції 1905–1907 рр. функціонували нелегальні бібліотеки, історія деяких пов'язана із прізвищами З. М. Щапа та А. Н. Жмудіна. Катеринославський міщанин З. М. Щап був знаним діячем соціал-демократичної організації Катеринослава, обіймав посаду завідувача технічною частиною. Його обов'язки склалися із доставки нелегальної літератури та забезпечення робітників зверненнями та листівками. На початку ХХ ст. З. М. Щап завідував нелегальною бібліотекою у Катеринославі за адресою по вул. Вознесенській, буд. 26, кв. Б. Й. Брука [4, с. 62]. Відомо, що восени 1905 р. на території книжкової лавки «Труд» Н. Міндліна, на першій Чечелівці, З. М. Щап організовував революційні збори та розповсюджував партійні кореспонденції. Як активний діяч З. М. Щап підтримував тісні зв'язки з пітерськими видавництвами, які своєчасно надсилали видання катеринославським робітникам. Помічником завідувача був новомосковський міщанин А. Н. Жмудін [4, с. 475].

Фонди бібліотеки налічували 10 тис. примірників політичних брошур та прокламацій. Серед них: «Во что обходится русскому народу война», «Ко всему пролетариату», «Кризис, безработица и война». До складу нелегальної бібліотеки входили періодичні видання: газета «Искра» (за 1904–1905 рр.) та журнали («Освобождение», «Рассвет»). У результаті обшуків, проведених катеринославською поліцією, виявлені видання: «Всеобщая стачка на юге», «Две Европы». Увагу привернула брошура «Организационный вопрос» з передмовою Л. Мартова. Найбільшу кількість серед видань нелегальних бібліотек Катеринослава мала листівка «Кому быть самодержавцем Всероссийским» (2 542 прим.) Фонди містили тексти революційних пісень. Зазначимо, що нелегальні бібліотеки комплектувалися виданнями російською, українською та єврейською мовами [4, с. 77]. У катеринославських нелегальних бібліотеках 1905–1907 рр. були твори марксистів та соціал-демократів: К. Каутського, Лассаля «Принципы труда в современном обществе», Ф. Енгельса В. Леніна, Л. Мартова, Г. Плеханова. Популярними серед сільського населення губернії були вірші М. Некрасова, книга І. Вольного «За веру, царя и Отечество». Фонди містили переклади зарубіжних видань: Лемберг

«Законодательные акты Франции», Е. Вандервельде «Промышленное развитие и общественный строй». Досліджуючи історію нелегальних бібліотек, варто зазначити ім'я вчителя вечірніх класів Корфівської школи с. Федорівки М. К. Лямцева, який розповсюджував листівки серед населення Катеринославської губернії. Нелегальна бібліотека харківського міщанина М. Борисенка розміщувалась по вул. Трамвайній, в будинку Фрідланда. Її фонд налічував 678 примірників [4, с. 100–105].

Наступна інформація стосується діяльності гуртка вищої пропаганди під керівництвом М. О. Кирилова. Гурток складався з чотирьох членів. Основні завдання катеринославського гуртка полягали у вивченні книжок шляхом активного читання. Серед актуальних видань значилися фундаментальні праці: С. Д. Вебб «История английского рабочего движения», О. О. Богданов «Курс политической экономии», Ю. Липперт «История культуры», К. Маркс «Коммунистический манифест». Організатори гуртка для вивчення відбирали складні за змістом твори, які після читання спільно обговорювали [4, с. 118].

Зі спогадів брянця І. Меренкова у 1905 р. в Катеринославі на Першій Чечелівці розміщувалася бібліотека П. К. Соколова, яка була постійним місцем зібрань революційних робітників. Обов'язки бібліотекаря виконував П. К. Соколов, який з кінця 1904 р. згадується в агітаційній діяльності Верхньодніпровського повіту. У час погрому 1905 р. внаслідок пожежі в будинку родина Соколових перемістила свою бібліотеку «Свет» в будинок І. Шевченка, активного революційного діяча Катеринослава під псевдонімом «Дядя Ваня» [4, с. 148]. Показовою є подальша історія бібліотеки. У 1907 р. бібліотечна комісія Катеринославського наукового товариства отримала від добродійки Соколової пропозицію щодо придбання її бібліотеки, яка складалася із 3 200 томів книжок, не рахуючи журналів. Бібліотеку продавали разом з меблями за 2 500 крб. з умовою сплатити кошти протягом п'яти років. Причиною продажу став від'їзд родини Соколових з Катеринослава. Після ознайомлення з бібліотекою, її кількісним та зовнішнім станом бібліотечна комісія товариства дала задовільну оцінку та прийняла рішення поповнити бібліотеку наукового товариства зібранням Соколових [7, с. 51].

Таким чином, досліджуючи розвиток бібліотечної справи на Катеринославщині у 1905–1907 рр., виявлено позитивні моменти та негативні чинники, що гальмували діяльність культурних осередків губернії на початку ХХ ст. Революційні події 1905–1907 рр. розширили межі культурної діяльності, її поживлення та урізноманітнення. Страйки, заворушення серед робітників впливали на звичайну діяль-

ність бібліотек: відвідування та графік роботи для читачів. Унаслідок втрати та неповернення книжок з причини арештів та заслання декого з читачів відбувалося зменшення кількості бібліотечного фонду. У той же час бібліотечна мережа Катеринославщини функціонувала та розвивалася. Громадські бібліотеки працювали відповідно до потреб читацького кола Катеринославщини з метою поширення знань серед населення губернії, заохочення до читання книг та періодичних видань. Невеликі за обсягом бібліотеки товариств й гуртків зберігали та пропонували читачам різного віку і соціального стану популярну літературу, дитячі видання, історично-релігійні книжки.

Бібліографічні посилання

1. Вестник Екатеринославского земства. – 1905. – № 26.
2. Вестник Екатеринославского земства. – 1905. – № 29.
3. Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. Вып. 5 / ред. А. С. Синявский. – Екатеринослав : Тип. Губернского земства, 1909. – 166 с.
4. Материалы по истории Екатеринославской социал-демократической организации большевиков и революционных событий, 1904–1906. – Екатеринослав : Типо-Литография Екатерин. железной дороги, 1924. – 528 с.
5. Отчет Екатеринославской городской общественной библиотеки за 1905 г. – Екатеринослав : Типо-Литография Губернского правления, 1906. – 40 с.
6. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1905 г. Народное образование. – Екатеринослав : Тип. Губернского земства, 1906. – 91 с.
7. Отчет о деятельности Екатеринославского научного общества в 1907–1908 гг. Год IX. – Екатеринослав : «Южная заря», 1909. – 80 с.
8. Отчет о деятельности Семейно-педагогического кружка в Екатеринославе за 1904–1905 годы. – Екатеринослав : Типо-Литография Л. Сатановского, 1906. – 47 с.
9. Отчет о состоянии Екатеринославского коммерческого училища за 1905–1906 уч. год. – Екатеринослав : Тип. С. И. Барановского, 1907. – 83 с.
10. Отчет о состоянии и действиях Екатеринославского Высшего Горного училища за 1905 г. – Екатеринослав : Тип. Губернского земства, 1906. – 59 с.
11. Революція 1905–1907 років на Україні : зб. док. і матеріалів / упоряд. І. Премислер, В. Руднев. – К. : Укр. вид-во політ. л-ри, 1949. – 517 с.
12. **Рожественский А.** Краткий исторический очерк 10-летнего существования Екатеринославского II реального училища / А. Рожественский. – Екатеринослав : Тип. Л. М. Германовича, 1911. – 58 с.
13. **Станиславский С. М.** К истории еврейской библиотеки-читальни / С. М. Станиславский // Первый отчет библиотеки-читальни Екатеринославской хоральной синагоги, 1 ноября 1904 – 1 мая 1908 гг. – Екатеринослав : Тип. «Труд», 1908. – 31 с.
14. Устав Екатеринославского коммерческого училища, основанного Екатеринославским купечеством. – Екатеринослав : Тип. Е. Д. Браиловского, 1911. – 15 с.

Надійшла до редколегії 14.01.2013

С. І. Поляков

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ БАЗЕЛЬСЬКОГО З'ЇЗДУ ЗАКОРДОННИХ ГРУП СПРИЯННЯ РСДРП 1908 р.

Висвітлено маловивчену сторінку історії російської соціал-демократичної еміграції – Базельський з'їзд груп сприяння РСДРП, рішення якого формально закріпили організаційне виокремлення більшовиків та меншовиків в еміграції. Особливу увагу приділено компетенційній колізії ЗЦБ, конфлікту між ЗЦБ та ЗБЦК РСДРП.

Ключові слова: групи сприяння РСДРП, з'їзди та конференції РСДРП, Закордонне центральне бюро, Закордонне бюро ЦК РСДРП, Центральне бюро закордонних груп, Закордонна організація РСДРП.

Освещена малоизученная страница истории российской социал-демократической эмиграции – Базельский съезд групп содействия РСДРП, решения которого формально закрепили организационное обособление большевиков и меньшевиков в эмиграции. Особое внимание уделено компетенционной коллизии ЗЦБ, конфликту между ЗЦБ и ЗБЦК РСДРП.

Ключевые слова: группы содействия РСДРП, съезды и конференции РСДРП, Заграничное центральное бюро, Заграничное бюро ЦК РСДРП, Центральное бюро заграничных групп, Заграничная организация РСДРП.

The article elucidates rather insufficiently studied page of the history of social-democrat emigration – the Basel congress of the RSDPR facilitation groups, the decisions of which formally fixed organizational isolation Bolsheviks and Mensheviks in emigration. A special attention has been paid to competent collision of SZB, the conflict between SZB and SBZK of the RSDRP.

Key words: RSDRP facilitation groups, congresses and conferences of the RSDRP, foreign central bureau, Foreign bureau of the ZK RSDPR, Central bureau of foreign groups, Foreign organization of the RSDRP.

У грудні 1908 р. меншовики провели у Базелі з'їзд груп сприяння РСДРП, який віддзеркалив жорстку міжфракційну боротьбу в середовищі соціал-демократичної еміграції після поразки першої російської революції. З'їзд, обговоривши стан партійної діяльності за кордоном, ухвалив низку важливих резолюцій, обрав Центральне бюро закордонних груп (ЦБЗГ). У періодичних та неперіодичних виданнях меншовики активно роз'яснювали рішення з'їзду. На них вони спиралися

у своїй практичній роботі [25]. До Віденської конференції 1912 р. керівництво ЦБЗГ підготувало розгорнутий звіт [8, с. 903–912].

У Парижі в 1909 р. під грифом «тільки для членів партії» були видані протоколи з'їзду. Проте, на нашу думку, вони мало цікавили більшовиків-ленінців. В. І. Ленін, який протягом паризької еміграції 1908–1912 рр. написав десятки статей, жодного разу не посилався на резолюції Базельського з'їзду або його матеріали в цілому [3, с. 444–669; 4, с. 1–8]. Лише у травні 1910 р., тобто через півтора року після з'їзду, він, аналізуючи внутрішньопартійні відносини в контексті невдалої спроби фракцій об'єднатися на січневому 1910 р. пленумі ЦК, обмежився лише загальною оцінкою Базельського з'їзду як фракційного з'їзду меншовиків-ліквідаторів [10, с. 233]. Саме ця оцінка і визначила долю Базельського з'їзду в радянській історіографії РСДРП, закріпивши за ним статус «фігури замовчування».

Меншовизм піддавався нищівній критиці В. І. Леніна від моменту його появи в РСДРП. На думку С. В. Тютюкіна, В. І. Ленін став своєрідним «літописцем меншовизму». У своїй публіцистиці він фіксував кожний хоча б якийсь значний крок меншовицької фракції або її лідерів, волів знати якомога більше про своїх опонентів, про їх сильні і слабкі позиції, бо був упевнений, що глибоке знання супротивника – запорука, неодмінна умова успішної боротьби проти нього. С. В. Тютюкін вважає, що твори Леніна – це дійсно неоціненне, але ж украй необ'єктивне джерело з історії меншовизму, бо лідер більшовиків завжди всіляко підкреслював, свідомо роздмухував меншовицький «негатив» [21, с. 5]. Меншовицькі лідери також чинили щось подібне, бо суворими були «закони» міжпартійної або міжфракційної боротьби, які просто ламали одних, інших загартовували ще більше.

Безумовно, С. В. Тютюкін мав рацію, коли стверджував, що ленінські погляди на меншовизм та меншовиків поділялися багатьма відомими на той час більшовицькими публіцистами, які коментували або в чомусь доповнювали настанови свого лідера. Усі вони разом працювали у жанрі політичної публіцистики, створюючи первісні ескізи майбутньої більш фундаментальної й наукової історії свого часу. Недоліки цих ескізів були цілком очевидними: обмеженість джерельної бази, похапливість висновків, політична актуалізація і загостреність, неприхована тенденційність тощо [21, с. 6].

У 60–80 рр. ХХ ст. широко розгорнулося дослідження більшовицької еміграції 1907–1914 рр. У монографіях, дисертаціях, навчальних посібниках А. П. Якушиної [26; 27], А. М. Черненка [22; 23], М. В. Єршкова [6], Р. Ю. Каганової [7], М. Г. Михальова [14], М. Д. Некоза [15; 23], С. І. Полякова [23] та інших основним предметом дослідження була боротьба більшовиків проти меншовиків у загальнопартійних установах, закордонних центрах та групах спри-

яння. Безумовно, накопичений досвід мав і має значення. У науковий обіг було введено нові комплекси історичних та історіографічних джерел. Збір, систематизація, узагальнення оригінального фактичного матеріалу навіть в рамках ленінських оцінок дало чималі позитивні результати для поступового розширення тематики досліджень. Тепер же з'явилася нова проблематика наукових розробок, сформувалися нові підходи у висвітленні діяльності більшовиків та меншовиків в еміграції, проте завдяки досягнутому рівню вивчення «внутрішньої» історії більшовицької фракції історичні сюжети самі по собі, як такі, вже не є новими. Повертаючись до Базельського з'їзду, констатуємо, що і нині в документальних публікаціях та численних працях з історії меншовизму про цей з'їзд майже не згадують.

На чергу денну з'їзду, який відбувся 1–5 грудня 1908 р., було винесено такі питання: звіт Організаційної комісії зі скликання з'їзду, діяльність ЗЦБ, емігрантське питання, практичні питання закордонного життя, об'єднання з національними соціал-демократичними організаціями, конфлікт груп сприяння із Закордонним бюро Центрального Комітету (ЗБЦК) РСДРП, статут Закордонної організації, обрання Центрального бюро закордонних груп (ЦБЗГ). У цій статті автор висвітлює лише одну проблему: суть, причини виникнення, етапи розвитку компетенційної колізії у статусі ЗЦБ як партійного органу.

За традицією з'їзд відкрив старійшина російської соціал-демократії Л. Г. Дейч, який представляв Віденську групу сприяння РСДРП. Всього прибуло 25 делегатів від 24 груп сприяння, 2 члени Закордонного центрального бюро (ЗЦБ), 2 члени Швейцарського обласного бюро, 3 запрошених гостя. Представники 24 груп мали 31 ухвальний голос, причому один делегат мав три голоси, чотири делегати – по два, решта – по одному голосу. Неоднаковий модус представництва (один делегат – один голос) пояснювався надзвичайними умовами підготовки з'їзду та скрутним фінансовим станом груп. Із 32 присутніх за соціальною та професійною ознакою: студенти та колишні студенти – 12 осіб, журналісти – 8, представники інших ліберальних професій – 2, робітники – 3 особи. Інші 7 осіб або не мали на момент з'їзду певних занять, або вчасно не подали відомостей про себе [16, с. 7]. Але ж у будь-якому разі бачимо домінування партійних інтелігентів і незначну кількість робітників.

Об'єктивний стан речей свідчив про те, наскільки далекими були меншовики від свого партійного ідеалу. Ще в роки першої російської революції лідери меншовизму наполягали на тому, що головним завданням РСДРП є не захоплення влади, а систематична підготовка пролетаріату як класу до виконання своєї історичної місії борця за народну демократію та соціальне визволення. Не підміна пролетаріату професійними революціонерами-інтелігентами, а просвітницька

діяльність у середовищі робітничого класу, розвиток його соціальної та політичної активності має стати основним пріоритетом російської соціал-демократії. Певний оптимізм та сподівання на сприятливі перспективи роботи в середовищі трудової, робітничої еміграції підживлювалися результатами проведеного ЗЦБ опитування груп сприяння. У 15 містах Західної Європи (за винятком Парижа, Лондона, Женеви та Відня) проживали 524 робітники із 691 політичного емігранта. Майже 2/3 з них належали до РСДРП [16, с. 27–28].

На самому ж з'їзді неприйнятна з точки зору меншовицької концепції гегемонія партійних інтелігентів компенсувалася багатющим досвідом делегатів. Загальний стаж революційної діяльності обчислювався 264 роками (8,8 років на кожного делегата). У цілому делегати з'їзду побували: у тюрмах – 65 разів (по 2,17 рази на кожного делегата), 38 років 2 місяці 20 днів (по 1 року 3 місяці 9 днів на кожного делегата); у засланні – 19 разів (по 0,63 рази на кожного делегата), 25 років 6 місяців 21 день (по 10 місяців 7 днів на кожного делегата); здійснили втечу із тюрми та заслання 24 рази [16, с. 7].

Багатогранна діяльність ЗЦБ, груп сприяння в 1906–1908 рр. неодноразово висвітлювалась у дослідженнях попередніх років [23, с. 5–32; 26, с. 36–50]. У науковий обіг було введено не тільки протоколи Базельського з'їзду, а й більш широке коло неопублікованих нелегальних видань РСДРП, які складають фонд архівного зберігання Державної суспільно-політичної бібліотеки Російської Федерації. З одного боку, ЗЦБ – це «колоніальний» центр груп сприяння, з другого, – це закордонна агентура ЦК. «Колоніальні» центри попередніх років було ліквідовано. До IV з'їзду РСДРП функції загального керівника груп сприяння виконувала Берлінська група, яка на підставі повноважень, отриманих від інших груп та ЦК, створила ЗЦБ. Функції агентури ЦК бюро почало виконувати пізніше. До складу ЗЦБ у різні часи спільно входили більшовики та меншовики: Г. О. Алексинський, А. І. Балабанова, В. А. Бухгольц, В. В. Воровський, Г. І. Гедрін, З. Гуревич, Я. А. Житомирський, В. М. Загорський, Б. М. Кнунянц, М. Ф. Назарьєв, С. Павлов, В. Платонов, В. Светлов, В. К. Сержников, Д. Тесін, Г. В. Чичерін. Після перемищення наприкінці 1907 – на початку 1908 р. за кордон фракційних центрів взаємини між ними значно ускладнилися. Хоча і перші, і другі теоретично визнавали необхідність гармонійного співвідношення у партійній роботі принципів централізму і демократії, на практиці ж домовитися про оптимальні пропорції між централізмом та демократією вони не могли, тому що домінував фракційний інтерес – кадрове та фінансове забезпечення організаційного панування своєї фракції в партії. На IV з'їзді РСДРП представник меншовиків В. М. Крохмаль заявив: «Принцип демократичного централізму тепер визнається усіма» [24, с. 461]. На

Базельському з'їзді також пролунала думка: «Ми повинні заявити, що нашим принципом є демократичний централізм» [16, с. 56]. Тому немає підстав ототожнювати одну фракцію лише з демократією, другу – з централізмом.

В організаційних статутах РСДРП зазвичай не встановлювалися конкретні норми, спрямовані на реалізацію цього принципу, або ж застосовувалися загальні формули щодо автономії місцевих партійних організацій. Вважалося, що на місцях краще знають ситуацію і знайдуть правильне рішення. Проте фракції у власних інтересах часто густо маніпулювали тими чи іншими статутними нормами. Після V з'їзду РСДРП більшовики мали у своїх руках ЦК, значну кількість організацій на території Росії, а меншовицька партійна інтелігенція закріпила за собою нову базу – закордонні групи сприяння. Для більшовиків рішення про необхідність відрахування групами сприяння 85–90 % чистого прибутку було логічним і зрозумілим, бо таку норму без будь-якої протидії вони створили ще у 1905 р. Меншовики ж, звичайно, не хотіли передати кошти більшовицькому ЦК, однозначно оцінивши таке рішення як порушення автономії груп.

Об'єктивну, достатньо самокритичну оцінку роботи ЗЦБ дав на з'їзді М. Ф. Назар'єв [16, с. 13–17]. Говорячи про недоліки, він однозначно пов'язував їх з компетенційною колізією – суміщенням функцій агентури ЦК та центру груп, кожна з яких є окремим напрямом в ієрархічній структурі партійної роботи в еміграції. Тому такий стан речей викликав жваве обговорення доповіді М. Ф. Назар'єва, причому чітко визначилися як прибічники, що підтримували звіт ЗЦБ, так і противники, які пропонували визнати діяльність ЗЦБ незадовільною. Г. В. Чичерін підкреслював, що від самого початку суміщення функцій вважалося ненормальним, але спроби організації двох самостійних партійних установ не вдалися через об'єктивні причини. У результаті перемовин з ЦК при ЗЦБ був утворений особливий секретаріат з агентури, який за браком коштів проіснував лише до кінця 1907 р. За умов відсутності особливої агентури ЦК члени ЗЦБ, на думку Чичеріна, не могли відмовлятися від виконання доручень ЦК [16, с. 19]. Його підтримав З. Гуревич: «Коли необхідно виконувати доручення, що мають загальнопартійний характер, само собою зрозуміло, що виконання цих доручень повинно перебувати на першому плані, а місцеві інтереси груп мають відступити на друге місце» [16, с. 23].

Чимала кількість делегатів, що показало подальше голосування, оцінювали ЗЦБ з точки зору його діяльності як виборного центру груп сприяння. Ця група делегатів уважала, що оскільки провідним завданням ЗЦБ було, перш за все, обслуговування груп сприяння, то з цим завданням воно не впоралося [16, с. 18]. Хоча заради справед-

ливості слід підкреслити, що доповідь М. Ф. Назарьєва на 75 % була присвячена діяльності ЗЦБ як центру груп. На нашу думку, головною причиною гострої критики стало поширення впливу ідей ліквідаторства серед емігрантів. У серпні 1908 р. на пленумі ЦК РСДРП меншовики запропонували реорганізувати ЦК, перетворити його на «Інформаційне бюро» без права втручання в автономію місцевих організацій [2, с. 64]. Не випадково, що на з'їзді лунала критика «старих позицій» ЗЦБ як агентури ЦК, але вже з точки зору «нових» підходів. Так, наприклад, представник груп сприяння Давосу та Женеві Михайлов визнавав, що дійсно складно об'єднувати функції агентури ЦК і центру груп; страждають дві функції, але у ЗЦБ не обидві функції страждали в однаковій мірі. Більш за все страждала функція обслуговування груп. Далі він говорив: «Відбувалося це тому, що ЗЦБ більше звертало уваги на агентуру ЦК та вважало це своїм головним завданням. Таке ставлення до справи можна було б вважати хоча б у деякій мірі правильним, якби ЗЦБ не вважало себе виборним органом груп та їх представником. А якщо так, то основну увагу ЗЦБ мали заповнити питання безпосередньої роботи груп, але не агентури ЦК. Проте цього не сталося. Чому? Виникнувши в інший період життя закордонних груп, у такий період, коли робота груп була дуже слабкою, воно продовжувало свою діяльність в інший період, коли у груп виникли нові завдання. На вирішення цих завдань старе ЗЦБ не було налаштоване; воно переймалося старими навичками роботи, не пристосованими до нових умов» [16, с. 19–20]. Урешті-решт делегати з'їзду висловили довіру ЗЦБ, затвердили звіт про його діяльність як центрального органу закордонної організації («за» – 18, «проти» – 10, «утрималися» – 4) [16, с. 25, 73].

Делегати ухилилися від оцінки діяльності ЗЦБ як агентури ЦК. Натомість свою основну увагу вони приділили проблемам боротьби проти ЗБЦК РСДРП, називаючи її просто конфліктом. Доповідачами виступили Валерій та Олександров. Останній не надав тексту доповіді, тому зберігся лише її стислий виклад у записках Г. В. Чичеріна. З'їзд прийняв резолюцію «З приводу конфлікту» [16, с. 61–64, 73–74]. Компетенційна колізія у статусі ЗЦБ почала виявляти себе восени 1907 р. На початку 1908 р. протистояння між фракціями ще більше загострилося. За кордон було переміщено керівні центри, друковані органи більшовиків та меншовиків. Відновлення закордонної операційної бази РСДРП вимагало від усіх ланок партійної ієрархії, перш за все закордонної частини партії, акумуляції фінансових коштів в одних руках та централізованого, цілеспрямованого їх використання. Це прекрасно усвідомлювали і більшовики, і меншовики. Але у той же час ніхто з них, принаймні на рівні керівництва, не поспішав відмовлятися від фракційного мислення, не намагався зламати традицію,

за якою будь-яка загальнопартійна проблема вирішувалася під кутом зору фракційної боротьби. Тому часто-густо позиція першої або другої фракції обставлялася статутними параграфами та розсохами, іншими різноманітними засобами організаційного фетишизму.

У 1906–1908 рр. групи сприяння дві третини прибутків залишали собі на власні потреби, а одну третину – передавали ЗЦБ, яке у свою чергу 10 % відправляло у ЦК. На Базельському з'їзді Валерій, доповідаючи про конфлікт між ЗЦБ та ЗБЦК, наголошував, що центральним питанням для ЗЦБ було питання про бюджетну автономію груп сприяння як партійних організацій. Він посилався на чинний статут РСДРП, згідно з яким на партійні організації покладался обов'язок відраховувати у касу ЦК 10 % своїх прибутків [16, с. 61]. Крім того, Валерій нагадав про § 13 статуту, прийнятий II з'їздом, про виступ П. А. Красикова при обговоренні партійного статуту на III з'їзді [5, с. 427; 20, с. 303–304]. На його думку, з'їзд повинен констатувати, що закордонні групи РСДРП є партійними організаціями, права та обов'язки яких регулюються організаційним статутом партії. ЦК не має права порушувати бюджетну автономію груп, бо вони є цілком вільними у розпорядженні власним бюджетом. Обов'язки груп щодо ЦК відповідно до § 6 організаційного статуту РСДРП вичерпуються необхідністю перераховувати в ЦК 10 % прибутків [16, с. 63]. Олександров у своїй співповіді не тільки підтримав аргументи колеги, а й наголосив на тому, що навіть тоді, коли мова йде про фінансову підтримку меншовицької редакції «Голосу соціал-демократа», в діях ЗЦБ не можна знайти жодного партійного «криміналу», бо цілком природно, що один партійний орган підтримує інший партійний орган [16, с. 64]. У резолюції «З приводу конфлікту» зафіксовано, що закордонні групи сприяння РСДРП були і залишаються на «законному партійному ґрунті» [16, с. 73]. З'їзд прийняв статут Закордонної організації РСДРП, згідно з яким кожна місцева група як автономна частина закордонної партійної організації має за мету всебічне сприяння РСДРП [16, с. 76]. Обране з'їздом ЦБЗГ за дорученням делегатів підготувало Нормальний статут закордонних груп, в якому більш детально визначило статус груп та їх центрального бюро. Так, наприклад, N-ська група РСДРП, яка ставить основним завданням всебічне сприяння РСДРП, є єдино повноправною місцевою партійною організацією у місті N, автономною у сфері своєї діяльності. Після покриття власних витрат, пов'язаних із діяльністю по наданню сприяння партії, група направляє решту коштів у ЦБЗГ. При цьому група вказує центральному бюро, яку суму складають призначені для ЦК 10 %. Кошти в російські організації направляються завжди через ЦБЗГ [16, с. 77–78].

Упевненість у своїй партійній законності і послідовності, постійні посилення на загальнопартійний статут, переконання у власній правоті відіграло роль інтегруючого, об'єднавчого фактора у протистоянні між ЗЦБ та ЗБЦК. Зрозуміло, чому у Базельському з'їзді взяли участь представники 24 груп сприяння із 31, тобто переважна більшість.

Здавалося, що після з'їзду кількість прихильників меншовиків мала невпинно збільшуватися. Але ще до з'їзду і після нього більшовики Берна, Відня, Давоса, Женеви, Лозанни, Льєжа, Парижа, Цюріха, інших міст Західної Європи, де існували групи сприяння РСДРП, виходили зі складу загальних організацій, створювали «другі», більшовицькі групи [15, с. 115–117; 27, с. 123–124]. Навіть такий «незалежний експерт», як генерал-майор корпусу жандармів, службовець Московського, начальник Таврійського і Київського охоронних відділень, начальник двірської охоронної агентури О. І. Спірідович, якого важко запідозрити в симпатіях до революціонерів, досить чітко усвідомлював різницю між більшовиками-ленінцями та меншовиками-ліквідаторами. Останні, як зазначав О. І. Спірідович, намагалися довести, що ліквідавторство нібито вигадано більшовиками, в той же час пропагували саме ліквідавторство, не називаючи його цим ім'ям [19, с. 196–197].

Дійсно, у § 6 організаційного статуту, прийнятого IV з'їздом, встановлено: «Усі партійні організації повинні підтримувати ЦК коштами у розмірі 10 % усіх прибутків» [24, с. 533]. Ця норма була автоматично перенесена у статут, прийнятий вже V з'їздом [18, с. 618]. Але чомусь не помічали ту обставину, що у статутах РСДРП 1906–1907 рр. на відміну від статутів попередніх років мова йшла лише про російську частину партії. Про закордонну організацію – ані слова. На нашу думку, це пояснюється двома причинами. По-перше, в другій половині 1905 р. закордонна операційна база РСДРП була згорнута, тому що в умовах революції першорядними питаннями стали питання організації партійної роботи безпосередньо в Росії та мобілізації пролетарських мас для боротьби проти самодержавства; напередодні IV з'їзду були розпущені більшовицький Комітет Закордонної організації (КЗО) РСДРП та меншовицька адміністрація Закордонної Ліги російської революційної соціал-демократії. По-друге, делегати партійних з'їздів виявляли схильність до надмірного теоретизування, внаслідок чого завжди бракувало часу для вирішення організаційних та інших практичних питань. Делегат V з'їзду від ЗЦБ А. І. Балабанова у спогадах писала, що виступи вождів тривали годинами, і коли вони починали висвітлювати теоретичні питання, наводити історичні аналогії, то присутній якимось забував, що він перебуває на політичному з'їзді. Це нагадувало зібрання викладачів вищих навчаль-

них закладів або науковий спір, який непомірно затягнувся. Тривалі теоретичні дискусії можна було підпорядкувати питанням практики і тактики, інакше довгочасна полеміка перетворювалася на марнування часу [1, с. 80].

Отже, відсутність в партійних статутах 1906–1907 рр. норм, які б упорядковували діяльність закордонної частини партії, дала підстави меншовикам для ототожнення закордонних груп сприяння з місцевими партійними організаціями. Відомий нам Валерій у своїй доповіді на Базельському з'їзді вибірково використовував документи II та III з'їздів РСДРП лише у тих їх частинах, коли йому було необхідно обґрунтувати право груп сприяння на таку ж автономію, яку мають російські комітети.

Статут РСДРП, прийнятий II з'їздом, заклав доленосний для організаційного будівництва закордонної операційної бази принцип: «Закордонна Ліга російської революційної соціал-демократії як єдина закордонна організація РСДРП має за мету пропаганду та агітацію за кордоном, а також сприяння російському руху. Ліга має усі права комітетів за винятком того, що підтримку російському руху вона здійснює не інакше, як через посередництво осіб та груп, особливо призначених Центральним Комітетом» [5, с. 427]. Серед найважливіших завдань Ліги, її адміністрації щодо підтримки російського руху – збір коштів за кордоном [17, с. 127, 129].

Наступними кроками у розвитку більшовицької концепції були рішення Установчого з'їзду закордонних більшовицьких груп у березні 1905 р., який створив Закордонну організацію, та III з'їзду РСДРП. При обговоренні партійного статуту на III з'їзді Л. Б. Красін запропонував чітко визначити процент комітетських внесків, бо ЦК повинен точно знати обсяг своїх постійних прибутків, а М. М. Лядов акцентував увагу на тому, що із усіх комітетів необхідно виокремити КЗО, який може відраховувати 90 % прибутків. У статуті партії, прийнятому з'їздом, делегати встановили, що усі постанови ЦК мають бути обов'язковими для усіх партійних комітетів, які до того ж повинні віддавати у центральну касу 20 % усіх своїх прибутків, крім КЗО, який повинен віддавати 90 %. З'їзд також прийняв резолюцію «Про статут Закордонної організації» [20, с. 296, 461, 464].

Відомо, що одночасно з III з'їздом меншовики проводили у Женеві першу загальноросійську конференцію партійних працівників. Обговорювалися такі ж самі питання, що й на III з'їзді, у тому числі питання організаційного статуту. Хоча у конференції брали участь делегати від Закордонної Ліги, самій Лізі не присвятили жодного параграфу у тексті статуту [13, с. 114, 117–118]. Вочевидь, точка зору більшовиків з цього питання взагалі мало цікавила меншовиків або ж вони були надто захоплені перспективами партійної роботи в рево-

люційній Росії. Принаймні, можна помітити крок назад у порівнянні зі статутом, прийнятим II з'їздом.

У червні 1905 р. В. І. Ленін як закордонний представник ЦК затвердив статут Закордонної організації, який чітко встановив: «Місцеві групи партії передають усі свої кошти, за винятком витрат на місцеві потреби, у КЗО, їх витрати підлягають контролю з боку КЗО. Цей останній передає усі суми, що надходять до його каси, за винятком власних витрат, у ЦК партії. Витрати КЗО підлягають контролю з боку ЦК. Із загальної суми чистого прибутку ЗО як цілого КЗО передає у ЦК відповідно до статуту партії 90 %» [11, с. 117]. Звернімо увагу на те, що вищеназвані норми поширювалися на «чистий прибуток», а не на прибутки взагалі, інакше б, зрозуміло, КЗО не мав можливості виконувати свої статутні повноваження. Таким чином, навряд чи є підстави звинувачувати більшовиків у порушенні бюджетної автономії або ігноруванні інтересів закордонних груп сприяння як партійних організацій. У той же час вони не ототожнюються у фінансових питаннях з російськими комітетами РСДРП.

У серпні 1908 р. відбувся пленум ЦК РСДРП, на якому переважали більшовики та їх прибічники. Справжній вибух у середовищі меншовицької еміграції викликали рішення пленуму щодо організації ЦК (утворення ЗБЦК), ЗЦБ (призначення нового складу ЗЦБ, право veto члена ЦК у складі ЗЦБ, 85–90 % відрахувань груп сприяння у касу ЦК) та інші [9, с. 305–308]. Постанова про організацію ЗЦБ була прийнята більшістю голосів: «за» – 7, «проти» – 3, «утримались» – 2. Одночасно відхиляються пропозиції меншовиків щодо обрання ЗЦБ з'їздом груп сприяння, присутності члена ЦК у ЗЦБ з правом дорадчого голосу та старого складу ЗЦБ [12, с. 26–27].

Повторимо, що у 1908 р. рішення про необхідність відрахування групами сприяння 85–90 % чистого прибутку у касу ЦК було для більшовиків логічним і зрозумілим у контексті ієрархії російської та закордонної частин партії. Меншовики називали це рішення не інакше як порушенням партійного статуту. Але ж, яким чином перебороти конфлікт? Базельський з'їзд доручив новому складу центрального бюро – майбутньому ЦБЗГ – вжити усіх заходів для мирного вирішення спору. Зокрема, нове центральне бюро мало взяти участь у загальноросійській конференції, на якій планувався розгляд питання про відносини закордонних груп сприяння з ЦК РСДРП [16, с. 74].

Таким чином, прийняттям нових статутних документів Базельський з'їзд подолав компетенційну колізію ЗЦБ як виборного органу груп сприяння РСДРП. Права та обов'язки, функції груп і ЦБЗГ у своїй сукупності набули логічного, завершеного характеру. Проте надії на мирне вирішення спору з ЦК РСДРП були примарою, закладе-

ною самими статутними документами. ЦБЗГ фактично зробило замах на компетенцію закордонного представництва ЦК.

Бібліографічні посилання

1. **Балабанова А.** Моя жизнь – борьба: мемуары русской социалистки. 1897–1938 / А. Балабанова. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2007. – 335 с.
2. Большевики: Документы по истории большевизма с 1903 по 1916 г. бывшего Моск. Охранного Отд-ния. – 3-е изд. – М. : Политиздат, 1990. – 335 с.
3. Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. 1870–1924. – М. : Политиздат, 1971. – Т. 2. – 720 с.
4. Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. 1870–1924. – М. : Политиздат, 1972. – Т. 3. – 646 с.
5. Второй съезд РСДРП. Июль–август 1903 года: Протоколы. – М. : Госполитиздат, 1959. – 850 с.
6. **Ершков Н. В.** Деятельность заграничных большевистских групп содействия партии и создание Заграничной организации РСДРП (1908–1911 г.): дис... канд. ист. наук / Н. В. Ершков. – М., 1967. – 281 с.
7. **Каганова Р. Ю.** Ленин во Франции. Декабрь 1908–июнь 1912. Революционер, теоретик, организатор. – 2-е изд.; доп. / Р. Ю. Каганова. – М. : Мысль, 1977. – 380 с.
8. Конференция РСДРП 1912 года : док. и материалы / отв. ред. В. В. Шелохаев. – М. : РОССПЭН, 2008. – 1119 с.
9. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Т. 1. 1898–1917. – 9-е изд.; доп. и испр. – М. : Политиздат, 1983. – 638 с.
10. **Ленин В. И.** Партийное объединение за границей / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – М.: Политиздат, 1973. – Т. 19. – 627 с.
11. Ленинский сборник XVI. – М.; Л., 1931. – 316 с.
12. Ленинский сборник XXV. – М. : Партиздат, 1933. – 363 с.
13. Меньшевики. 1903 – февраль 1917 гг. : док. и материалы / отв. ред. В. В. Шелохаев. – М. : РОССПЭН, 1996. – 408 с.
14. **Михалев В. Г.** Деятельность большевиков в эмиграции. Франция. 1900 – февраль 1917 гг. : дис... канд. ист. наук / В. Г. Михалев. – М., 1975. – 203 с.
15. **Некоз Н. Д.** Связи большевистской эмиграции с партийными организациями России (1903–1917) / Н. Д. Некоз. – К.; Од. : Вища шк., 1987. – 258 с.
16. Протоколы Базельского съезда заграничных групп РСДРП. – Paris : Изд-во ЦБЗГ РСДРП, 1909. – 78 с.
17. Протоколы 2-го очередного съезда Заграничной Лиги русской революционной соц.-демократии / под ред. И. Лесенко, Ф. Дана. – Женева : Изд-во Заграничной Лиги русской революц. социал-демократии, 1903. – 136 с.
18. Пятый (Лондонский) съезд РСДРП. Апрель–май 1907 года: Протоколы. – М. : Госполитиздат, 1963. – 951 с.
19. **Спиридович А. И.** История большевизма в России от возникновения до захвата власти. 1883–1903–1917. С приложением документов и портретов / А. И. Спиридович. – Париж, 1922. – 477 с.
20. Третий съезд РСДРП. Апрель–май 1905 года: Протоколы. – М. : Госполитиздат, 1959. – 782 с.
21. **Тютюкин С. В.** Меньшевизм: Страницы истории / С. В. Тютюкин. – М. : РОССПЭН, 2002. – 560 с.

22. **Черненко А. М.** В. І. Ленін і закордонні більшовицькі організації / А. М. Черненко. – К.: Політвидав України, 1969. – 160 с.

23. **Черненко А. М.** В. И. Ленин и заграничные большевистские организации в годы реакции и нового революционного подъема (1907–1914 гг.) / А. М. Черненко, Н. Д. Некоз, С. И. Поляков. – Д.: ДГУ, 1989. – 84 с.

24. Четвертый (объединительный) съезд РСДРП. Апрель (апрель–май 1906 года): Протоколы. – М.: Госполитиздат, 1959. – 713 с.

25. **Чумак С. Н.** Меньшевики в эмиграции. 1906–1912 гг. (На материалах неперiodической публицистики заграничных учреждений и групп содействия РСДРП) : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.01 «История общественных движений и политических партий» / С. Н. Чумак. – Д., 1992. – 16 с.

26. **Якушина А. П.** Заграничные организации РСДРП 1905–1917 гг. (Большевики в эмиграции) / А. П. Якушина. – М.: Высш. шк., 1967. – 132 с.

27. **Якушина А. П.** Ленин и Заграничная организация РСДРП 1905–1917 / А. П. Якушина. – М.: Мысль, 1972. – 399 с.

Надійшла до редколегії 24.01.2013

УДК : 94 : 329 : 321. 727 (477. 83/. 86) «1914/1917»

О. П. Сарнацький

Запорізький національний технічний університет

ЕТНОПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ В РЕПРЕСИВНИХ ДІЯХ ЦАРИЗМУ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ЩОДО ДІЯЧІВ І ПРИХИЛЬНИКІВ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ТА ЗАРУЧНИКІВ ІЗ ГАЛИЧИНИ

Висвітлено етнополітичні аспекти в репресивних заходах царизму в роки Першої світової війни стосовно діячів і прихильників українських партій, а також заручників із Галичини.

Ключові слова: Перша світова війна, українські політичні партії, діячі, прихильники, заручники, Галичина, репресивні дії царизму, етнополітичні аспекти.

Освещены этнополитические аспекты в репрессивных действиях царизма в годы Первой мировой войны по отношению к деятелям и сторонникам украинских партий, а также заложникам из Западной Украины.

Ключевые слова: Первая мировая война, украинские политические партии, деятели, сторонники, заложники, Галиция, репрессивные действия царизма, этнополитические аспекты.

The ethno-political aspects of tsarist repressive actions towards the representatives and supporters of the Ukrainian political parties as well as

the hostages from the Western Ukraine in the years of the First World War are enlightened.

Key words: The First World War, Ukrainian political parties, leader, supporters, hostages, Galicia, tsarist repressive actions, ethno-political aspects.

Останнім часом відбувається істотне накопичення значного масиву історичних знань про розвиток українського національно-визвольного руху на початку ХХ ст. Це дало можливість розпочати і продовжити у наступному здійснювати комплексні наукові дослідження з цієї проблематики. Але здійснення подібних досліджень можливе лише при всебічному показі й аналізі діяльності тих сил, що покликані були захищати самодержавний лад та всіляко боротися проти будь-яких посягань на нього, в тому числі й національно-визвольного характеру.

Питання, пов'язані зі зростанням українського національно-визвольного руху наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., привертають значну увагу сучасних вітчизняних науковців. Активно, зокрема, досліджуються поява, розвиток та діяльність українських політичних партій, що виникли в Україні саме в цей період. До сучасних розвідок з цього питання можна віднести публікації в наукових збірниках і журналах, окремі праці таких авторів, як Т. Бевз [2], В. Борисенко [3], Р. Ветров, С. Донченко [4], О. Висоцький [5], О. Голобуцький, В. Кулик [6], В. Головченко [7], А. Голуб [8], В. Гусев [9], С. Донченко [10], А. Зорик [11], І. Калмакан, О. Бриндак [12], Г. Касьянов [13], М. Коцицький, О. Поліщук [14], В. Колесник, О. Рафальський, О. Тимошенко [15], І. Курас [17], Ю. Лавров [19], С. Наумов [23], А. Павко [24], С. Світленко [28], В. Солдатенко, В. Кривошея [29], А. В. Стрілець [30], Ф. Турченко [31], П. Шморгун [32], В. Яценко [33], якими висвітлено різноманітні аспекти діяльності українських політичних партій Наддніпрянщини та їх лідерів, починаючи від революційного напрямку і закінчуючи ліберально-демократичним. Разом з тим, майже в усіх наукових розвідках та публікаціях зазначених авторів, хоч і різною мірою, але показано утиски, які відчували на собі діячі та прихильники цих партій з боку царської влади. До них можна віднести і питання, котрі пов'язані з розглядом подібних проблем під час Першої світової війни.

Політиці самодержавної влади в Галичині під час неї в загальному плані були присвячені праці таких сучасних вітчизняних дослідників: П. Кралука [16], Ю. Лаврова [18] В. Литвина [20], О. Реєнта [25], О. Реєнта та О. Сердюка [26], в наукових розробках яких крім вищезгаданого узагальнено деякі нові документальні й статистичні джерела цього періоду, згадуються окремі аспекти діяльності членів українських політичних партій та їх лідерів на західноукраїнських землях.

До висвітлення подібних проблем, в основному таких, що пов'язані зі ставленням самодержавства до українського питання в 1914–1917 рр., звертаються у сучасних умовах не тільки вітчизняні історики-науковці, а й дослідники цього періоду з історії Російської імперії з країн ближнього зарубіжжя. Так, у роботах і публікаціях таких авторів, як В. Савченко [27], А. Міллер [21], І. Мухітіна [22], О. Айрапетов [1] також розглядаються вищезазначені аспекти цього питання, в тому числі й офіційна політика царської влади в Західній Україні в роки Першої світової війни.

Практично всі сучасні дослідження, що висвітлюють політику самодержавства в західноукраїнських землях під час цієї війни, обов'язково, хоч і різною мірою, наголошують про її великодержавну спрямованість щодо місцевого українського населення і членів українських політичних партій. Крім цього, вони також вказують на практичне неприйняття владою критичних висловлювань на її адресу стосовно проведення нею такої політики на цих землях як з боку певних кіл європейської громадськості, так і з боку опозиційних депутатів Думи, яких царизм вважав «лівими» – передусім представників блоку прогресистів (трудовиків, соціал-демократів) та кадетів.

Разом з тим, архівні джерела надають можливість показати, що царська влада не завжди була настільки категоричною, щоб не звертати увагу на подібну критику саме стосовно тієї політики, що проводилась нею. Щоб хоч якось пом'якшити сприйняття європейською громадськістю та внутрішньою опозицією дій стосовно своєї русифікаторської політики в Галичині, царизм удався до створення восени 1915 р. Особливої комісії при військовому генерал-губернаторі Галичини відносно заручників та адміністративно висланих із території Західної України під час знаходження там російської армії.

Тому в даній розвідці автор, залучаючи такі архівні джерела, поставив собі за мету зробити спробу розглянути етнополітичні аспекти в репресивних діях царизму під час Першої світової війни щодо представників і прихильників українських політичних партій та заручників, які були вислані з Галичини на територію Російської імперії, в тому числі й до Наддніпрянщини. Найкраще це можна побачити саме на прикладі діяльності зазначеної Особливої комісії при військовому генерал-губернаторі Галичини, мова про яку щойно йшла вище.

Загальноновизнаним є той факт, що діяльність військової влади та царської адміністрації на окупованій російськими військами в роки війни Галичині полягала у винищенні ними українського національного життя та здійснення русифікації місцевого українського населення насильницькими методами. Тому представники російської влади, які прийшли на цю землю слідом за військом, почали, в першу чергу, з завзяттям викорінювати так зване «мазепинство», тобто жор-

стоко переслідували українських громадських та партійних діячів. Практично вся національно свідомо українська еліта (а це в більшості були вчителі, викладачі, банкіри, представники греко-католицької церкви, що не встигли відійти разом з австрійською армією під час її відступу), яка відіграла більш-менш помітну в громадському та політичному житті на цих землях, була насильно вивезена в глиб Російської імперії.

При цьому значна кількість осіб, заарештованих російською владою, до числа яких потрапив і митрополит греко-католицької церкви Андрій Шептицький, були депортовані в Росію. Загалом же число насильно вивезених осіб з Галичини становило понад 12 тис. осіб [16, с. 208–209]. З початком відступу російської армії із західноукраїнських земель, а він тривав з середини весни і по осінь 1915 р., до числа депортованих заручників та адміністративно висланих додалися ще десятки тисяч навернених у православ'я галичан, які відступали разом з російськими військами, боячись жорстоких репресій з боку австро-угорських військ.

Вищеназвана комісія була створена згідно з наказом головнокомандувача армії Південно-Західного фронту за № 387 від 21 вересня 1915 р. [34, арк.1]. З цього приводу начальник постачань армії Південно-Західного фронту зробив відповідні вказівки, в яких наголосив, що Комісія, про яку йде мова, знаходиться в безпосередньому підпорядкуванні військового генерал-губернатора Галичини. Завданням цієї Комісії повинно стати з'ясування питання про подальшу долю осіб, які були взяті російськими військами при евакуації з Галичини як заручники, а також усіх адміністративно висланих з Галичини іноземців, які утримувалися на той час у в'язницях як у Києві, так і в інших місцях імперії. Право визволення таких осіб з ув'язнення або подальшого їх утримання у в'язницях повинно було належати військовому генерал-губернатору Галичини.

Біженці з Галичини могли бути залишені в місцях їх мешкання, але з тим, щоб загальне число таких осіб не перевищувало 100 осіб. Представники ж галицьких банків повинні були бути розміщені в Ростові, куди київською конторою Державного банку Росії були переведені цінності, що належали галицьким банкам [34, арк. 9–9 зв.]. Про це граф Г. Бобринський сповіщав командувачу Київського військового округу та київському губернатору 13 жовтня 1915 р. [34, арк. 9].

При цьому у засіданнях Комісії при розгляді справ стосовно звільнення заручників та адміністративно висланих до Росії обов'язково враховувалися «відгуки щодо них голів комітетів Російсько-Галицького – дійсного статського радника Стороженка – та Львівсько-польського – професора Грабського, – про ставлення цих осіб до російської державності» [34, арк. 111]. Поряд з цим необхід-

но відзначити, що особи з числа заручників та адміністративно висланих з Галичини, які звільнялися з-під арешту за рішеннями цієї Комісії, надалі знаходилися під наглядом поліції і могли бути в будь-який час знову заарештовані та ув'язнені за вимогою влади, якби в цьому у неї зникла нагальна потреба [34, арк. 10 зв.].

7 листопада відбулося чергове засідання цієї Комісії. Попередньо члени Комісії ознайомилися зі справами канцелярії та штабу військового генерал-губернатора Галичини, що стосувалися взяття заручників у Галичині. Під час цього засідання члени Комісії прийшли до висновку, що заручники бралися на таких підставах: 1) забезпечення доброзичливого ставлення місцевих мешканців до російських військ у момент вступу останніх до місцевостей, які вони окупували; 2) забезпечення безпечного існування мешканців, які доброзичливо ставилися до Росії, від помсти щодо них з боку австрійських військ. Але в обох випадках в заручники бралися люди, які користувалися серед місцевого населення найбільшим впливом та повагою.

На цьому засіданні Комісією була прийнята постанова, в якій зазначалося, що означена Комісія знаходила можливим дозволити виїзд за межі Російської імперії лише тим заручникам, котрі, по-перше, виявили своє позитивне ставлення до Росії під час перебування в Галичині, по-друге, тим, хто за своїм віком та хворобливим станом, а також за своїм недостатнім розвитком, не міг бути небезпечним для російської державності у випадку повернення їх на батьківщину. Цю групу населення Комісією було вирішено поділити на дві категорії: 1) з правом вільного проживання в Росії та від'їзду за її межі навіть під час війни; 2) з правом вільного проживання в Росії згідно з вказівками закону та розпорядженнями уряду стосовно слов'ян, які були підданими держав, що воювали з Росією. Що ж стосувалося заручників, про яких у військових штабах були компрометуючі документи або вказівки, а також про яких були отримані відомості про недоброзичливе ставлення до Росії, то таких комісія вважала за необхідне залишити як заручників із застосуванням до них загального положення про підданих воюючих з Росією держав [34, арк. 111–112]. Відносно тих осіб, до яких були застосовані розпорядження генерал-губернатора та військових властей про висилку їх у певні губернії, Комісія ніяких своїх висновків не мала [34, арк. 112–112 зв.].

Після розгляду начальником штабу головнокомандувача Південно-Західного фронту постанови комісії від 7 листопада 1915 р., якою вона керувалася у своїй діяльності, він дав вказівки, що і стали основою її подальшої діяльності. Ці вказівки військової влади склалися з:

1) для першої категорії заручників: а) заборонявся виїзд за кордон до закінчення воєнних дій; б) особам слов'янської національності

дозволялось проживання на території Росії, але поза театром воєнних дій; в) особи ж неслов'янських національностей повинні були бути вислані до Сибіру;

2) особи як слов'янських, так і неслов'янських національностей повинні були знаходитися під наглядом поліції в зв'язку з тим, що за обставинами воєнного часу в них, як заручниках, могла виникнути потреба, а тому вони повинні були залишатися в тому становищі, в якому вони знаходились.

Стосовно адміністративно висланих з Галичини та заручників, які знаходилися під охороною, то дії Комісії відносно них військовою владою фронту були визнані такими, які не відповідали заяві начальника штабу фронту про те, щоб усі заходи з полегшення стану заручників не виконувались без попереднього висновку штабу фронту. При цьому, за вказівкою військових властей, представники слов'янських народностей могли вільно мешкати в Росії, але під наглядом поліції за ними [34, арк. 116–116 зв.].

Члени комісії на своєму черговому засіданні 6 грудня 1915 р. відносно заручників та адміністративно висланих з Галичини прийняли значно жорсткіші заходи. На цьому ж засіданні Особливою комісією було прийнято рішення переглянути списки заручників та адміністративно висланих, керуючись тими вказівками, що їй були надані, та поділити осіб, які були внесені в поіменний список № 1, на такі дві категорії: а) особам слов'янської національності дозволялося мешкання всюди в Росії, але лише поза межами театру воєнних дій; б) особи ж неслов'янських національностей підлягали висланню до Сибіру.

Особи, які були внесені у поіменний список № 2, підрозділялися також на дві категорії:

1) до першої категорії зараховувались особи виключно слов'янської національності з наданням їм прав, які були встановлені для слов'ян, підданих держав, що воювали з Росією;

2) всі інші зараховувались до другої категорії і підлягали висланню до Сибіру [34, арк. 118]. Так, на засіданні Комісії від 12 березня 1916 р. розглядалося питання про звільнення з-під арешту та передання під нагляд поліції 58 адміністративно висланих з Галичини. При цьому Комісія керувалася вказівками, які були надані їй штабом головнокомандувача Південно-Західним фронтом та листуванням і довідками, що були в її розпорядженні. Згідно з існуючими підставами, вона визначила поділити їх на категорії:

1) особи, які підлягали до вислання в місця, куди висилали на проживання лише слов'ян (9 осіб);

2) особи, які підлягали до вислання в місця, які були призначені для проживання взагалі підданих воюючих з Росією держав (6 осіб);

3) особи, які підлягали до вислання в місця, які були призначені для мешкання неблагонадійних підданих воюючих з Росією держав (43 особи). При цьому усі ці особи, незалежно від категорій, що були їм визначені Особливою комісією, повинні були знаходитися під наглядом поліції [34, арк. 183–183 зв.].

Про те, як діяла Особлива комісія в подальшому, визначитися, на жаль, неможливо за браком архівних джерел. Можливо, що документи про її подальшу діяльність були назавжди втрачені в наступні буремні роки революції, боротьби за незалежність України, громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції в Росії.

Таким чином, підсумовуючи усе вищенаведене, можна зробити висновок, що діяльність Особливої комісії при військовому генерал-губернаторі Галичини відносно заручників та адміністративно висланих з Галичини в роки Першої світової війни, створеної керівництвом Південно-Західного фронту за прямою підтримкою самодержавства, лише підтверджувала офіційну політику царизму на окупованих російською армією західноукраїнських землях, яка мала великодержавну спрямованість, а відповідні етнополітичні аспекти її чітко простежувалися в репресивних діях царизму стосовно тих, хто очолював і підтримував український національно-визвольний рух у той час. Разом з тим, ця невеличка розвідка хоч і зачіпає одну з найважливіших ділянок у діях самодержавства, а саме ставлення його до так званого «українства», але, на жаль, вона обмежена як хронологічними, так і певними географічними межами. Тому означена проблема потребує в наступному подальшого вивчення та значно ширшого висвітлення.

Бібліографічні посилання

1. **Айрапетов О. Р.** Поездка Николая II в Галицию весной 1915 г. и политическая борьба в русских военных верхах / О. Р. Айрапетов // Вестник Моск. ун-та. – Сер. 8. История. – 2000. – № 1. – С. 103–120.

2. **Бевз Т. А.** Між романтизмом і реалізмом (сторінки історії УПСР) / Т. А. Бевз. – К. : ІПіЕД НАН України, 1999. – 271 с.

3. **Борисенко В. Й.** До питання про Революційну Українську Партію / В. Й. Борисенко // Наук. пр. з питань політ. історії. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1991. – Вип. 169. – С. 129–138.

4. **Ветров Р. І.** Політичні партії України в першій чверті ХХ століття (1900–1925 рр.) / Р. І. Ветров, С. П. Донченко. – Д.; Дніпродзержинськ : Вид-во «Поліграфіст», 2001. – 245 с.

5. **Висоцький О. Ю.** Українські національні партії початку ХХ століття: соціалістичний сегмент (УСДРП та УПСР в компаративістському вивченні) / О. Ю. Висоцький. – Д. : ДДФЕІ, 2001. – 160 с.

6. **Голобуцький О.** Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця ХІХ – початку ХХ століття / О. Голобуцький, В. Кулик. – К. : Смолоскип, 1996. – 124 с.

7. **Головченко В. І.** Від «Самостійної України» до Союзу визволення України : нарис з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. / В. І. Головченко. – Х. : Майдан, 1996. – 190 с.

8. **Голуб А. І.** Європейські обрії української соціал-демократії (кінець ХІХ – перша половина ХХ ст.) / А. І. Голуб. – Д. : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 1998. – 156 с.

9. **Гусев В. И.** К 100-летию основания Революционной украинской партии / В. И. Гусев // Політологічний вісник. – 2001. – Вип. 8. – С. 78–86.

10. **Донченко С. П.** Ліберальні партії України (1900–1919 рр.) / С. П. Донченко. – Дніпродзержинськ : Вид. відділ ДДТУ, 2004. – 379 с.

11. **Зорик А. С.** Политические партии России и Украины в годы Первой мировой войны (1914 – февраль 1917) / А. С. Зорик. – Х. : Основи, 2002. – 250 с.

12. **Калмакан І. К.** Виникнення та еволюція національної партійної системи в Україні в ХХ столітті / І. К. Калмакан, О. Б. Бриндак. – О. : Астропринт, 1997. – 192 с.

13. **Касьянов Г.** Український соціалізм: люди, партії, ідеї (початок ХХ століття) / Г. Касьянов // Політологічні читання. – 1992. – № 2. – С. 101–114.

14. **Козицький М. Ю.** Національно-політична думка на Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / М. Ю. Козицький, О. В. Поліщук // Наук. пр. з питань політ. історії. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1992. – Вип. 172. – С. 3–14.

15. **Колесник В. Ф.** Шляхом національного відродження: національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини. 1900 – 1907. / В. Ф. Колесник, О. О. Рафальский, О. П. Тимошенко. – К. : Стило, 1998. – 226 с.

16. **Кралюк П.** Між молотом і ковадлом. Галичина під час Першої світової війни / П. Кралюк // Дві Русі. – К. : Факт, 2003. – С. 206–209.

17. **Курас І. Ф.** Перший речник новітнього українського самостійництва (Микола Міхновський) / І. Ф. Курас // Історія України. – 2000. – № 6. – С. 3–14.

18. **Лавров Ю. П.** Про ідейні й організаційні засади Союзу визволення України / Ю. П. Лавров // Укр. іст. журн. – 1996. – № 6. – С. 79–90.

19. **Лавров Ю. П.** Виникнення і діяльність українських політичних партій // «Українське питання» в Російській імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) : у 3 ч. / відп. ред. В. Г. Сарбей. – К. : Інститут історії України НАН України, 1999. – Ч. 2. – 1999. – С. 248–444.

20. **Литвин В. М.** Україна: доба війн і революцій (1914–1920) / В. М. Литвин. – К. : Вид. Дім «Альтернативи», 2003. – 488 с.

21. **Миллер А. И.** Русско-украинские отношения в ХІХ и начале ХХ вв. Русификация и причины её неудачи / А. И. Миллер // Русский исторический журнал. – 1998. – Т. 1. – № 1. – С. 131–146.

22. **Мухитина И.** Сепаратисты из львовского кафе / И. Мухитина // Родина. – 1999. – № 11. – С. 75–77.

23. **Наумов С. О.** Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. ХІХ ст. – лютий 1917 р.) : моногр. / С. О. Наумов. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2006. – 344 с.

24. **Павко А. І.** Політичні партії, організації в Україні: кінець ХІХ – початок ХХ століть: зародження, еволюція, діяльність, історична доля. Кінець ХІХ – лютий 1917 р. / А. І. Павко. – К. : Вид-во «Іван Федоров», 1999. – 248 с.

25. **Реснт О. П.** Україна в імперську добу (ХІХ – початок ХХ ст.) / О. П. Реснт. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2003. – 340 с.

26. **Реснт О.** Перша світова війна і Україна / О. Реснт, О. Сердюк. – К. : Генеза, 2004. – 480 с.

27. **Савченко В. Н.** Восточная Галиция в 1914–1915 гг. (этносоциальные особенности и проблема присоединения к России) / В. Н. Савченко // Вопросы истории. – 1996. – № 11/12. – С. 95–106.

28. **Світленко С. І.** Національне питання в програмах українських політичних партій початку ХХ ст. / С. І. Світленко // Українське питання в Російській імперії та Радянському Союзі (XVIII – перша половина ХХ ст.) / за заг. ред. В. В. Іваненка. – Д. : Наука і освіта, 1998. – С.66–73.

29. **Солдатенко В.** Революційна Українська партія / В. Солдатенко, В. Кривошея // Віче. – 1998. – № 1. – С. 128–140.

30. **Стрілець В. В.** Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець ХІХ століття –1939 рік) / В. В. Стрілець. – К. : Вид.-полігр. центр «Київ. ун-т», 2002. – 361 с.

31. **Турченко Ф. Г.** Микола Міхновський : Життя і Слово / Ф. Г. Турченко. – К. : Генеза, 2006. – 320 с.

32. **Шморгун П. М.** Політичні партії України на початку ХХ ст.: соціальний склад, чисельність, типологія / П. М. Шморгун // Наук. пр. з питань політ. історії. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1992. – Вип. 172. – С. 14–25.

33. **Яценко В. Я.** Українські партійно-політичні сили Наддніпрянщини першої чверті ХХ ст.: особливості становлення та розвитку / В. Я. Яценко // Проблеми політичної історії України : зб. наук. пр. / О. Б. Шляхов (відп. ред.). – Д. : Оксамит, 2006. – С. 229–236.

34. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 361, оп. 1, т. 1, спр. 839.

Надійшла до редакції 19.12.2012

УДК 94(477) «1914-1917»

В. І. Мороз, О. Л. Левін

Дніпропетровський державний аграрний університет

ДІЯЛЬНІСТЬ РОСІЙСЬКОЇ РОБІТНИЧОЇ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЇ В МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЯХ ЄВРОПИ (1914–1917 рр.)

Висвітлено основні віхи діяльності російської робітничої соціал-демократії в міжнародних організаціях Європи у роки Першої світової війни з 1914 р. по 1917 р.

Ключові слова: маніфест, конференція, соціал-демократи, інтернаціонал.

Отражены основные вехи деятельности российской рабочей социал-демократии в международных организациях Европы в годы Первой мировой войны с 1914 г. по 1917 г.

Ключевые слова: манифест, конференція, соціал-демократи, інтернаціонал.

The author represented main directions of Russian working Social Democracy activities in international organizations of Europe during the First World War from 1914 till 1917 years.

Key words: manifesto, conference, Social Democrats, International.

28 липня 1914 р. розпочалася Перша світова війна. Перша світова війна 1914–1918 рр. була тяжким випробуванням для Росії. Війна поступово поширилася майже на весь світ, втягнувши у свою орбіту народи 38 країн з населенням півтора мільярда осіб, що становило 75 % загальної чисельності людства землі. Світова війна стала загальнолюдським горем для країн і народів, які брали в ній участь. На війну було мобілізовано 74 млн осіб, з них убито 10 млн, покалічено та поранено понад 20 млн. З однієї тільки Російської імперії вбито, покалічено та поранено було майже 8 млн осіб [12, с. 408, 423].

Війна кардинально змінила політичну ситуацію в Європі та світі. Майже всі соціал-демократичні партії Європи стали відмовлятися від принципу інтернаціоналізму. Національний інтерес держав поступово виходив на перший план. 4 серпня 1914 р. лідери найбільшої Німецької соціал-демократичної партії Європи підтримали свою національну владу відносно її позиції у війні. Представники цієї партії: Є. Давид, К. Гениш, Ф. Шейдеман ще 3 серпня, за день до голосування у рейхстазі, наголошували, що «вони підтримають владу за будь-яких умов, незважаючи навіть на порушення партійної дисципліни» [5, с. 13].

Карл Лібкнехт та декілька інших депутатів були проти підтримки війни. При голосуванні погляди розділились: 78 депутатів Німецької соціал-демократичної фракції рейхстагу висловилися за надання владі кредитів на війну і тільки 14 депутатів були проти цього. Теоретик і лідер партії Карл Каутський при голосуванні утримався.

Лідери французьких соціал-демократів теж стали на позиції підтримки своєї національної влади. Соціалісти Марсель Самба, Жюль Гед та Альберт Тома не тільки підтримали французьку політику військових кредитів, а й увійшли до складу кабінету міністрів. Ідеї соціалізму та соціал-демократичної солідарності тепер майже не висувались. Ярий «антипатріот» Густав Ерве, який недавно наголошував на повстанні в разі початку війни, став непримиримим шовіністом. Свою газету «Класова боротьба» він перейменував у «Перемогу». Соціалісти К. Лонге і А. Прессман перейшли на позиції центризму. Позиція центрizmu була прихованою підтримкою влади та війни [14, с. 59].

Після вступу Великобританії у війну лідери тред-юніонів заявили відкрито необхідність захисту «влади та батьківщини». Тред-юніонів підтримали: Лейбористська партія, Британська соціалістична партія, Незалежна робоча партія та ін. Британські соціал-демократи стали відстоювати позиції шовінізму. Г. Гайдман, Р. Блечфорд, Р. Макдональд, Ф. Джоует та Ф. Сноуден висловили проекти щодо «походу на Берлін» [14, с. 33–35].

Політична позиція Австро-Угорських соціал-демократів теж не була особливою. Як і в інших державах Європи, початок війни призвів до розколу місцевого соціал-демократичного руху. Більшість соціал-демократів підтримали свою національну владу та її позицію щодо світової війни. Міжнародне об'єднання соціал-демократів II Інтернаціонал на чолі з бельгійцем Емілем Вандервельде закликав до «єднання класів» у боротьбі з німецькою навалою. Позицію Вандервельде активно підтримали соціал-демократи Данії, Італії, Швейцарії, Болгарії, Сербії та ін.

Тільки позиція російських соціал-демократів відрізнялася від позиції загальноєвропейської та II Інтернаціоналу. Російські соціал-демократи засудили позицію німецьких соціал-демократів на чолі з Карлом Каутським. Була розкритикована позиція і голови II Інтернаціоналу Еміля Вандервельде як «зрадницька і неприйнятна» [7, с. 6]. Російські соціал-демократи надрукували «Тези про війну» (Завдання революційних соціал-демократів у європейській війні) [8, с. 2].

У жовтні 1914 р. російські соціал-демократи стали поширювати серед європейських соціал-демократів Маніфест «Війна і російська соціал-демократія». Маніфест російських соціал-демократів відстоював базові принципи інтернаціоналізму і засуджував націонал-шовінізм європейців. Основну роботу російські соціал-демократи розгорнули у Швейцарії в Берні. На чолі російської робітничої соціал-демократії стояла група більшовиків. Її лідером був В. І. Ленін. Лідер швейцарських соціал-демократів Роберт Грімм у своїх спогадах відмічав що саме Швейцарія була обрана росіянами як центр їх діяльності. «З Швейцарії ідуть, – писав він, – зв'язки з німецькими та балканськими соціалістами» [3, с. 60].

Російські соціал-демократи розпочали в Швейцарії активну співпрацю з місцевою пресою. Особливо виділялась їх співпраця з газетою «Берне Тагвахт» і журналом «Ферботе». Крім того вони активно поширювали серед місцевих соціал-демократів і власні газети та журнали. Головним виданням російських соціал-демократів був «Збірник», «Соціал-демократ» і журнали «Комуніст» та «Інтернаціонал молоді». У цих виданнях головним чином друкувалися роботи С. І. Гопнер, А. Г. Шляпникова, Г. Л. Шкловського, В. А. Карпинського, А. М. Коллонтай, Н. К. Крупської та В. І. Леніна [11, с. 1].

Залучалися до співпраці в російській соціал-демократичній пресі і представники європейської соціал-демократії Німеччини, Франції, Великобританії, Швейцарії та ін. Головним чином це були прихильники позиції більшовиків: Ф. Меренг, Р. Люксембург, К. Лібкнехт, Д. Благоев, А. Паннекук та ін. Так, журнал «Комуніст» у № 1–2 за серпень 1915 р. надрукував роботи А. Паннекука «Імперіалізм і завдання пролетарів», Ф. Ротштейна «Безлад в Англії», М. Бронського «Війна і фінанси Росії», А. Коллонтай «Чого мовчать пролетарі Німеччини» та ін. [6, с. 70–160]. У журналі «Комуніст» було надруковано також три роботи В. І. Леніна, а саме: «Крах II Інтернаціоналу», «Чесний голос французького соціаліста», «Імперіалізм і соціалізм в Італії». Згодом російські соціал-демократи видали роботи В. І. Леніна «Крах II Інтернаціоналу» та «Соціалізм і війна» окремим виданням, які поширювали серед соціал-демократів Німеччини, Великобританії, Австро-Угорщини, Франції, Італії, Бельгії, Данії, Швейцарії, Сербії, Румунії, Болгарії, США, Канади та Австралії.

Закордонна діяльність російських соціал-демократів не обмежувалась лише працею з пресою. Вони активно брали участь у цілій низці міжнародних форумів та конференцій. 23 листопада 1914 р. у Стокгольмі відбувся з'їзд шведських соціал-демократів. На з'їзді від російських соціал-демократів був А. Г. Шляпников (Беленін). Виступ А. Г. Шляпникову написав сам В. І. Ленін. Делегатів стокгольмського форуму, після його виступу, захлиснула хвиля емоцій. Головним у виступі А. Г. Шляпникова був його наголос на не підтримці національної влади у війні а на її поразці в ній. В. І. Ленін пізніше високо оцінив виступ А. Г. Шляпникова на стокгольмському з'їзді шведських соціал-демократів: «Виступ Беленіна на шведському конгресі вийшов *чудово*» [7, с. 42].

Подібним чином російські соціал-демократи діяли і на інших форумах європейської соціал-демократії. 14 лютого 1915 р. соціалісти Англії зібрали у Лондоні свою конференцію. Від російських демократів на конференцію прибув М. М. Литвинов. Виступ М. М. Литвинова був також написаний Володимиром Леніним. Останні фрази його виступу були такі: «Геть війну! ... Війна губить пролетарську справу... Хай живе міжнародний соціалізм!» [13, с. 40].

12–13 квітня 1915 р. у Відні зібралися на свою конференцію соціал-демократи Німеччини та Австро-Угорщини. Російські соціал-демократи на цю конференцію не запрошувались, але вони передали до оргкомітету свою декларацію, де наголошували на «трансформації світової війни у громадянську» [1, с. 18]. 5 серпня 1915 р. у Швейцарії в Ціммервальді зібралась міжнародна конференція європейських соціал-демократів. На конференцію приїхало 38 депутатів із 12 держав. Приїхали делегати і від російської соціал-демократії. Конферен-

ція заслухала проект декларації польського соціал-демократа Карла Радека. Дебати по проекту декларації К. Радека призвели до розколу форуму. Російські соціал-демократи на чолі з В. І. Ленінін виступили з критикою проекту декларації. Унаслідок цього 8 делегатів із 7 держав не підтримали проект декларації. Це були делегати від Росії, Латвії, Німеччини, Швейцарії, Польщі, Швеції та Норвегії. Ціммервальдська конференція затвердила революцію та маніфест міжнародної соціал-демократії. Конференція постановила зорганізувати виконавчий орган міжнародної соціал-демократії. «За» – 19 делегатів; «Проти» – 12 делегатів; решта – «утримались» [4, с. 615]. Російська делегація вперше мала таку солідну підтримку своєї політичної позиції від міжнародної соціал-демократії. Наступним кроком закордонної діяльності російської соціал-демократії була конференція у Кінталі.

Кінтальська міжнародна конференція соціал-демократів зібралася 24 квітня 1916 р. у Швейцарії. На конференцію приїхало 43 делегати з 9 держав. Запрошені до участі в конференції представники німецької соціал-демократії Каутський, Гаазе та Бернштейн на форум не приїхали. Неявка лідерів II Інтернаціоналу на міжнародну Кінтальську конференцію мала свої політичні наслідки. Головним опонентам російських соціал-демократів після трьох років світової війни не залишилося часу для спілкування.

У Кінталі прихильниками російських соціал-демократів стало ще 12 делегатів. Серед них були: Г. Є. Зинов'єв, І. Ф. Армад, К. Радек, М. Бронський, В. Домбровський, Е. Нопс, Ф. Платтен, А. Робман, Т. Кецлерович, Ф. Фрелих, В. Мюнценберг [2, с. 287]. Російські соціал-демократи винесли на обговорення проект резолюції конференції. Обговорення змісту революції показало її політичну слабкість. Організація збройних повстань у країнах Європи проти своєї національної влади більше нагадували авантюру, ніж політичну реальність. Міжнародна соціал-демократія у Кінталі не підтримала резолюцію росіян. Згодом сам В. І. Ленін, лідер російської робітничої соціал-демократії, визнав, що резолюція мала «безліч недоліків». Конференція майже одностайно прийняла проти війни новий Маніфест. У Маніфесті були гасла, які запропонувала російська делегація: «Мир без анексії! Ганьба війні та людській бойні!» [9, с. 287].

Друга міжнародна конференція соціал-демократів у Кінталі, як і перша у Ціммервальді, не взяла до уваги головні вимоги російської делегації: «1. Поразка у війні національної влади. 2. Розв'язання громадянської війни в Європі. 3. Заснування III Інтернаціоналу». Конференція під тиском росіян сприяла зміцненню соціал-демократичного руху у Європі та світі на засадах інтернаціоналізму. Так, в Америці, місцеві соціал-демократи почали видавати газету «Новий світ». Газета підтримувала інтернаціональні гасла російських соціал-демократів

[10, с. 81]. В Австралії ідеї інтернаціоналізму втілювали в життя головним чином російські соціал-демократи: Артем (Ф. А. Сергєєв), П. І. Подзаходник, В. А. Раковський, Г. Ф. Толмачов, Н. М. Власов, О. Є. Марцинковский, П. Уткін та ін. [15, с. 46]. У Канаді діяла група на чолі з Д. М. Котляренко, в Іспанії – соціал-демократ А. Н. Лола. Російські соціал-демократи вели листування із 40 адресатами.

У лютому 1917 р. у Росії розпочалася демократична революція. Лютневі події в Росії змінили політичну ситуацію в Європі та світі. Міжнародна соціал-демократія змушена була висловити своє ставлення до російських подій. Російські соціал-демократи припиняли свою закордонну діяльність і спішно від'їжджали до Росії. Підтримку їм висловили німецькі та австро-угорські соціалісти. Французи, бельгійці та англійці вели себе стримано і не виявляли особливого інтересу до подій у Росії. Шляхи російської соціал-демократії та європейської на деякий час розійшлися. Росіяни все більше ставали прихильниками радикалізму, а європейська та міжнародна соціал-демократія підтримувала ідею «єднання класів».

Бібліографічні посилання

1. Архів зовнішньої політики Росії. – Ф. 133, оп. 470, спр. 22.
2. Володимир Ілліч Ленін : біографія. – М. : Політвидав, 1985. – Т. 1. – 385 с.
3. Державний архів Російської Федерації. – Ф. 102, оп. 245, спр. 5. – Ч. 1.
4. Історія комуністичної партії Радянського Союзу. – М. : Політвидав, 1996. – Т. 2. – 775 с.
5. **Королєв Н. Е.** Ленін и международное рабочее движение 1914–1918 / Н. Е. Королєв. – М. : Политиздат, 1968. – 296 с.
6. Коммунист. – 1915. – № 1–2. – С. 70–160.
7. **Ленін В. І.** Повне зібрання творів : у 55 т. – Т. 49. – 707 с.
8. **Ленін В. І.** Повне зібрання творів : у 55 т. – Т. 26. – 590 с.
9. Международное рабочее движение / под. ред. Л. А. Степанова. – М. : Мысль, 1989. – 428 с.
10. **Овсієнко О. Ф.** Австро-німецька розвідка напередодні Першої світової війни / О. Ф. Овсієнко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2002. – Вип. IV. – 856 с.
11. Російський державний архів соціально-політичної історії. – Ф. 17, оп. 1, спр. 1650.
12. **Субтельний О.** Україна: історія. – 3-тє вид. перероб. і доп. / О. Субтельний. – К. : Либідь, 1993. – 720 с.
13. Социал-демократ. – 1915. – № 40. – 29 березня.
14. **Тёмкин Я. Г.** Ленин и международная социал-демократия 1914–1917 / Я. Г. Тёмкин. – М. : Наука, 1968. – 623 с.
15. **Черненко А. М.** Російська революційна еміграція в Австралії (1900–1917 рр.) / А. М. Черненко. – Д. : Вид-во ДДУ, 1978. – 230 с.

Надійшла до редколегії 14.01.2013

РОСІЙСЬКІ ЕМІГРАНТИ В ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ АВСТРАЛІЇ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Розглянуто російську трудову та революційну еміграцію в Австралії на початку ХХ ст. Проаналізовано суспільну діяльність емігрантів та їх участь у політичному житті країни в роки Першої світової війни.

Ключові слова: російська еміграція, Австралія, іммігрант, суспільна діяльність, політичне життя.

Рассмотрена российская трудовая и революционная эмиграция в Австралии в начале ХХ в. Проанализирована общественная деятельность эмигрантов и участие их в политической жизни страны в годы Первой мировой войны.

Ключевые слова: российская эмиграция, Австралия, иммигрант, общественная деятельность, политическая жизнь.

In this article Russian labour and revolutionary emigration to Australia in the early twentieth century are discussed. Their public activities and participation in the political life of the country in the years of the First world war are analyzed.

Key words: Russian emigration, Australia, immigrant, public activity, political life.

На початку ХХ ст. в Австралії сформувалася чисельна російська еміграція. За своїм складом вона поділялась на дві групи: трудову або економічну та політичну або революційну. Саме діяльність політемігрантів створила умови для перетворення вихідців із Росії на п'ятому континенті в організовану суспільну силу, яка дбала не тільки про згуртування та революційну агітацію серед співвітчизників, але й мала вплив на перебіг подій в Австралії. Особливо наочно ця тенденція проявилася у роки Першої світової війни, коли усі воюючі країни переживали економічну та політичну кризу.

Якщо раніше діяльність емігрантів на п'ятому континенті розглядалася у нашій країні в контексті вітчизняної історії як складова частина російського революційного руху, то сьогодні з'явилася можливість проаналізувати цю проблему, враховуючи австралійську специфіку. Внаслідок глобалізаційних процесів та розвитку інформаційних технологій відкрились можливості доступу дослідників до історичних джерел та літератури, які не могли залучатися раніше. Це роботи ав-

стралійських істориків, присвячені проблемам російської імміграції, періодичні видання п'ятого континенту, а також матеріали австралійських архівів, що дозволило автору більш детально і об'єктивно розглянути участь російських емігрантів у політичному житті Австралії у роки Першої світової війни.

Варто зазначити, що інтерес до проблем, пов'язаних з діяльністю російських емігрантів на п'ятому континенті наприкінці XIX – у перші десятиліття XX ст., в останні роки викликає значний інтерес істориків Росії та Австралії. З цієї тематики захищаються дисертації, видаються монографії, друкуються статті у фахових збірниках [6; 13; 27; 28; 31 – 34; 36; 37]. Причому в історіографічних оглядах цих робіт відзначається внесок українських істориків у розробку даної проблеми. Так, російський дослідник В. Канєвська, яка у 2008 р. захистила докторську дисертацію на тему «Історія російської імміграції в Австралії (кінець XIX ст. – друга половина 80-х рр. XX ст.)», у авторефераті пише: «Наприкінці 1970-х – на початку 1980-х років центром вивчення історії російської революційної еміграції став Дніпропетровський університет, де до розробки проблеми приступили історики А. М. Черненко і О. І. Савченко» [7, с. 3]. На роботи цих авторів посилається у своїй докторській дисертації австралійський історик О. Говор [27, с. 289–291].

Напередодні світової війни на території Австралії проживало майже 10 тис. вихідців із Росії. Серед них налічувалось близько 500 політичних емігрантів, які прибували на континент після поразки революції 1905–1907 рр. [21, с. 81]. Серед них були професійні революціонери – В. Курнатовський та Ф. Сергєєв (Артем), більшовики І. Кушнарєв, Ю. Ковальчук, Г. Хорошайлов, І. Ушерев, соціал-демократи С. Богуславський, П. Качарава, М. Прохоров, учасники ленських подій П. Подзаходников і Г. Толмачев, матрос-потьомкінець П. Алексєєв, меншовики і есери, члени національних партій. Майже половина російських емігрантів оселялася у штаті Квінсленд та його столиці місті Брісбен, де у 1912 р. існувала ціла вулиця, заселена росіянами. Подібний вибір пояснювався тим, що Брісбен був першим портом, куди заходили пароплави із Японії та Китаю, перетнувши Тихий океан, а оскільки грошей для подальших мандрівок у переселенців не було, то вони осідали тут.

Наприкінці 1910 р. саме в Брісбені вони заснували Спільку російських емігрантів [15, с. 167]. Діяльність організації спочатку обмежувалася наданням матеріальної допомоги співвітчизникам, які опинялися на п'ятому континенті. Влітку 1911 р. до Австралії прибув Ф. Сергєєв, який висунув план перебудови Спільки у суспільно-політичну організацію вихідців із Росії. Більшість емігрантів під-

тримали його пропозицію зі створення осередків організації в російських колоніях та об'єднання їх навколо центрального ядра Спілки у Брісбені [22, 1912. – 27 черв.]. Очоливши організацію, Артем встановив зв'язки із закордонними центрами партії більшовиків та разом із соратниками приступив до пропаганди серед емігрантів революційних поглядів [17].

Важкі умови життя та праці, низькооплачувана робота, відсутність правового і соціального захисту, дискримінація з боку англomовного населення, – все це сприяло поширенню радикальних поглядів серед вихідців із Росії. Тому вже напередодні війни значна частина російських робітників в Австралії поділяла ідеї соціальної революції та була носіями інтернаціоналістських та антивоєнних поглядів.

Початок Першої світової війни погіршив становище вихідців із Росії в Австралії і висунув нові завдання перед Спілкою російських емігрантів. Його керівництво, очолюване політемігрантами, восени 1914 р. приступило до реалізації більшовицької програми дій, викладеної В. Леніним у роботі «Війна і російська соціал-демократія» [11, с. 13–20]. У ній підкреслювалося, що війна ведеться не тільки для «загарбання земель і підкорення чужих націй», але й для «роз'єднання й націоналістичного обдурювання робітників та винищування їх авангарду з метою ослаблення революційного руху пролетаріату» [11, с. 13]. Для пролетарів, указував В. Ленін, головне полягає у тому, щоб відстояти свою класову єдність, свій інтернаціоналізм, свої соціалістичні переконання проти розгулу шовінізму. Тому вже в перші місяці війни представники революційної еміграції розгорнули серед членів Спілки агітацію, спрямовану на те, щоб «відстоювати інтереси міжнародної пролетарської солідарності, боротися проти погромного патріотизму, розсіювати людиноненависницький чад, роз'яснювати темні сторони капіталізму – будити бойову енергію в серцях трудящих» [5, 1915. – 16 груд.].

Значну активність в агітаційній роботі проявляв Ф. Сергєєв. У жовтні 1914 р. він прочитав лекцію «Росія і війна» на зборах Брісбенського відділення Соціалістичної партії Австралії, членом якої він став ще напередодні війни [5, 1914. – 17 жовт.]. Артем виступив перед російськими емігрантами з лекцією на тему: «Про війну» [5, 1915. – 16 груд.]. Подібну мету переслідувала й організована Спілкою у квітні 1915 р. дискусія «Війна, соціалісти, інтернаціонал» [5, 1915. – 8 квіт.]. Варто зазначити, що в перші дні війни не всі вихідці з Росії на континенті поділяли антимилітаристські погляди революційних політемігрантів. Деякі з них вступали добровольцями в австралійську армію і відправлялись на фронт. Прагнучи завадити цьому, керівництво Спілки у березні 1915 р. організувало загальні збори

російських емігрантів. Їх учасники заявили про те, що Спілка як організація, що стоїть на позиції інтернаціоналізму, повинна засудити волюнтерів, які своїми діями підтримують війну, а остання «руйнівним чином впливає на міжнародний робітничий рух» [5, 1915. – 22 квіт.].

Антивоєнна діяльність російської Спілки відразу наштовхнулася на значні труднощі, пов'язані із внутрішньополітичним становищем в Австралії. На початку війни уряд країни, очолюваний лейбористами, заявив про повну підтримку Антанти, а прем'єр-міністр Е. Фішер запевнив уряд Великої Британії у тому, що Австралія залишиться «зі своєю старою батьківщиною, до останньої людини, до останнього шилінгу» [12, с. 159]. Тому урядовці посилювали переслідування тих організацій, що пропагували ідеї інтернаціоналізму, до яких вони віднесли і Спілку російських емігрантів. Поліція почала вимагати від вихідців із Росії паспорти, що було порушенням конституції Австралії, а оскільки царський уряд у роки війни заборонив еміграцію, то подібний захід був покликаний не допустити прибуття на п'ятий континент не тільки втікачів-революціонерів, але й усіх, хто не бажав служити в армії.

Керівництво Спілки розцінило подібні дії як спробу застосувати до співвітчизників вимоги російської поліції і заявили з цього приводу рішучий протест [5, 1915. – 22 квіт.]. До нього приєдналися вихідці із Росії в різних районах країни, які направили на адресу організації більше 100 резолюцій протесту. Для того, щоб привернути до «справи про паспорти» увагу громадськості країни, ці протести пересилалися для публікації до редакцій австралійських робітничих і соціалістичних газет. Члени правління Спілки Ф. Сергєєв і І. Кук від імені організації звернулися до федерального сенатора Тюрлея з вимогою пояснити дії квінслендських властей. Рішучий протест російських емігрантів, а також підтримка їх з боку австралійських робітників, змусили уряд штату скасувати незаконне рішення [5, 1915. – 22 лип.].

Революційні погляди, які поширювали члени Спілки через свою газету, викликали шалену критику на її адресу з боку австралійського уряду. Не обмежуючись лише розгортанням антиросійської кампанії, влада перейшла до застосування силових методів. 1 лютого 1916 р. виконувач обов'язків прем'єр-міністра Австралії Дж. Пірс підписав указ про заборону газети Спілки «Известия». Проте, завдяки зусиллям організаційної групи на чолі з Артемом, 11 лютого 1916 р. вдалося налагодити випуск нового періодичного видання Спілки – газети «Рабочая жизнь», – що продовжила політичну лінію забороненого видання [18, с. 231].

У лютому–березні 1916 р. царський уряд здійснив спробу провести мобілізацію в армію всіх вихідців із Росії, які проживали в різних

країнах світу. Російські дипломати на п'ятому континенті отримали наказ, який вимагав від емігрантів призовного віку «негайно приєднатися до австралійської армії або заявити про своє бажання служити в Росії» [20, 1916. – 25 лют.]. Виконуючи наказ, консули звернулися до власників підприємств з проханням не брати на роботу російських емігрантів віком до 38 років, щоб змусити їх вступити до армії [20, 1916. – 11 лют.]. Чимало підприємців розцінили це звернення як розпорядження властей, а тому почали масово звільняти російських робітників. З метою посилення тиску на російських емігрантів у березні 1916 р. до Брісбену прибув генеральний консул А. Абаза, який напередодні повідомляв міністру зовнішніх справ Росії про те, що сотні російських емігрантів на п'ятому континенті «підпадають під згубний вплив політичних злочинців, які втекли з Росії, та за короткий час перетворюються у запеклих соціалістів» [1]. Під час бесіди консула із редактором «Рабочей жизни» П. Уткіним, той заявив, що йому не подобається вся діяльність Спілки й вимагав від його керівництва припинити критику царського уряду [20, 1916. – 21 берез.]. У цих умовах Спілка звернулася до співвітчизників із закликом «напружити свої зусилля, щоб перемогти ворога, який збирається придушити нас» [20, 1916. – 6 берез.]. Керівництво Спілки надіслало листа воєнному міністру Австралії Д. Пірсу, у якому містилася вимога провести по даній справі ретельне розслідування, щоб уряд зміг переконатися в безпідставності подібних інсинуацій. Аналогічні за змістом листи надсилалися лідерам Лейбористської партії Австралії та керівництву тредюніонів. Ця справа набула значного суспільного резонансу й привернула увагу представників ліберальної громадськості країни, які заявляли про свою підтримку вимог російських емігрантів [20, 1916. – 6 берез.]. Згуртованість, продемонстрована вихідцями з Росії, їх підтримка з боку австралійців зірвали спробу мілітаристських сил розправитися із Спілкою.

Підвищенню ефективності антивоєнних виступів російських робітників в Австралії сприяло налагодження ними міцних зв'язків із профспілками та Соціалістичною партією Австралії (СПА). Чимало російських політемігрантів ще напередодні світової війни стали членами СПА і разом із місцевими робітниками брали участь у політичних акціях. Тому з початком Першої світової війни керівництво Спілки закликала співвітчизників ще тісніше згуртуватися з австралійськими робітниками і «дружно виступити разом на бій проти нашого спільного ворога – капіталу та всього, що пов'язано з ним» [20, 1916. – 18 лют.]. Члени Спілки підтримали страйк австралійських робітників у Брокен-Хілі, що відбувся у лютому 1916 р. На зборах організації вони вирішили направити страйкарям вітальну телеграму та передати їм 20 ф. ст. [20, 1916. – 27 черв.].

Спілка стала на захист керівників австралійського відділення міжнародної організації Індустріальні робітники світу (ІРС), які були ув'язнені на підставі сфабрикованих звинувачень у спробі спалити Сідней. Висловлюючи протест проти арешту лідера ІРС Т. Баркера і його соратників, російські емігранти вимагали їх звільнення та направили резолюцію до спеціально створеної комісії [20, 1916. – 27 черв.]. Підсумком кампанії протесту, що набула масового характеру, стало звільнення арештантів. Відразу після цього Т. Баркер відвідав Брісбен, де 22 січня 1917 р. зустрівся з членами російської Спілки і подякував їм за підтримку [20, 1917. – 22 січ.].

Солідарність російських і місцевих робітників пройшла випробування під час боротьби проти введення в Австралії закону про примусову мобілізацію. Його прийняття було викликано необхідністю відправки на фронт все нових підрозділів. Значні втрати, які несли австралійські війська, все важче вдавалось поповнювати за рахунок добровольців. А оскільки в Австралії не існувало закону про примусову відправку за межі країни військових, уряд країни спробував запровадити його в умовах світової війни. Створена представниками правих сил «Австралійська ліга оборони» вимагала від уряду негайно «мобілізувати всіх чоловіків для війни та оборони» [12, с. 163]. Спроба ввести примусову мобілізацію, або як її називали «конскріпшен» («conscription» – військова повинність), – викликала бурю протесту з боку австралійських громадян, які не бажали брати участь у війні за чужі інтереси. У Мельбурні виникли відразу дві антивоєнні організації – «Австралійський альянс миру» та «Товариство проти примусової відправки солдат за кордон». До них приєдналася Спілка російських робітників, члени якої у серпні 1915 р. увійшли до «Ліги проти загальної військової повинності», створеної інтернаціоналістами в Брісбені. У жовтні 1916 р. Спілка створила спеціальну комісію для боротьби проти конскріпшен [20, 1916. – 11 жовт.]. Для матеріального забезпечення проведення антивоєнних акцій було створено «фонд конскріпшен», який формувався за рахунок добровільних внесків та пожертвувань російських емігрантів [20, 1916. – 2 лист.]. Якщо в середині 1916 р. фонд налічував 27 ф. ст., 10 ш., 4 п., то до кінця цього року до нього вже надійшло 46 ф. ст., 13 ш., 1 п. [20, 1916. – 22 лист.].

У проведенні антивоєнних акцій Спілка та її відділи тісно співробітничали із Соціалістичною партією Австралії та іншими робітничими організаціями країни. Так, представник комісії Спілки по боротьбі із конскріпшен І. Грей взяв участь у антимілітаристському мітингу, який проводили соціалісти Австралії 29 вересня 1916 р., а члени Кобарського відділу повідомляли Спілку, що колонія росіян бере участь у всіх виступах місцевих робітників, спрямованих проти конскріпшен [20, 1916. – 18 жовт.]. Спілка рекомендувала емігрантам підтрима-

ти демонстрацію проти загальної військової повинності, що проводилась 24 жовтня 1916 р. з ініціативи «Жіночої армії миру». «Якщо ви не бажаєте брати участь у примусовій відправці чоловіків на фронт, – наголошувалося у зверненні Спілки до співвітчизників, – якщо ви не бажаєте брати участь у поневоленні місцевих робітників та робітниць – приходьте на демонстрацію» [20, 1916. – 18 жовт.].

Ініціатором запровадження примусової мобілізації виступав прем'єр-міністр Австралії У. Хьюз. У серпні 1916 р., після повернення із Лондона, де він пообіцяв уряду Великої Британії направити на фронт 50 тис. австралійських солдат, У. Хьюз приступив до запровадження конскріпшен. Сподіваючись на підтримку більшості населення країни, він призначив на 28 жовтня 1916 р. референдум з цього питання. Підготовка до плебісциту проходила в запеклій політичній боротьбі між прихильниками та противниками війни. А оскільки до участі в референдумі допускалися вихідці із Росії, які на той час вже прийняли громадянство Австралії, Спілка оприлюднила звернення до натуралізованих росіян, у якому пропонувала їм «скористатись цінним правом і голосувати проти конскріпшен» [20, 1916. – 25 жовт.]. Результатом спільних зусиль всіх антивоєнних сил країни стало те, що уряд Австралії не вдалося реалізувати свої наміри. Більшість учасників референдуму висловились проти примусової відправки військовослужбовців на фронт [20, 1916. – 2 лист.]. Оцінюючи підсумки плебісциту, відомий діяч австралійського робітничого руху У. Кемпбел відзначав, що поразка захисників примусової відправки військовослужбовців за кордон свідчила про велику перемогу демократичних сил країни [12, с. 165].

Незважаючи на те, що більшість вихідців із Росії негативно ставилися до примусової відправки на фронт, в їхньому середовищі знайшлися такі, що вступили добровольцями до австралійської армії. Оскільки регулярні австралійські війська за чинним законодавством не могли залишати територію країни, то для відправки добровольців на фронт уряд сформував спеціальний підрозділ – Австралійсько-Новозеландський армійський корпус (Australian and New Zealand Army Corps – ANZAC), військовослужбовців якого називали «анзаками». Серед них опинились і російські емігранти, які склали найбільшу національну групу неанглійського походження. Крім етнічних росіян до їх числа входили українці, білоруси, євреї, естонці, фіни, латиші, поляки, грузини та інші.

Про необхідність залучення емігрантів до австралійської армії генеральний консул Росії А. Абаза заговорив відразу після початку світової війни. Наприкінці 1915 р. він заявив австралійським властям, що всі російські піддані у віці від 21 до 38 років, навіть ті, які натуралізувалися, але формально не позбавлені російського громадянства, є

резервістами і повинні негайно вступити в російську або австралійську армію. Причому місцева влада наполягала на тому, що для вступу вихідців із Росії до австралійської армії навіть не потрібна натуралізація. Тому, як правило, вони приносили на призовні пункти довідку від російського консульського відділу, де вказувалося, що її власник є російським підданим резервістом. Списки всіх, хто подавав подібні заяви до армії, щомісячно, аж до початку 1918 р. направлялися військовими властями всіх штатів генеральному консулу Росії [29, с. 73]. Ще однією спробою тиску на російську колонію в Австралії стало рішення властей запровадити з кінця 1916 р. обов'язкову реєстрацію в поліції усіх іноземців, а отже і росіян, за місцем проживання. У випадку його зміни, вони повинні були з'явитися до поліції та заповнити спеціальну облікову картку іноземця. Якщо іммігрант не робив цього, а чимало росіян не виконували цю постанову оскільки не знали англійської мови, на них накладався чималий штраф. Незареєстрованих поліцією іноземців підприємці звільняли або не брали на роботу [9, с. 92].

Крім зазначених факторів, вихідців із Росії до волонтерства схиляли і особисті мотиви. Дехто з тих, хто вже встиг натуралізуватися, хотіли продемонструвати свою лояльність до нової батьківщини, інші, завдяки службі в армії, розраховували отримати австралійське громадянство. Далеко не останнім фактором вступу російських емігрантів до армії став матеріальний чинник. Австралійському анзаку кожного дня платили 6 шилінгів, що на той час було досить значною сумою. Тому деякі з них, вирушаючи на фронти Першої світової війни, переказували більшу частину цієї суми своїм сім'ям, які знаходились в Австралії або Росії. Серед російських волонтерів знаходилися люди, які йшли на це із патріотичних або моральних міркувань. Оскільки Австралія вступила у війну на боці Антанти, до якої приєдналася й Російська імперія, вони вважали своїм обов'язком стати на захист батьківщини та її союзників. Загострене почуття сумління не дозволяло їм відсиджуватися у тилу, у той час, коли в російській армії воювали їх рідні, а в австралійській – співвітчизники і друзі. Так, 14 серпня 1915 р. у 25 Квінслендський батальйон армійського корпусу вступила ціла група російських робітників із Маунт-Моргана: А. Петров, М. Шолмат'єв, О. Тарасенков, Т. Янін та В. Калашніков [29, с. 28].

Більшість російських анзаків були молодими і самотніми чоловіками у віці від 20 до 35 років, які представляли різні етнічні групи. В австралійській армії воювали росіяни: М. Васильєв, М. Волков, С. Калінін, І. Казаков, М. Перм'яков, Я. Петров, М. Сілантєв, А. Сторов, Й. Чернянін та інші. Серед білоруських анзаків можна на-

звати: М.Адамцевича, У. Гловацького, П. Зенневича, П. Пашкевича та А. Марковича. У документах згадуються прізвища 25 українців, які перебували на фронтах Першої світової війни. Це П. Білошапка із Києва, Ц. Волковський із с. Ліпки під Києвом, Я. Гречинський та М. Коропець із Чернігівщини, С. Ткаченко із Гусятини під Кам'янець-Подільським, Я. Качура із Запоріжжя, П. Ткачук та І. Клешенко із Дубно на Волині та ін. [29, с. 21–32]. Записалося до австралійської армії й чимало російських євреїв. Серед них: Д. Канєв, М. Котон, Л. Бродський, М. Перлман, Н. Краусман, М. Немировський, Ю. Ківович, І. Рошковський, В. Дорфман та ін. Майже половина євреїв-анзаків походила із Півдня України. 43 особи із них народилися в Одесі, а П. Комісаров та В. Жмуд – у Бердянському повіті Таврійської губернії [2, с. 25–26]. Усього, за матеріалами австралійських архівів, у діючій армії налічувалось 282 вихідця із Росії. Це вказує на те, що волонтерство не дістало значного поширення серед російських емігрантів, оскільки становило лише 3 % від їх чисельності на п'ятому континенті.

Російські анзаки перебували у складі першого конвою кораблів, що відправився з Австралії у листопаді 1914 р., а також прийняли на себе головний удар під час висадки у турецькому місті Галіполі 25 квітня 1915 г. Ця дата відзначається в сучасній Австралії як національне свято – День Анзака [10]. Більшість російських анзаків служили рядовими в піхоті, оскільки слабке знання англійської заважало їм зробити військову кар'єру. Проте далеко не поодинокими траплялись випадки, коли вони успішно просувались по службі. Наприклад, 50 осіб із них служили в артилерії, що тоді відносилася до «елітних» частин. Виходець із Могильова Н. Майур, який почав службу рядовим, закінчив її лейтенантом. Декілька росіян воювали у складі австралійського авіаційного корпусу, 40 волонтерів стали кулеметниками, а 20 – проходили службу в медичних підрозділах. Серед них високим професіоналізмом виділявся доктор М. Клачко, який працював хірургом у 1-му австралійському шпиталі в Галіполі [9, с. 108].

Після повалення самодержавства у лютому 1917 р. політемігранти дістали можливість повернутися на батьківщину. Це питання розглядалося на зборах Спільки російських робітників, що відбулись 8 квітня 1917 р. Їх учасники вирішили створити з числа політемігрантів генеральний консулат. Цей орган мав перебрати на себе функції офіційного російського консула А. Абази, якого тимчасовий уряд залишив на цій посаді [3]. У квітні 1917 р. А. Абаза отримав від уряду Росії інструкцію про надання допомоги усім політемігрантам, які висловлять бажання повернутися додому. За цим документом А. Абаза міг взяти в австралійських банках позику на 20 тис. ф. ст., під гаран-

тію тимчасового уряду, яка призначалася на надання матеріальної допомоги реемігрантам [34, с. 112]. Проте Спілку не задовольняло те, що А. Абаза здійснював вибірковий підхід до бажаючих повернутися в Росію, оскільки надавав гроші і паспорти переважно тим емігрантам, які дотримувалися ліберальних і меншовицьких поглядів. Він перешкоджав відправці більшовиків на тій підставі, що вони «непотрібний Росії анархічний елемент» [19, с. 63].

Одним з перших у 1917 р. виїхав до Росії Ф. Сергєєв (Артем), а за ним вирушили політемігранти: І. Кушнарьов, А. Калнін, Г. Хорошайлов, П. Уткін, М. Фіщенко, Б. Сквірський, П. Кларк, В. Раковський та ін. За даними перепису, у 1917 р. з Австралії до Росії виїхало 618 осіб, а протягом 1917–1921 рр. – 1 298 [21, с. 85]. Після цього Спілку російських робітників і його друкований орган очолив більшовик П. Симонов. Його найближчими соратниками став О. Зузенко, учасник повстання матросів на Чорноморському флоті у 1905 р. До керівництва Спілки входили також М. Лагутін та Г. Биков [28, с. 226–227].

Жовтнева революція в Росії значно радикалізувала політичну діяльність Спілки, що викликало все більше невдоволення австралійських властей. Адже її революційна і антивоєнна пропаганда поширювалася не тільки серед російських емігрантів, а й діставала підтримку австралійських громадян, які все енергійніше протестували проти продовження війни. Надмірна політизація створювала реальну загрозу соціального вибуху в країні та супроводжувалася розколом суспільства. З одного боку, відбувалася радикалізація частини населення, серед яких поширювалися революційні та прорадянські погляди. З іншого, – реакцією на події в Росії та діяльність членів Спілки, стало поширення антиросійських та антибільшовицьких настроїв серед частини австралійців. Значної гостроти цей конфлікт набув наприкінці 1917 р., коли закінчилася провалом друга спроба уряду запровадити обов'язкову мобілізацію до армії через загальнонаціональний референдум. Австралійська газета «Morning Bulletin» звинуватила саме «російських анархістів» у такому результаті плебісциту [32, с. 80].

Нова ескалація протистояння призвела до того, що наприкінці 1917 р. уряд заборонив видання газети Спілки російських робітників – «Рабочая жизнь», посилаючись на «Акт про воєнну застережність». Однак на початку 1918 р. керівництво Союзу розпочало видання нового двомовного друкованого органу, російськомовний варіант якого називався «Знание и единство», а англомовний – «Knowledge and Unity» [8, стб. 1846]. Її редактором стала сімнадцятирічна Ц. Розенберг, дочка російського політемігранта М. Розенберга, яка готувала усі передовиці та більшість матеріалів, надрукованих у газеті. У стат-

ті, опублікованій у «Knowledge and Unity» 1 січня 1918 р. під заголовком «Вітання нашим австралійським товаришам», Ц. Розенберг закликала місцевих робітників до боротьби за поширення світової революції [35, 1918. – 1 січня].

На початку грудня 1917 р. австралійський уряд відмовився визнавати паспорти, що видавалися російським генеральним консулом А. Абазою. У цих умовах він вирішив скласти із себе повноваження генерального консула, про що повідомив прем'єр-міністра Австралії листом від 26 січня 1918 р. [13, с. 41]. Після цього радянський уряд призначив на цю посаду П. Симонова, який, незважаючи на невизнання його повноважень урядом Австралії, приступив до виконання консульських обов'язків [4, с. 38].

Нова хвиля русофобських настроїв охопила Австралію після підписання радянським урядом у березні 1918 р. Брестського миру. В Австралії розцінили це як зраду інтересів Антанти, що посилювало негативне ставлення до більшовиків, яке було перенесене і на російських емігрантів. До того ж влада країни стала звинувачувати членів Співки в організації заворушень, спрямованих проти обрання кандидатів від правої Національної партії до федерального парламенту, а також у тому, що в умовах кризи російські радикали відбирають у австралійців робочі місця [32, с. 82].

Невдоволення австралійських властей та місцевих патріотів, яких у країні називали «лоялістами», викликав інтернаціональний мітинг, що відбувся в Брісбені 1 травня 1918 р. Він проходив під червоними прапорами із співом «Інтернаціоналу» під гаслами пролетарської солідарності із радянською Росією та робітниками різних країн. І хоча праві сили Австралії обурилися цією акцією, представники лівих кіл висловили свою підтримку як учасникам демонстрації, так і радянській Росії. Внаслідок цього влада посилила контроль за організацією російських емігрантів. 19 вересня 1918 р. вона заборонила публічну демонстрацію червоного прапора як «символу ворожої країни». Одночасно з цим, російським політемігрантам відмовляли у видачі паспортів для виїзду із Австралії [32, с. 91–92].

На початку листопада 1918 р. у Брісбені, у Сентеніал Холі Співка російських робітників планувала провести мітинг, присвячений першій річниці Жовтневої революції. Із запрошенням взяти участь у ньому Співка звернулася до робітничих австралійських організацій лівого спрямування. Права преса вимагала заборони мітингу, але прем'єр-міністр Квінсленда не відреагував на подібні заклики. Тоді федеральний міністр оборони Австралії видав указ про заборону мітингу російських емігрантів, а також рекомендував військовому коменданту Брісбена захоплювати будь-який будинок, у якому мітингує спро-

бують провести цю акцію. 8 листопада групи прихильників уряду із співом «Боже, бережи короля» вийшли на вулиці та зупинили колону росіян і австралійців, які рухалися до місця проведення мітингу. Після цього маніфестанти, співаючи революційні пісні, вирушили у південну частину міста, де розраховували провести мітинг в іншому приміщенні. Як тільки мітинг розпочався, до зали вдерлись близько 20 демобілізованих ветеранів, які спробували заглушити виступаючих виконанням патріотичних пісень. Мітингуючі, у свою чергу, відповіли виконанням революційних пісень, але через 20 хвилин хтось розпилив у приміщенні сльозогінний газ, що змусило всіх присутніх розійтись [33, с. 146].

Відповіддю уряду країни на продовження революційних виступів став арешт радянського консула П. Симонова. На підставі «Акту про воєнну застережність» його присудили до штрафу у 100 фунтів за пропагандистську діяльність, а після відмови заплатити, він був засуджений до одного року каторжних робіт. У листах, надісланих на адресу прем'єр-міністра Австралії У. Хьюза, П. Симонов рішуче виступав проти свавілля і вимагав звільнення. Радянського дипломата підтримали ліві організації країни, що змусило уряд у липні 1919 р. звільнити його під заставу, посилаючись на стан здоров'я ув'язненого. Після виходу на свободу П. Симонов відкрив консульство РСФРР у Сідней і приступив до видання англійською мовою інформаційного друкованого органу «Soviet Russia» [9, с. 119].

У січні 1919 р. у Брісбені відбулася демонстрація мешканців міста, які вимагали скасування «Акту про воєнну застережність», що обмежував громадянські свободи австралійців. Вона проходила під червоними прапорами, бантами та стрічками, а її активними учасниками стали російські робітники. На деяких транспарантах містилися вимоги припинити інтервенцію країн Антанти проти радянської Росії. У відповідь на це шеф місцевої поліції Уркхарт наказав провести обшуки у приміщеннях Спілки російських робітників, у ході яких вилучалася революційна література, друкарське обладнання та червоні прапори. Шеф поліції вимагав від уряду негайної депортації усіх керівників російської організації. У відповідь на це, 22 лютого 1919 р., Спілка проголосила себе «радянською» організацією» [32, с. 101–102].

Наприкінці березня 1919 р. керівництво Спілки і ліві соціалістичні організації Брісбена вирішили провести політичну демонстрацію на захист громадянських прав. Поліція дозволила їй проведення за умови обіцянки маніфестантів не піднімати під час маніфестації червоні прапори. 23 березня 1919 р. на вулиці Брізбена вийшло близько 400 австралійських і російських робітників. Маніфестанти, очолювані лідерами Спілки О. Зузенко і Г. Биковим, під червоними прапорами

рушили до центру міста. Спроби поліції зупинити ходу не увінчалися успіхом і колона пройшла до центрального майдану міста, де відбувся багатолюдний мітинг. Під час його проведення на майдан увірвався натовп лоялістів, які розпочали бити мітингуючих. О. Зузенку вдалося вирватись із майдану і дістатися приміщення Спілки, щоб попередити про небезпеку. Незабаром сюди підійшов двохтисячний натовп лоялістів, які прагнули вчинити погром російського клубу. На зустріч їм вийшов О. Зузенко із соратниками і тричі вистрілів вгору із пістолета. Це зупинило розлючений натовп, який відступив на 200 метрів, а незабаром прибула поліція. На той час поблизу будинку Спілки зібралась група із 30–40 росіян, озброєних револьверами і рушницями та готовими захищати його. Вони вимагали від лоялістів зняти облогу і попередили, що інакше – будуть боронитися до останньої людини. Поліція розпочала переговори з лоялістами, пропонуючи їм розійтись по домівках, тому що «якщо ці люди використають зброю, то може статися невідворотне» [31, с. 159–160].

Нападники проігнорували цю пропозицію, але дощ, що розпочався, охолодив присутніх та зупинив протистояння. Однак лоялісти пообіцяли повернутися наступного дня, щоб розібратися «кому належить Австралія – австралійцям чи більшовикам». Їх лідери закликали ветеранів принести із собою «будь-яку зброю, щоб придушити більшовизм в Австралії раз і назавжди» [32, с. 119]. Вночі поліція провела облави і обшуки в будинках російських емігрантів, розгромила бібліотеку організації та блокувала приміщення Спілки, щоб не допустити туди його членів.

24 березня 1919 р. семитисячний натовп лоялістів вийшов на вулиці міста із закликами «викинути із Квінсленда російських варварів», «спалити їх зал зборів і повісити їх». Група озброєних ветеранів знову підійшла до приміщення Спілки, де їх зустрів загін поліцейських. Але це не зупинило натовп, який спробував прорвати їх ряди. У результаті бійки, у ході якої використовувалася не тільки каміння, порожні пляшки, дерев'яні кийки, але й вогнепальна зброя, окремі групи атакуючих прорвалися до будинку Спілки і вчинили погром [31, с. 161–162]. Наступного дня на одному із майданів Брісбена знову зібрався 12-тисячний натовп лоялістів. Під гаслом «очистити місто від росіян та зарази більшовизму» вони побили вікна в приміщенні газети «Daily Standard», на сторінках якої містилася критика погромщиків. Русофобська істерія досягла свого піку протягом кількох наступних днів. Насильство проявлялося до будь-кого, хто викликав підозру в належності до російської общини або в прихильності до більшовиків. І хоча поліція спробувала зупинити розбій, чимало росіян зазнали тілесних пошкоджень і опинилися в лікарнях. Вороже ставлення

до росіян проявлялося не тільки у фізичних розправах над ними, але й у посиленні морального тиску. Їх почали безпідставно звільняти з роботи, а знайомі і друзі часто відверталися від них [32, с. 127–132]. За керівниками Спілки та багатьма його членами поліція влаштувала таємне спостереження, збираючи матеріали про їх дії та висловлювання [23–25; 38].

Починаючи із 31 березня і до 7 липня 1919 р. відбулося декілька судових процесів, у ході яких організатори демонстрацій під червоними прапорами були засуджені до штрафів та тюремного ув'язнення терміном від одного до десяти місяців. Серед 16 засуджених опинилися керівники і активісти Спілки російських робітників: Г. Биков, М. Остапенко, С. Толстобров, П. Лейшман та Л. Руслан [26]. На початку квітня 1919 р. О. Зузенко був висланий на о. Цейлон, а в червні влада депортувала його дружину Ц. Розенберг в Александрію (Єгипет) [33, с. 158]. У серпні 1919 р. газета «Набат», яка видавалась «групою комуністів Брісбена» повідомляла: «Вийшли із в'язниці Г. Биков, П. Лейшман, Л. Руслан, М. Остапенко, а продовжують сидіти без суду у Сідней К. Ключин, П. Креслин, В. Вайнберг, М. Вишневський та М. Розенберг [14]. Згодом власті вислали із країни інших членів Союзу – М. Вишневського, Г. Бикова, К. Ключина, П. Кресліна, В. Маркіна і М. Розенберга. І хоча нечисленні мітинги австралійських лівих соціалістів та російських робітників мали місце наприкінці 1919 р. – на початку 1920 р., такого масштабу, як раніше вони вже не набули. До певної міри на це вплинуло підписання Версальського мирного договору в червні 1919 р., що зняло досить болісну проблему примусової відправки на фронт, яка часто виступала каталізатором масових виступів. Березневі події 1919 р., які відомі на п'ятому континенті під назвою «Red Flag Riots» (бунти червоних прапорів) і сьогодні викликають значний інтерес австралійських істориків [28; 30–34].

Антиурядові акції 1918–1919 р., у ході яких члени російської Спілки виступали разом із представниками лівих сил Австралії, сприяли консолідації лівих сил країни на основі революційної ідеології та прорадянської політики. У подальшому її діяльність все тісніше об'єднувалася з організаціями лівих сил Австралії, на що спрямовував зусилля радянський консул П. Симонов [19, с. 121]. 30 жовтня 1920 р. на конференції лівих і соціалістичних груп країни, що відбулася в Сідней, було прийнято рішення про створення Комуністичної партії Австралії (КПА), до виконкому якої було обрано представника Спілки С. Зандерса [16, с. 89]. З 1920 р. газета «Knowledge and Unity» стала офіційним друкованим органом Брісбенського відділу Комуністичної партії Австралії.

На початку 20-пр. ХХ ст. стало очевидним, що соціалістична революція в Австралії, на яку розраховувала радикальна частина російських емігрантів та ліві організації країни не відбудеться. Репресивні дії у поєднанні з широкою антиросійською пропагандою зупинили революційні виступи та сприяли поширенню русофобії на п'ятому континенті. У вересні 1921 р. російський уряд відкликав П. Симонова до Москви [9, с. 117]. Після того як на батьківщину повернулися політемігранти, а радикальна частина членів Спільки російських робітників увійшла до КПА, вона втратила революційний характер. У подальшому члени Спільки зосередили увагу на наданню економічної допомоги радянській Росії. Таким чином, антимилітаристська та революційна діяльність Спільки російських робітників в Австралії суттєво впливала на політичну ситуацію в країні. Вона радикалізувала антивоєнний та робітничий рух, сприяла поширенню соціалістичних ідей, що супроводжувалось масовими виступами трудящих Брісбена.

Бібліографічні посилання

1. Архив внешней политики России. – Ф. 184. – Т. II. Посольство в Лондоне. (1907–1917 гг.), оп. 520, д. 1506, л. 57.
2. **Говор Е.** Еврейские анзаки / Е. Говор // Возрождение (Сідней). – 2005. – № 30. – С. 23–29.
3. Державний архів Російської Федерації. – Ф. 124, оп. 2, спр. 73, арк. 27.
4. Дипломатический словарь. – М. : Наука, 1986. – 356 с.
5. Известия Союза русских эмигрантов (Брісбен).
6. **Каневская Г. И.** Австралийские исследования по истории русской иммиграции в Австралии / Г. И. Каневская // Тихоокеанский путь развития : концепции и реальность : материалы XXII науч. конф. по изучению Австралии и Океании. – М. : Ин-т востоковедения РАН, 1996. – С. 36–40.
7. **Каневская Г. И.** История русской иммиграции в Австралии (конец XIX в. – вторая половина 80-х гг. XX в.) : автореф. дис. на соискание учен. степени доктора ист. наук : спец. 07.00.02 / Г. И. Каневская. – СПб., 2008. – 32 с.
8. Коммунистический Интернационал. – 1920. – № 11. – Стб. 1845–1847. Підпис «Р».
9. **Кравцов А. Н.** Русская Австралия / А. Н. Кравцов. – М. : Вече, 2011. – 304 с.
10. **Крупник В.** Голлиполиское сражение – русский след / В. Крупник, Е. Говор // Единение (Сідней) – 2010. – 13 апр.
11. **Ленін В. І.** Війна і російська соціал-демократія / В. І. Ленін. – Повн. збір. тв. – Т. 26. – С. 13–20.
12. **Малаховский К. В.** История Австралии / К. В. Малаховский. – М. : Наука, 1980. – 400 с.
13. **Массов А. Я.** Деятельность русских консулов в Австралии по защите интересов российских подданных и иммигрантов (1857–1917 г.г.) / А. Я. Массов // Ойкумена. – 2011. – № 1. – С. 33–42.
14. Набат (Брісбен). – 1919. – 6 авг.
15. **Пикунов В. И.** Союз русских рабочих в Австралии / В. И. Пикунов // Вопросы истории КПСС. – 1960. – № 1. – С. 161–174.

16. Росс Э. Великий Октябрь и рабочее движение Австралии / Э. Росс. – М. : Политиздат, 1967. – 114 с.
17. Российский государственный архив социально-политической истории. – Ф. 351, оп. 1, д. 557, л. 1; Там само: оп. 2, д. 33, л. 1; Там само: д. 38, л. 48, 65.
18. Савченко А. И. Пресса, журналистика и публицистика русского зарубежья (конец XIX в. – 1917 г.) / А. И. Савченко. – Запорожье : ЗНУ, 2010. – 278 с.
19. Симонов П. Три с половиной года советского дипломатического представительства в Австралии / П. Симонов // Международная жизнь. – 1922. – № 2. – С. 61–66.
20. Рабочая жизнь (Брисбен).
21. Черненко А. М. В. І. Ленін і російська революційна еміграція в Австралії (1907–1919 рр.). А. М. Черненко, О. І. Савченко // Український історичний журнал. – 1988. – № 4. – С. 81–99.
22. Эхо Австралии (Брисбен). – 1912. – 27 июня.
23. Australian Archives (ACT, Canberra). AA (ACT): A2, 1920/1039, Russians Leaving Australia – Individual Cases.
24. Australian Archives (ACT, Canberra). A3/1, NT1913/1156, parts 1–3, Russian 25. Emigrants for N.T.
25. Australian Archives (ACT, Canberra). A2 /, 1920/1025, Russians Leaving Australia – Individual Cases.
26. Bykov, H. [Rezanov, A] [1919], Australian Russia (Diary of a «Trmp», Australian Archives (Queensland), AA (Queensland): BP 4/1, 66/4/2165.
27. Govor E. Russian Perceptions of Australia, 1788-1919, PhD thesis, The Australian National University / E. Govor. – Canberra. – 1996. – 367 p.
28. Govor E. Australia in the Russian Mirror. Changing Perceptions, 1770–1919 / E. Govor – Melbourne : MUP, 1997. – 275 p.
29. Govor E. Russian Anzacs in Australian History / E. Govor – Sydney : UNSW Press & NAA, 2005. – 310 p.
30. Christa B. Great Bear and Southern Cross: The Russian presence in Australia, in McNair and Poole, (eds) / B. Christa // Russia and Fifth Continent, MA thesis. – 1992. – P. 81–109.
31. Evans R. Loyalty and Disloyalty: Social Conflict on the Queensland Homefront, 1914–1918, Allen & Unwin / R. Evans – Sydney, 1987. – 223 p.
32. Evans R. The Red Flag Riots: A Study of Intolerance. – St. Lucia : University Queensland Press / R. Evans – Brisbane, 1988. – 217 p.
33. Evans R. «Agitation, ceaseless agitation»: Russian radicals in Australia and the Red flag riots, in McNair and Poole, (eds) / R. Evans // Russia and Fifth Continent, MA thesis. – 1992. – P. 126–171.
34. Fried E. The first consul: Peter Simonoff and formation of the Australian Communist party, in McNair and Poole, (eds) / E. Fried // Russia and Fifth Continent, MA thesis. – 1992. – P. 110–125.
35. Knowledge and Unity (Brisbane).
36. Poole T. and Fried E. Artem: A Bolshevik in Brisbane / T. Poole, E. Fried // Australian Journal of Politics and History, vol. 31, 1985. – no. 2. P. 243–254.
37. Price C. Russian in Australia: A demographic survey, in McNair and Poole, (end) / C. Price // Russia and Fifth Continent, MA thesis. – 1992. – P. 54–80.
38. Queensland State Arcyives (Brisbane) / QSA: PRE/A639. 10583 of 1919. List of Russian in Queensland.

Надійшла до редколегії 27.12.2012

Л. М. Кривошеєва

Класичний приватний університет м. Запоріжжя

НАЦІОНАЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ВИХОВАННЯ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ У ТАБОРАХ АВСТРО-УГОРЩИНИ ЧАСІВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Висвітлено складні процеси становлення національно-політичної культури військовополонених українців, солдатів російської армії, в таборах Австро-Угорщини часів Першої світової війни.

Ключові слова: Перша світова війна, Союз визволення України (СВУ), військовополонений, Фрайштад, політична культура.

Освещены сложные процессы становления национально-политической культуры военнопленных украинцев, солдат российской армии, в лагерях Австро-Венгрии в период Первой мировой войны.

Ключевые слова: Первая мировая война, Союз освобождения Украины (СОУ), военнопленный, Фрайштадт, политическая культура.

Article describes the political activities of the Ukrainians prisoners of war from the Russian army who were kept in Austria-Hungary during the First World War.

Key words: First World War, Union for the Liberation of Ukraine (ULU), prisoners of war, Freistadt, political culture.

Сучасний момент вимагає більш ретельного дослідження історії політичної боротьби в середовищі української діаспори під час Першої світової війни. Особливу увагу дослідників привертає позитивний досвід, отриманий Союзом визволення України з українізації й залученню до політичної боротьби десятків тисяч військовополонених російської армії.

Просвітня робота в таборах під проводом Союзу визволення України (СВУ) спрямовувалася в освітньому й професійному руслах, уникаючи протистояння як у національній, так і в партійній площинах, демонструючи можливість співпраці на полі просвіти. Після лютневої революції 1917 р. однією з актуальних проблем розвитку української культури стало політичне питання – здобуття незалежності й створення власної національної держави, тому політичне виховання, просвітництво в дусі національної ідеї стає провідним у роботі Просвітних відділів СВУ в таборах українських військовополонених.

На першому етапі цієї роботи в таборах члени Просвітнього відділу СВУ зіткнулися з небажанням полонених брати участь у по-

літичних диспуатах. З іншого боку, соціальні питання, особливо земельне, стимулювало багатьох бажаючих взяти участь в обговоренні цих проблем. В усіх таборах починають працювати соціальні секції при таборових просвітніх організаціях. У таборі Фрайштадт (Австро-Угорщина) Соціальний гурток організували члени Просвітнього відділу СБУ В. Сімович і О. Безпалко в кінці березня 1915 р. Це були загальнодоступні лекції популярного й наукового змісту, здебільшого на соціальні теми. Серед активних членів гуртка були інтелігенти, селяни та робітники. На лекції допускалися всі бажаючі [3, с. 90].

22 березня 1915 р. першу доповідь «Економічні основи російської українофобії» у присутності 1 тис. полонених зачитав член Просвітнього відділу О. Охримович. Він наголошував на тому, що причини російської українофобії глибокі й мають, перш за все, економічний характер. Подібне твердження він обґрунтовував статистичними даними, показуючи, яке величезне значення має Україна в господарському житті Росії та звертаючи увагу на розміри визиску Росією української території. Правлячі кола Росії, робив висновок О. Охримович, ні за яку ціну не хочуть випустити зі своїх рук Україну. І тому у визвольному русі українці мусять боротися за права свого народу. «Конституція – це ще не є рівноправність народів. Багато можна навести прикладів, що й конституційні держави вміють гнобити інші національні народності не гірше, ніж абсолютні», – зазначив доповідач [3, с. 143].

Після доповіді почалася дуже жвава дискусія. Слухачі поділилися на дві групи. Робітники заводів і фабрик та кілька інтелігентів закинули доповідачеві «вузький націоналізм» і доводили, що подібною агітацією розпорошуються революційні сили. Вони заявляли, що в боротьбі з царатом на першому плані повинна стояти боротьба за конституцію, оскільки вона дасть національні права всім народам Росії і Україні. Заперечуючи їм, інша група полонених рішуче висловлювалася за вихід зі складу Росії й створення самостійної Української держави [3, с. 143].

У квітні й травні 1915 р. член Просвітнього відділу О. Безпалко прочитав 8 лекцій на теми: «Утопія», «Поняття історичного матеріалізму», «Філософія середніх віків», «Приватна власність», «Значення 1 Травня», «Характеристика капіталістичної продукції», «Форми робітничої боротьби», «Слов'янофільство в Росії». Подібна тематика викликала великий інтерес у слухачів, а тому виступи О. Безпалка завершувалися жвавими дискусіями. У червні й липні 1915 р. О. Охримович прочитав 6 лекцій: «Українсько-польський спір у Галичині», «Умови політичної незалежності України», «Що таке українська справа?», «Мораль та основи її», «Державна церква» і «Виник-

нення релігії». Провідна думка всіх лекцій – повне визволення українського народу від усякого національного гніту [3, с. 144].

23 липня 1915 р. соціальний гурток офіційно оформлюється, а його заняття проходять тричі на тиждень. Доповідачі від Просвітнього відділу СВУ О. Безпалко, Р. Домбчевський, В. Пачовський, М. Чайковський регулярно читали загальні лекції в обох таборах, на яких розглядалися злободенні соціально-політичні питання, а саме: самоуправління, свобода слова усного й друкованого, справа церкви, школи, мілітаризму, виборчі права, права парламенту, цензура у всіх її проявах, пресові закони, закони про товариства, професійні спілки тощо [5, арк. 75 зв.].

По шість лекцій прочитав в обох таборах член Просвітнього відділу В. Левицький. Темами його виступів були: «Про австрійську Україну», «Огляд австрійської конституції» та «Політична організація австрійських українців». Крім того, він прочитав дві загальні лекції в другому таборі Фрайштадта «Про державний устрій», в яких розглядалися основні поняття політичного права, такі як абсолютизм, конституція, монархія, республіка, централізм, автономія й федералізм. На виступи збиралося по 80–100 осіб. Слухачів цікавили лекції, після яких розгорталися дискусії на політичні теми. Полонені поступово звикали до української мови в лекціях і почали користуватися нею при виголошенні рефератів і під час дискусій [5, арк. 75, 102 зв., 102 а].

20 серпня 1915 р. «Соціальний кружок» реорганізувався в соціально-політичну секцію Суспільно-просвітнього гуртка, взявши на себе відповідальність за національно-просвітню роботу в таборі. У листопаді 1915 р. Просвітній відділ СВУ вирішив улаштувати публічні дискусії, метою яких стало формування в полонених навичок публічних виступів. Таких дискусійних вечорів відбулося 18. Полонені активні (до 500–600 осіб) відвідували ці вечори та брали жваву участь у дискусіях. Організатори дискусійних вечорів О. Охримович і Я. Остапчук у своїх звітах зазначають, що майже всі полонені виступали логічно й досить гарною українською мовою [3, с. 146].

Після реорганізації таборових товариств у Головну Українську Раду Суспільно-просвітній гурток продовжує національно-просвітню роботу в таборі, відповідаючи за роботу «Інституту народного віча», який безперервно діяв з 1916 р. по 1918 р. Доповіді, реферати й дискусії, як правило, відбувалися вечорами щосуботи в найбільшому бараку, що вмещав близько 2 тис. місць для сидіння [3, с. 20]. Як уже підкреслювалося, члени Просвітнього відділу СВУ, вірні обраній тактиці уникнення проголошення політичних гасел, обмежувалися лише просвітньою роботою в таборі. Незважаючи на уникнення політич-

них питань у таборі, зміст політичної Платформи СВУ поступово доводиться до відома полонених. Із цієї теми велися дискусії між полоненими, які належали до таборових організацій. В організаційному житті табору Фрайштадт у 1916 р. настав період реформ. На загальних зборах Суспільно-просвітнього гуртка 12 серпня 1916 р. ухвалено реорганізувати СВУ в нову таборову організацію, побудовану на зразок республіки, – Українську Громаду. Діячі СВУ вважали, що участь у самоуправлінні – кращий шлях до отримання політичного досвіду.

На початку 1917 р. у кожному таборі вже зібралося по кілька тисяч цілком національно свідомих людей. Поступово таборові громади взяли на себе контроль за приготуванням їжі, слідкували за громадським порядком та пожежною безпекою. Для цієї справи вони організували спортивні товариства, які з часом трансформувалися у військові формування «Січі».

У таборі Фрайштадт січовий рух починається 14 липня 1917 р., коли відбулись установчі збори «Товариства «Січ» ім. гетьмана П. Дорошенка». О. Охримович, член Просвітнього відділу СВУ, пояснивши важливість прийняття статуту організації, подав вичерпні відомості про січовий рух на західноукраїнських землях. Унаслідок виступу О. Охримовича до товариства «Січ» записалося зразу близько 200 полонених, того ж дня проведені перші збори й обрано старшину [3, с. 73].

Статут передбачав напрями діяльності товариства «Січ» у таборі полонених Фрайштадт. Мета товариства мала національно-виховний характер. Серед головних напрямів роботи передбачалося виховувати січовиків як свідомих громадян України, формувати розуміння спільності національних інтересів усіх українців, привчати січовиків до дисципліни та найбільшої рішучості при виконванні власних постанов і своїх громадських обов'язків. Досягнення цієї мети статут пов'язував із реалізацією програм загальної освіти (школа, освітні курси) і розвитком фізичних сил (гімнастичні вправи й спортивні ігри). Членом товариства міг стати кожен українець, що визнав самостійність українського народу. До обов'язків січовика входило виконання положень статуту, рішень Загальних зборів та старшини товариства. Члени товариства мали завжди й усюди виступати як свідомі українці, обстоювати й боронити права свого народу, уживати рідну мову та всюди поводитися, як належить культурній і освіченій людині [3, с. 73].

Дослідження документів фрайштадтського табору вказують на те, що всі таборові організації ставили на перше місце національно-просвітню роботу. Це стосується й кошового «Товариства «Січ» ім. гетьмана П. Дорошенка». Майже у всіх його звітах і протоколах

зборів, від жовтня 1917 р. до лютого 1918 р., основним напрямом роботи зазначався «просвітньо-освідомлюючий», якому підпорядковувалися лекції політичного права, вивчення української граматики, конкурси декламаторів українських творів [2, с. 32].

За короткої час у товаристві «Січ» згуртувався весь активний і національно-свідомий елемент табору. Крім щоденних фізичних вправ, старшина «Січі» під керівництвом голови М. Лозовика інтенсивно розгорнула національно-просвітню роботу серед членів товариства. Для цього влаштовувалися лекції з української історії, літератури, географії, з військової історії, з польової військової служби й тактики, фортифікації тощо. Із 26 серпня 1917 р. Р. Домбчевський відкрив для січовиків курси політології та державного права. Він провів 14 занять, на які приходило до 150 осіб. Учасники курсу дуже цікавилися його виступами, після кожної лекції відбувалися дискусії. На курсах української граматики на восьми практичних заняттях у написанні диктантів взяло участь близько 500 осіб [3, с. 74–75].

Новий поштовх розвитку січового руху дали революційні події лютого–березня 1917 р., внаслідок яких в Україні постала Центральна Рада. Полонені українці з напруженою увагою стежили за подіями в Росії та Україні, відгукуючись на ці події заявами, резолюціями своїх зборів, відсиленням листів і петицій до Центральної Ради. Вони почали готуватися до участі в обороні української державності. Оголошення універсалів Центральної Ради відбулися в таборах Німеччини й Австрії дуже врочисто, з виголошенням промов, співом національного гімну. Полонені збирали між собою гроші й пересилали через СВУ до Центральної Ради [4, с. 150].

На початку лютого 1918 р. Центральна Рада склала з урядом Австро-Угорщини угоду щодо формування дивізій із полонених українців [1, с. 18]. Якщо в солдатських таборах СВУ взяло на себе повну відповідальність за проведення національно-політичної роботи, то в офіцерських таборах доводилося діяти через представників СВУ. У табори передавали українські книги та газети. Робота йшла повільно і з великими перешкодами. Невеличкі групи українців існували підпільно. Революційні зміни в Росії, повалення самодержавства й утворення Центральної Ради змінило життя в офіцерських таборах. У них також почали створювати національно-просвітні гуртки. У численних зверненнях полонені просили дозволити їм або перейти до солдатських українських таборів, або організувати із прихильних до української справи офіцерів окремі табори. Це збіглося із планами СВУ по створенню з полонених старшин і офіцерів керівних кадрів майбутнього українського війська.

Після відозви Центральної Ради «Про організацію з полонених військових частин» 90 офіцерів табору Йозефштадт (Чехія) добро-

вільно передали себе в розпорядження австрійському урядові. У табір стали поступати офіцери-українці з інших таборів військовополонених на території Австрії й Угорщини. Залишаючи табір, офіцери звернулися з листом-подякою до Президії СВУ: «Час теорій для нашої громади скінчився, набіг час практики. Тут за кордоном, високо шануючи велетенську й безмежно цінну Вашу працю задля рідного краю – підносимо наше щире й глибоке «дякуємо» за те, що Вашим піклуванням, змаганням і допомогою ми здобули можливість ще тут у полоні згуртуватися і пожити національно-духовним життям» [1, с. 9–17]. 60 старшин й офіцерів виїхали двома групами до місця формування українського війська у Володимир-Волинському. «Отримавши звістку, що до міста наближаються козаки товариства «Січ» табору Фрайштадт у кількості тисяча чоловік і це тільки перший ешелон, стало легше дихати, зміцніла надія на реалізацію ідеї формування українських частин», – згадує учасник подій М. Бутович [1, с. 19].

Отже, революційні події 1917 р. прискорили процес політизації національного руху, який стає провідним у роботі Просвітних відділів СВУ в таборах військовополонених. В усіх таборах підхід до виховання національної свідомості полонених був досить демократичний, а головне фактично позапартійний. Саме в цих останніх справах Союз досяг найбільших результатів. Тисячі полонених українців, завдяки роботі таборових Просвітних відділів СВУ, дізнавшись про українські національні ідеї й усвідомивши їх, після повернення на батьківщину взяли активну участь в Українській революції 1917–1918 рр.

Бібліографічні посилання

1. За державність : матеріали до історії війська українського. – Торонто, 1966. – Збірник XI. – 266 с.
2. **Сидоренко Н. М.** Національно-духовне самоствердження : у 3 ч. / Н. М. Сидоренко. – К. : Дослідницький центр української преси, 2000. – Ч. 1 : Українська таборова періодика в першій світовій війні. – 204 с.
3. Союз визволення України, 1914–1918 – Відень : [спогади]. – Нью-Йорк : Червона калина, 1979. – 197 с.
4. **Срібняк І. В.** Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині, 1914–1920 рр. / І. В. Срібняк. – К. : Київ. держ. лінгвіст. ун-т. Кафедра історії України, 1999. – 296 с.
5. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). – Ф. 4404, оп. 1, спр. 16. – 274 арк.

Надійшла до редколегії 18.11.2012

В. Я. Яценко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**ПИТАННЯ ОСВІТИ В ДІЯЛЬНОСТІ ГЛАСНИХ-УКРАЇНЦІВ
КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ МІСЬКОЇ ДУМИ ВОСЕНИ 1917 р.**

Розглянуто питання освітньої сфери в діяльності гласних-українців Катеринославської міської думи восени 1917 р.

Ключові слова: Катеринослав, міська дума, гласні, освіта, український національний рух.

Рассмотрены вопросы сферы образования в деятельности гласных-украинцев Екатеринославской городской думы осенью 1917 г.

Ключевые слова: Екатеринослав, городская дума, гласные, образование, украинское национальное движение.

The question's of education at activities of Ukrainian members of the Katerinoslav's municipal дума in autumn 1917 are considered.

Key words: Katerinoslav, municipal дума, member of the city дума, education, Ukrainian national movement.

У 1917 р. в умовах поглиблення революційного процесу в Росії особливої актуальності набуло національне питання і в Наддніпрянській Україні. Свідченням останнього стала активізація українського національно-визвольного руху в Росії. Названі процеси знайшли відображення і в діяльності Катеринославської міської думи восени 1917 р. Загострення в цей час загальної суспільно-політичної ситуації в країні, посилення політичної кризи, в яку все більше втягувалося суспільство в другій половині 1917 р., підживлювалися також дією національного чинника. Значення останнього для губернії Наддніпрянської України з її поліетнічним складом населення ставало все більш відчутним. Катеринославщина та її губернське місто в цьому не становили винятку. Тому органи міського самоврядування Катеринослава не могли не реагувати на ці процеси, особливо восени 1917 р., коли відбувалися радикальні зміни в політичному житті країни. Достатньо активно в означений час виявляли себе українські політики Катеринославщини. Для гласних-українців Катеринославської міської думи в числі пріоритетних були й питання, пов'язані з освітою, що й зрозуміло, оскільки за умов, що склалися у 1917 р., освітні питання набували виразного політичного звучання. У 1917 р. український народ дістав реальний шанс відродження своєї державності та забезпечення національних прав, у тому числі і в освітній сфері.

Означена тема в історіографії дістала лише часткове розкриття. Історіографія 1920-х – початку 1930-х рр. представлена переважно мемуарною літературою. Особливий інтерес становлять спогади І. П. Мазепи, який був членом УСДРП та гласним Катеринославської міської думи восени 1917 р. І саме з позицій українського діяча цей автор висвітлює вибори до міської думи Катеринослава, її партійний склад та діяльність. І. П. Мазепа зазначив, що вибори показали слабкість українства в Катеринославі, але при цьому ніхто не сподівався навіть на такий результат. Автор також назвав прізвища дев'яти гласних-українців від 113 обраних гласних думи, а також кількість гласних від російських соціалістичних партій [8, с. 52–53]. Зауважимо, що у спогадах більшовиків (Е. І. Квірінг) була названа інша кількість гласних думи – 100. Це число у 1950-х – 1960-х рр. повторювалося в працях радянських істориків [2, с. 183].

У наступні чверть століття радянські історики в умовах панування сталінізму в історичній науці практично не торкалися цієї теми. Її своєрідне відродження відбулося наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. у дослідженнях В. Я. Борщевського [2, с. 135, 163, 181, 184, 235–236; 3, с. 40, 52, 63, 153; 4, с. 48–51, 56–57, 63–64, 74–76, 87, 96]. Пізніше в монографіях та статтях В. І. Гусева, В. П. Крижанівського і Ю. І. Терещенка спеціально досліджувалася політична боротьба на муніципальних виборах в Україні у 1917 р. та діяльність більшовицьких фракцій у міських думах, при цьому достатньо уваги приділялось і Катеринославу [6, с. 51, 52, 53, 54, 57–58, 59, 73, 74, 77, 80, 86–87, 88; 9, с. 14, 16, 27–29, 31–32, 35, 36, 37, 40–41, 42, 46, 53, 56, 62, 74–75, 82, 83, 94–95, 96, 98, 103, 109–110, 122–129; 10, с. 49, 53, 55, 56, 57]. Слід зауважити, що ця тема у працях радянських істориків 1950-х – 1980-х рр. розглядалася в концептуальному аспекті історично закономірної перемоги більшовиків над їхніми політичними суперниками при суворому дотриманні принципу комуністичної партійності. Такий підхід обумовлював, як правило, односторонність, а іноді й певну упередженість у висвітленні історії Катеринославської міської думи восени 1917 р.

З 1990-х рр. почався новий етап у вивченні даної теми. Ставало можливим більш всебічне й повне її дослідження, оскільки науковці вже не були пов'язані ідеологічними обмеженнями попередніх десятиліть і мали можливість використовувати більш широкую джерельну базу. Серед новітніх досліджень слід назвати роботи В. М. Бойка і В. С. Гвоздика, в яких спеціально вивчалася участь українських політичних партій в муніципальній кампанії в Україні в 1917 р., а також і події в Катеринославі [1, с. 25, 31, 33, 34–35; 5, с. 72, 73–74, 77–78]. Цінна інформація з названої теми міститься у виданому М. П. Чабаном біобібліографічному словнику «Діячі Січеславської «Провсі-

ти» (1905–1921)» [11, с. 91, 112, 146, 154, 227, 306, 409, 448–449, 464]. У цілому означена тема цілісно і системно не досліджувалась. У даній статті робиться спроба розкриття питань освітньої сфери в діяльності гласних-українців Катеринославської міської думи восени 1917 р.

У виборах до міської думи Катеринослава, які відбулися 13 серпня 1917 р., із 23 кандидатських списків п'ять стали беззаперечними лідерами, отримавши таку кількість місць гласних (зі 113): партія соціалістів-революціонерів і Об'єднана єврейська соціалістична робітничка партія (ОЄСРП) (список № 12) – 24; РСДРП (б) (список № 4) – 22; «Блок єврейських національних партій» (список № 17) – 19; РСДРП (о), Бунд, польські та латиські соціал-демократи (список № 7) – 14; партія народної свободи (список № 10) – 9. Названі п'ять списків разом набрали 75 % голосів усіх виборців, які взяли участь в голосуванні, отримавши 78 % усіх місць гласних. Саме ці партійно-політичні сили визначили конфігурацію сил новообраної міської думи. Лідерами стали помірковані соціалісти (списки № 12 і 7), у яких було 38 місць гласних. Більшовики (список № 4) отримали 22 місця гласних, а праві партії (списки № 10 і 17) мали 27 місць гласних. Тобто абсолютної більшості ніхто не отримав, але при такому розкладі вирішальною в роботі думи ставала позиція поміркованих соціалістів, які, блокуючись за потреби з більшовиками чи правими партіями, могли долати представників крайньо полярних сил, забезпечуючи тим самим своєрідну рівновагу в діяльності думи.

Українцями на муніципальних виборах було виставлено три списки, які отримали: УСДРП (список № 2) – 5 місць гласних; Український демократичний трудовий блок (список № 15) – 3 місця гласних; УПСР (список № 11) – 1 місце гласного. Усього за українськими списками пройшло 9 гласних, з яких 6 соціалістів (члени УСДРП – І. Д. Вирва, Г. Ю. Воробйов, Ф. Є. Дубовий, П. Н. Заремба, І. П. Мазепа; член УПСР – М. М. Федоров) та 3 ліберали (члени УПСФ та від профспілок – В. О. Біднов, І. М. Труба, І. Д. Штефан). За українські списки проголосували 6 087 виборців (з 73 417), або 8,3 % від загальної кількості тих, хто голосував (УСДРП – 4,61 %, ліберали – 2,66 %, УПСР – 1,03 %). Тобто позиції українських діячів у Катеринославській міській думі були досить слабкими і принципово на діяльність органу міського самоврядування не впливали, але діяли гласні-українці достатньо активно, а в питаннях освіти особливо.

Свою роботу новообрана міська дума Катеринослава почала 24 серпня 1917 р. Усього до кінця грудня цього року на її засіданнях було розглянуто майже 270 питань, частина яких стосувалася освітньої сфери. Саме при їх розгляді гласні-українці виявляли особливу активність. Ініціатива, як правило, належала українським соціал-демократам та лібералам. Найбільш активним був Іван Михайлович

Труба, член УПСФ, який з серпня 1917 р. став комісаром Центральної Ради з освіти на Катеринославщині. Саме він використовував будь-який привід, щоб поставити питання про українізацію освіти, про національні інтереси та потреби українського населення регіону. Робив це І. М. Труба нерідко в достатньо безапеляційній та іноді агресивній формі, чим не раз, іноді й справедливо, викликав нарікання гласних думи, представників інших фракцій. При цьому свої виступи він частіше проголошував українською мовою, що теж було однією з причин роздратування його політичних опонентів.

Так на засіданні 28 вересня, коли на початку обговорювалися порядок денний і представлені доповіді, І. М. Труба зразу зробив запит, до того ж українською, чому немає жодної доповіді українською мовою. Головуючий на цьому засіданні есер Ю. В. Ченикаєв, вибачившись, заявив, що половину промови товариша Труби не зрозумів. Через деякий час хтось із гласних попросив І. М. Трубу перекласти його промову російською, оскільки багато гласних її не зрозуміли. І. М. Труба на це заявив з явним сарказмом, що йому дуже приємно, коли сам головуючий заявляє про незнання української мови, при цьому додавши: не захотіли взяти українця до президії. Ці слова І. М. Труби викликали гостру реакцію присутніх. Головуючий заявив, що ніякої ворожнечі президіум до українців не виявляє. Його заяву підтримали представники фракцій поміркованих соціалістів. При цьому вони висловили протест проти заяви І. М. Труби. Представник єврейської фракції (список № 17) Д. І. Шморгонер до заявленого додав, що гласний Труба повинен назавжди знати, що тут радості не відчують, коли він говорить українською мовою і коли його не розуміють. Якщо гласний Труба хоче говорити українською, то нехай коментує. Д. І. Шморгонер також зауважив, що вони проти українців як національності ні разу не виступали, але вважає, що в державній установі повинна бути державна мова [7, арк. 119 зв. – 120].

Проте від своєї тактики І. М. Труба не відступав. 27 серпня, на одному з перших засідань думи, коли обирали членів міської управи, І. М. Труба (у виступі українською мовою) наполягав щоб українцям в управі було надано місце завідувача відділом народної освіти, мотивуючи це тим, що представники інших національностей не будуть розуміти потреби українського народу. А. М. Фушман (член Бунда) на це зауважив, що й українці не будуть розуміти потреби інших національностей. Головуючий на цьому засіданні більшовик Г. І. Петровський відповів І. М. Трубі, що українській фракції може бути надано одне місце члена управи, але без заздальгідь визначеного відділу. Гласні-українці продовжували наполягати на своїй пропозиції. Під час подальшого обговорення І. М. Труба запропонував на цю та інші посади в міській управі від українців П. Н. Зарембу і Г. Ю. Воробйо-

ва. Наполегливість гласних-українців спонукала до того, що за пропозицією гласного Ю. В. Ченикаєва (есер) на голосування було поставлено питання про надання українцям відділу народної освіти чи тільки місця члена управи без визначення відділу. Переважна більшість гласних підтримала другу пропозицію. У відповідь на це І. Д. Вирва (член УСДРП) заявив, що українці знімають своїх кандидатів у члени міської управи [7, арк. 11 зв. – 12 зв.]. Правда пізніше (25 вересня) членом управи було обрано Г. Ю. Воробйова, який завідував квартирно-військовим відділом [7, арк. 115–115 зв.].

На вже названому засіданні думи 28 вересня гласні-українці ще двічі активно обговорювали питання, пов'язані з освітою, а саме про виділення кредиту на утримання нових 34 комплектів при початкових школах та відкриття в Катеринославі технікуму. Уже при постановці першого питання І. М. Труба заявив протест проти тенденції до русифікації, оскільки з 34 комплектів не було жодного українського. На пояснення члена управи, завідувача навчальним відділом Г. М. Малтапара (есер), що за час його перебування на цій посаді не надходило заяв про відкриття української школи, І. М. Труба відразу висловив претензії управі, чи здійснила вона якісь заходи для того, щоб допомогти людям, які досі були «затуркані паскудною політикою царизму», забезпечити національні інтереси українського населення. Ця заява українського діяча відразу викликала бурхливу реакцію присутніх. Гласний С. І. Зандер (меншовик) заявив, що боротьба з насильницькою русифікацією не може призводити до штучної українізації, оскільки населення не виявило ініціативи щодо відкриття української школи, що штучно українізувати населення теж не було підстав. На це відразу прозвучала репліка І. М. Труби: «тому що член управи не українець». Його підтримав В. О. Біднов, який заявив, що українці ще навесні робили запит до міської думи про відкриття двох навчальних училищ та гімназій з українською мовою викладання, але усе це залишилося невирішеним. Гласний-українець до цього додав, що ніякої примусової українізації вони не пропонують, а хочуть мати школу для українського населення в Катеринославі. У відповідь гласним-українцям гласний О. П. Шапкін повідомив, що вчителі початкових шкіл провели опитування 280 дітей, які з цього року почали навчатися в міських школах. З опитуваних тільки 27 дали згоду вчитися українською мовою, до того ж усі вони проживали в різних частинах міста. Урешті-решт більшістю гласних була підтримана пропозиція головуючого не обговорювати на даному засіданні питання про національну школу і українську зокрема [7, арк. 123–125].

Під час обговорення питання про відкриття в Катеринославі технікуму І. М. Труба за дорученням Катеринославської української губернської ради запропонував при цьому навчальному закладі органі-

зувати відділ українознавства, а також зробив запит, чому при вирішенні питань народної освіти в Катеринославі та губернії ігнорується Центральна Рада та її Генеральний Секретаріат. На питання міського голови В. І. Осипова (есер), як він розуміє запропонований ним відділ українознавства, І. М. Труба відповів, що він, як і Центральна Рада, вважає, що ті, хто закінчує школу повинні знати, що таке український народ, які українські національні інтереси, українська мова, історія, література та етнографія. На запит щодо звернення до Центральної Ради відповів Г. М. Малтапар (есер), який був доповідачем з означеного питання. Доповідач пояснив, що відділ народної освіти, як і інші відділи міської управи, звертаються до центру, а звернення до Центральної Ради тут буде винятком із загальних правил, до того ж Катеринославська губернія ніяк не належала до Центральної Ради. Наприкінці обговорення названого питання І. М. Труба запропонував на посади деканів призначати тих, хто народився в цьому краї, але усіма голосами проти двох ця пропозиція була відхилена [7, арк. 126 зв. – 127 зв., 131 зв.].

На засіданнях думи 23, 24 жовтня та 6 листопада обговорювалося шкільне питання, під час якого знову виявив активність І. М. Труба, виголосивши промову українською мовою. Так, коли постало питання про можливість залучення до розгляду названого питання Катеринославського відділення Всеросійського союзу вчителів, то гласний-українець запропонував як необхідне надати в цій справі слово й Українському союзу вчителів [7, арк. 245 зв.]. Далі І. М. Труба від списку № 15 зробив доповнення (поправки) до проекту управи про створення міського шкільного комітету. Було запропоновано, щоб цей орган не займався питанням середньої та вищої освіти, а його склад поповнити представниками Селянської спілки, Всеукраїнської вчительської спілки, Катеринославської української губернської ради та комісаріату (з освітніх справ) Центральної Ради [7, арк. 248 зв.]. Подібну поправку щодо поповнення шкільного комітету представниками українського учительського союзу та української губернської ради пропонував і А. С. Синявський [7, арк. 325]. Гласні-українці зробили й інші поправки до цього проекту. Г. Ю. Воробйов (член УСДРП) запропонував, щоб міський шкільний комітет складався з національних шкільних комітетів при різному представництві усіх національностей. Інше рішення український соціал-демократ вважав проявом централізму [7, арк. 249 зв. – 250]. Проти централізму в організації освітньої справи виступав і І. М. Труба. У виступах інших гласних звучали заперечення проти цих вимог гласних-українців (Г. М. Малтапар (есер), О. І. Чемерисський (Бунд)) [7, арк. 268, 271–271 зв.]. При голосуванні поправок до проекту управи про створення міського шкіль-

ного комітету пропозиції гласних-українців, як правило, були відхилені [7, арк. 325–326].

Самі ж матеріали засідань Катеринославської міської думи восени 1917 р. свідчать, що гласні-українці використовували усі можливості для відстоювання національних інтересів українського населення Катеринослава та губернії в освітній сфері. Проте проросійськи настроєна більшість гласних думи досить успішно перешкоджала цьому. Цим пояснюється висновок, зроблений у спогадах І. П. Мазепи, що діяльність Катеринославської міської думи проходила майже зовсім поза українським рухом [8, с. 53]. Розгляд питань освіти на засіданнях органу міського самоврядування є підтвердженням цього. Діяльність же гласних-українців міської думи Катеринослава при розгляді освітніх питань є прикладом і цінним історичним досвідом для сучасників у відстоюванні національних інтересів українського народу за вкрай несприятливих умов, а саме умов глибокої політичної кризи, в якій опинилися країна і суспільство восени 1917 р.

Бібліографічні посилання

1. **Бойко В. М.** Участь українських партій у муніципальній кампанії 1917 р. / В. М. Бойко // Укр. іст. журн. – 1997. – № 5. – С. 25–40.
2. **Борщевский В. Я.** Рабочий класс и Советы Донецко-Криворожского бассейна в Октябрьской революции / В. Я. Борщевский. – Д., 1962. – Ч. I. – 240 с.
3. **Борщевский В. Я.** Рабочий класс и Советы Донецко-Криворожского бассейна в Октябрьской революции / В. Я. Борщевский. – Д., 1962. – Ч. II. – 168 с.
4. **Борщевський В. Я.** Робітники Катеринослава в дні Жовтня / В. Я. Борщевський. – Д. : Дніпропетр. книжкове вид-во, 1961. – 156 с.
5. **Гвоздик В. С.** Участь українських політичних партій в муніципальній кампанії на Півдні України в 1917 р. / В. С. Гвоздик // Наук. пр. іст. ф-ту Запоріж. держ. ун-ту / редкол.: Ф. Г. Турченко (відп. ред.) та ін. – Запоріжжя : Просвіта, 1999. – Вип. 5. – С. 71–80.
6. **Гусев В. И.** В борьбе за осуществление ленинской тактики. Большевики Украины в массовых избирательных кампаниях 1917 г. / В. И. Гусев, В. П. Крижановский. – К. : Вища шк., 1987. – 168 с.
7. Держархів Дніпропетровської обл. – Ф. 469, оп. 1, спр. 1.
8. **Мазепа І. П.** Україна в огні й бурі революції 1917–1921: І. Центральна Рада – Гетьманщина. – Директорія. II. Кам'янецька доба / І. П. Мазепа. – Д. : Січ, 2001. – 415 с.
9. **Терещенко Ю. І.** Політична боротьба на виборах до міських дум України в період підготовки Жовтневої революції / Ю. І. Терещенко, АН УРСР, Ін-т історії. – К. : Наук. думка, 1974. – 144 с.
10. **Терещенко Ю. І.** Політичні партії на виборах до міських дум України в 1917 р. / Ю. І. Терещенко // Укр. іст. журн. – 1970. – № 11. – С. 48–58.
11. **Чабан М. П.** Діячі Січеславської «Просвіти» (1905–1921). Біобібліографічний словник. Близько 670 імен / М. П. Чабан. – Д. : ІМЛ-прес, 2002. – 536 с.

Ю. С. Митрофаненко

Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського

**ПОЛІТИЧНА БОРОТЬБА В УНР У 1918–1919 рр.
ТА ПОШИРЕННЯ ОТАМАНЩИНИ**

Визначено вплив політичного протиборства на утвердження отаманщини як складової суспільно-політичних процесів в УНР періоду Директорії 1918–1919 рр.

Ключові слова: отаман, отаманщина, Директорія, політична боротьба, політичні партії.

Определено влияние политической борьбы на утверждение отаманщины как составляющей общественно-политических процессов в УНР периода Директории 1918–1919 гг.

Ключевые слова: атаман, отаманщина, Директория, политические партии, политическая борьба.

The influence of the political struggle on approval atamanship as part of social and political processes in the Directory of the UNR period 1918–1919.

Key words: ataman, atamaship, Directory, political parties, the political struggle.

Отаманщина як оригінальна форма суспільного руху Української революції періоду Директорії 1918–1919 рр. суттєво вплинула на політичні процеси в УНР, негативно позначившись на результатах боротьби за незалежність. У лютому 1919 р. отаманщина, тобто передача військової, судової, адміністративної влади повстанським ватажкам, виявила свою шкідливість та неієздатність через непідпорядкування отаманських формувань владі УНР. Це явище було засуджено політиками та військовими. Однак зупинити його поширення не вдалося не тільки через особливості революційного часу, коли влада втрачає свій вплив та авторитет, а й через політичні конфлікти в УНР. На жаль, жертвна боротьба одних супроводжувалася егоїстичною та вузько корпоративною з боку інших.

Метою статті є з'ясування впливу політичних конфліктів на поширення отаманщини та її перетворення на деструктивний чинник Української революції у 1919 р. Історіографія проблематики отаманщини доволі значна [13]. Одним із чинників, що спричинили поширення цього явища була політична боротьба в УНР. Серед дослідників, які визначили політичний фактор як домінуючий, варто відзна-

чити праці В. Верстюка [16], В. Солдатенка [19], крім того, подібні думки висловлювали й інші автори праць, присвячених національно-визвольним змаганням [7; 14; 17; 20].

Поняття «отаманщина» застосовувалося у 1918–1919 рр. до процесу передачі вагою влади ватажкам-отаманам, призначеним Директорією або самопроголошеним, в умовах протигетьманського повстання та перші місяці перебування Директорії при владі. У той час рангу отамана було надано найвищого статусу, що перетворило пересічних повстанських ватажків на провідників державної політики.

Одночасно з переходом під контроль отаманів місцевої влади відбувався процес організації повстанської за своєю структурою та командним складом армії. Таким чином, зі своерідної форми повстанського руху отаманщина перетворилася на ключовий елемент внутрішньої та військової політики Директорії. Однак у подальшому отамани почали виходити з-під контролю політичної влади. Вони перетворилися на місцевих диктаторів та керманічів «приватних армій», які використовували владу на власний розсуд, мало рахуючись з політикою центральної влади, підпорядковуючись тільки Головному Отаману або іншим членам Директорії. С. Петлюра був поінформований про свавільні вчинки отаманів на місцях та окремих ділянках фронту, тому намагався наказами запобігти їх поширенню, хоча, на той момент, не вважав конфлікти з отаманами серйозною проблемою для Директорії.

Важливим чинником, що призвів до поширення отаманщини була політико-державна модель Директорії та відсутність узгодженої програми державотворення. Задекларований Директорією колективний принцип керівництва виявився неефективним, породжував конкуренцію між її лідерами. Це засвідчила листівка, видана Інформбюро Директорії ще 18 грудня (!) 1918 р. [3, арк. 6–9].

Зокрема, першорядними у цьому переліку є антагоністичні стосунки між В. Винниченком та С. Петлюрою. Вони мали діаметрально протилежні погляди на розвиток Другої УНР. У листі до М. Удовиченка С. Петлюра вказав на те, що свідомо «використав отаманщину для реалізації певної програми» після чого відрізав її «як сліпу кішку» [18, с. 518]. Ймовірно, що під «певною програмою» розумілося використання отаманських загонів для розбудови національної революційної армії. Крім того, С. Петлюра застосував отаманщину для протидії втілення в життя політичних концепцій опонентів, які вважав «більшовицькими» та шкідливими для України [23, с. 28].

М. Ковалевський – один із лідерів партії українських есерів – згадував: «У Києві утворилося два осередки державної влади. Легальним і явним осередком були Директорія та уряд. Другим, так би мовити закулісним осередком, були наші військові кола з Головним Ота-

маном Симоном Петлюрою. Він часто зголошував своє вето на різні розпорядження Винниченка» [5, с. 537–538]. Історик О. Лейберов припускає, що отаманщина була використана С. Петлюрою з метою недопущення втілення в життя політичної програми В. Винниченка [7].

Думка С. Петлюри про застосування отаманщини, тобто збройних загонів повстанських отаманів, для реалізації його політичної програми свідчить про те, що він наприкінці 1918 – в січні 1919 р. свідомо підтримував подібну систему. Головний Отаман вважав, що його авторитету буде цілком достатньо для скерування отаманщини в конструктивне русло. Авторитет серед народних ватажків створив ілюзію про здатність контролювати це явище. Однак, несподівано для самого С. Петлюри, отамани, під впливом власної амбітності та невдач влади УНР, почали становити внутрішню загрозу вже для особистої влади Головного Отамана.

Однак необхідно зазначити, що не лише С. Петлюра використовував отаманські формування для реалізації своїх намірів (у чому його часто звинувачують), а й інші члени Директорії, зокрема О. Андрієвський та А. Макаренко. Є. Коновалець згадував, що йому відразу стала зрозумілою небезпечність надання отаманам значних прав. Однак, коли Січові Стрільці взялися за ліквідацію отаманщини, то мало хто з членів Директорії їх підтримав. Він підкреслював, що «кожен з членів Директорії, крім Винниченка, старався створити собі свою власну військову частину, на яку міг спиратися як на свою гвардію» [6, с. 106].

У лютому 1919 р. небезпеку передачі військової, судової, адміністративної влади усвідомили і політики, і військові. Про це свідчать накази С. Петлюри, рішення з'їздів політичних партій, матеріали преси [13, с. 74–91], які закликали «зупинити пошесть отаманщини». Але рішучої боротьби з цим явищем, тобто позбавлення повноважень, наданих військовим ватажкам взимку 1919 р., не спостерігалося. Директорія та уряд обмежилися окремими деклараціями. Більше того, зв'язки між політиками та отаманами зміцнювалися, а антидержавницькі дії отаманів не припинялися.

А. Макаренко активно займався організацією залізничних полків, далеко не завжди узгоджуючи свою діяльність з ШДА УНР. Доказом подібної практики може слугувати лист одного з керівників штабу В. Тютюнника до «шефа» залізничних полків А. Макаренка, у якому він просить відмінити наказ про формування одного з таких куренів і «надалі без відома ШДА не робити ніяких розпоряджень у справі їх подальшого формування. Крім цього, представники штабу вимагали від А. Макаренка відсторонити від організації окремої військової одиниці отамана Годила-Годлевського, який допуслав невиконання нака-

зів С. Петлюри, бо накази штабу він відмовлявся виконувати. Коли ж один із залізничних полків було розформовано, то його вояки вирішили шукати захисту саме у свого «шефа» А. Макаренка [13, с. 60–74].

Одіозний отаман Й. Біденко користувався підтримкою іншого члена Директорії О. Андрієвського. Ю. Гаєвський, слідчий Київського Вищого Військового Суду, згадував, що особа Біденка «викликала загальне обурення», але після втручання у справу О. Андрієвського «стала недосяжною» для правосуддя. Незважаючи на рішення про утримання Й. Біденка під вартою, член Директорії видав письмовий наказ про звільнення отамана та повернення тому реквізованих коштів. Про підтримку цілої групи отаманів з його боку згадував також міністр уряду УНР Г. Сиротенко [13, с. 60–74].

Таким чином, до поширення отаманщини після виходу з її складу В. Винниченка, були причетні три з чотирьох членів Директорії. Отаманські формування, якими вони опікувалися, перебували на привілейованому становищі, користувалися фінансовою та політичною підтримкою. Отамани намагались заручитися підтримкою впливових діячів та політичних партій, бо це додавало їм ваги та авторитету. У випадках, коли з ними все-таки намагались боротися, вони шукали підтримки в політиків. Політики у свою чергу сподівалися використати підпорядковані особисто їм формування для своєї політичної мети. Політики замість того, щоб поборювати «отаманщину» намагались її використати для особистих або корпоративних інтересів. Отже, історик В. Верстюк цілком слушно зазначає, що «ембріон отаманщини був зароджений чи закладений в тій політико-державній моделі, яку створила Директорія наприкінці 1918 р.» [15, с. 300–301].

Іншою причиною поширення отаманщини у формі непокори окремих військових частин владі була конфронтація між українськими політичними партіями. Формально вони засуджували це явище як потужну деструктивну силу, але використовували отаманські формування для посилення свого впливу на владу та зміцнення позицій власної партії. Зокрема, УПСР і УПСС мали зв'язки з отаманами, які уникали фронту, займаючись «поглибленням революції» в тилу.

Для порівняння наведемо кілька цитат представників обох сторін. П. Мірчук – член УПСС: «Одна з причин отаманщини – партійне розполітикування військових частин (Григор'єв, Біденко, Зелений, Данченко). Початок отаманщини: антиурядові виступи отаманів – були спровоковані впливом на них соціалістичних партій, в основному УПСР. І оця політична і військова зрада українській справі соціалістичними політиками і отаманами завдавала найтяжчий удар урядові й армії УНР. Через зради отаманів Григор'єва, Зеленого, Данченка та інших український фронт прорвано, zdeформовано й обезсилено» [10, с. 264].

У свою чергу представники лівих соціалістичних партій вказували на той факт, що більшість отаманів, які виступили проти влади УНР, належали якраз до партії соціалістів-самостійників (Козир-Зірка, Палієнко, Оскілко, Самосенко, Біденко). П. Феденко писав: «Політична єднотівка соціалісти-самостійники не мали виразного обличчя, їм бракувало будь-якої політичної школи і досвіду. До цієї партії приєднувалися всякі отамани» [22, с. 80]. І. Мазепа – один з провідних діячів УСДРП – вказує на факт підбурення партією соціалістів-самостійників підконтрольних ним отаманів на виступи проти соціалістичних урядів В. Чехівського, а згодом Б. Мартоса [8, с. 97].

Конфлікти політичного характеру охопили армію. Першим його виявом був антагонізм між повстанськими ватажками, які дотримувалися лівих поглядів, і представниками кадрового офіцерства колишньої царської армії, що підтримали ідею незалежності України, але були противниками соціалізму. Симпатії С. Петлюри були на боці повстанських ватажків, бо вони, на його думку, «краще розуміли козацьку душу» [18, с. 519].

Політизація армії створювала ґрунт для заколотів та перенесення партійної боротьби у військову сферу, призводила до усунення з армії професійних військових або спричиняла їх небажання служити в армії УНР. У подальшому перенесення політичних конфліктів у військову сферу призвело до організації збройних заколотів отаманів спільно з політичними силами проти офіційної влади УНР. Зокрема, до антидержавних виступів отаманів причетні представники політичних партій. В. Оскілка та П. Болбочана підтримували діячі УПСР [25, арк. 9; 17, с. 131], М. Григор'єва та О. Волоха – УПСР (боротьбисти) [2, арк. 20; 26]. Інший отаман Ю. Божко намагався реалізувати свій власний політичний проект: розбудувати українську державність та армію за зразком Запорозької Січі. Тому нерідко відмовлявся виконувати накази командування та конфліктував через свої погляди з політичним та військовим проводом УНР [12].

«Політична отаманщина» (військово-опозиційна) завдала значної шкоди УНР. Результатами бунтів отаманів були втрати значних територій та важливих стратегічних об'єктів, масштабні військові поразки. Політикування військових дестабілізувало ситуацію на фронті та призвело до тимчасової ліквідації регулярного війська. Навіть після поразки Української революції конфлікти між політиками, пов'язані з проблемою отаманщини, не припинялися. Боротьба навколо питання про відповідальність за поширення цього явища породжувала конфлікти між представниками українських політичних партій в еміграції. Вони перейшли у площину формування історичної пам'яті за відповідальність щодо негативних наслідків отаманщини, яка була визнана представниками різних політичних сил деструктивним чинни-

ком визвольної боротьби. З'явилася низка праць, створених під впливом міжпартійної боротьби між УСДРП, УПСР та УПСС. Їх автори, використовуючи партійний підхід до оцінки явищ, намагалися виправдати соратників та звинуватити політичних опонентів. Зокрема, це стосується праць лідерів УСДРП В. Винниченка [1], Б. Мартоса [9] та шанувальників УПСС П. Мірчука [10] і Р. Млиновецького [11], що простежуються в партійних виданнях УПСС [4; 21; 24].

Отже, конкуренція між політиками призвела до непідпорядкування військової влади політичній. Відсутність компромісу та міжпартійна ворожнеча робили отаманські формування корисними у боротьбі за владу, слугували засобом упровадження в життя власних планів та боротьби з опонентами. Підтримка з боку політиків робили отаманів недосяжними для правосуддя. Це призвело до того, що отаманщина як деструктивний чинник Української революції не лише не була ліквідована, а перетворилася на потужний внутрішній фронт політичної боротьби, що негативно позначилося на результатах боротьби за незалежність.

Бібліографічні посилання

1. **Винниченко В.** Відродження нації : у 3 ч. Ч. 3. / В. Винниченко. – К. : Вид-во політ. л-ри, 1990. – 542 с.
2. Галузевий державний архів СБУ. – Ф. 13, спр. 439.
3. Державний архів Київської області. – Ф.Р. 2798, оп. 1, спр. 1.
4. Історія Української влади. 1917–1919 рр. – Відень, Київ : Друкарня метатаристів, 1920. – 32 с.
5. **Ковалевський М.** При джерелах боротьби / М. Ковалевський. – Інсбрук, 1960. – 416 с.
6. **Коновалець Є.** Причинки до історії Української революції / Є. Коновалець // Київ. – 1991. – № 11. – С. 105–124.
7. **Лейберов О.** Оцінки «Трудового принципу» Директорії УНР у сучасній вітчизняній історіографії / О. Лейберов // Український історичний збірник. – 2008. – № 11. – С. 383–389.
8. **Мазепа І.** Україна в огні й бурі революції 1917–1921 : у 3 т. Т. 2 / І. Мазепа. – К. : Темпора, 2003. – 608 с.
9. **Мартос Б.** Оскільки й Болбочан / Б. Мартос. – Мюнхен : Белей, 1958. – 63 с.
10. **Мірчук П.** Українська державність / П. Мірчук. – Торонто, 1967. – 313 с.
11. **Млиновецький Р.** Історія українського народу: нариси з політичної історії / Р. Млиновецький. – Мюнхен : Українське наукове вид-во, 1953 р. – 643 с.
12. **Митрофаненко Ю.** До портрета отамана Ю. Божка / Ю. Митрофаненко, Т. Цимлякова // Вісник Дніпропетр. ун-ту ім. О. Гончара. – Д., 2008. – Т. 16. – № 1/1. – С. 57–63.
13. **Митрофаненко Ю. С.** Отаманщина як суспільно-політичне явище Української революції періоду Директорії 1918–1919 рр. : дис... канд. іст. наук : 07. 00. 01 / Митрофаненко Юрій Станіславович. – Д., 2011. – 229 с.

14. **Павленко Ю.** Українська державність у 1917–1919 рр. : Історико-генетичний аналіз / Ю. Павленко, Ю. Храмцов. – К., 1995. – 314 с.
15. Політична історія України ХХ століття : у 10 т. Т. 6 / під ред. В. Верстюк, В. Солдатенко. – К. : Генеза, 2002–2003. – 657 с.
16. Україна крізь віки : у 12 т. Т. 10: Українські визвольні змагання / [О. Рубльов, О. Ресент]. – К. : Альтернативи, 1999. – 320 с.
17. **Сідак В.** Полковник Петро Болбочан : трагедія українського державника / В. Сідак, Т. Осташко, Т. Вронська. – К. : Темпора, 2004. – 416 с.
18. Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи : у 4 т. Т. 2. – Нью-Йорк, 1979. – 320 с.
19. **Солдатенко В.** Винниченко і Петлюра : політичні портрети революційної доби / В. Солдатенко. – К. : Світогляд, 2007. – 621 с.
20. Українська революція і державність (1917–1920 рр.) / під ред. Т. Бевз, Д. Веденєва, І. Гошуляка та ін. – К. : Парламент. вид-во, 1998. – 247 с.
21. Українська партія самостійників-соціалістів (У.Н.П.). Українська революція. Діяльність партії с.-с. у зв'язку з політичними подіями на Україні за час 1901–1919 рр. – Відень; Київ : Друкарня мехітаристів, 1920. – 88 с.
22. **Феденко П.** Повстання нації / П. Феденко // Збірник пам'яті Симона Петлюри. – К. : МП Фенікс, 1992. – С. 79–108.
23. **Феденко П.** Головний Отаман. Із культурної та політичної діяльності Симона Петлюри / П. Феденко. – Мюнхен; Лондон : Наше слово, 1976. – 42 с.
24. Шлях до кагастрофи. Події в Рівнім. Повстання отамана Оскілка. – Відень; Київ : Друкарня мехітаристів, 1920. – 20 с.
25. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВОВУ). – Ф. 1429, оп.1, спр.29.
26. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). – Ф. 263, оп.1, спр. 60683.

Надійшла до редколегії 18.01.2013

УДК 335.5:94 (477) «1918/1922»

Р. В. Гула

*Академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного
(м. Львів)*

ПАТРІОТИЧНЕ ТА ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ БІЙЦІВ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ У 1918–1922 рр. (на матеріалах України)

Проаналізовано роль та місце патріотичного та інтернаціонального виховання в Робітничо-Селянській Червоній армії в період 1917–1922 рр. Розкрито основні протиріччя, форми та особливості виховного процесу на конкретному історичному матеріалі.

Ключові слова: пролетарський інтернаціоналізм, революційний патріотизм, партійно-політична робота.

© Р. В. Гула, 2013

Проанализировано место и роль патриотического и интернационального воспитания в Рабоче-Крестьянской Красной армии в период 1917–1922 гг. Раскрыты основные противоречия, формы и особенности воспитательного процесса на конкретном историческом материале.

Ключевые слова: пролетарский интернационализм, революционный патриотизм, партийно-политическая работа.

The role and place of patriotic and international education in the Workers 'and Peasants' Red Army in the period 1917–1922 pp. The basic contradiction of form and features of the educational process by concrete historical material.

Key words: proletarian internationalism and revolutionary patriotism, party-political work.

Патріотичне та інтернаціональне виховання було органічною складовою системи партійно-політичної роботи та військового виховання у Робітничо-Селянській Червоній армії (РСЧА). Політичне виховання можна визначити як комплекс політичних, виховних та організаційних заходів, що проводили партія, уряд, політвідділи та комісари, органи військового управління з метою формування у особового складу РСЧА високих морально-психологічних якостей, виховання вірності соціалістичної Вітчизні, дружбі народів СРСР та інтернаціональному братерству трудящих. Залежно від дії зовнішніх та внутрішніх чинників ключові аспекти цього процесу набували того або іншого пріоритетного значення, не змінюючи по суті світоглядних основ патріотизму – пролетарського інтернаціоналізму та марксистсько-ленінського вчення про війну й армію.

Патріотичне та інтернаціональне виховання в лавах РСЧА в системі практичної реалізації концептуальних конструкцій лідерів радянської Росії набуло форми унікального конкретно-історичного явища. Практична відсутність аналогії цього феномена у світовій історії свідчить про самотність та оригінальність логічних побудов його теоретиків і фанатичність та ортодоксальність упровадження у життя його реалізаторів. Характерною особливістю патріотичного виховання в армії слід назвати його імперативність. Жорстка ієрархічна система військової підпорядкованості дозволяла військово-політичному керівництву країни у примусовому порядку організовувати впровадження у життя тієї системи патріотичних поглядів, яка відповідала радянській державній ідеології. Система військового керівництва дозволяла сформувати відповідну інституцію, яка б безпосередньо відповідала за стан та організацію патріотичного виховання в армійському середовищі. Цією інституцією в різні історичні періоди були Всеросійське бюро воєнних комісарів, політичний відділ Реввоєнради (РВР) Республіки, Політичне управління (ПУ) РВРР, ПУ РВР СРСР,

ПУ РСЧА, Головне Управління політичної пропаганди Червоної Армії, Головне ПУ РСЧА.

Історичний відрізок часу, який ми розглядаємо, можна визначити такими хронологічними межами: від листопада 1917 р. до 1922 р. Цей період охоплює події Жовтневої революції, зародження та розвитку РСЧА, Громадянської війни та закінчується створенням СРСР.

Особливостями патріотичного та інтернаціонального виховання цього періоду були: виховання серед особового складу вірності соціалістичній Батьківщині; яскраво виражений інтернаціональний характер революційного патріотизму при організації військового будівництва; найвищий ступінь класового протистояння; пріоритетне застосування репресивних мір у період організації виховної роботи при створенні РСЧА; використання основ російського національного патріотизму при відбитті зовнішньої агресії та спроб експорту пролетарської революції; організаційне оформлення інституційної складової партійно-політичної роботи.

Характерною рисою цього періоду був крайній ступінь політизації патріотичного та інтернаціонального виховання. У цьому періоді чіткі теоретичні конструкції на практиці призводили до непередбачуваних результатів, що відповідно викликало цілий комплекс протиріччя ідеологічного та організаційного змісту. До них, на нашу думку, відносяться такі протиріччя між:

- проголошеними принципами патріотичного всезагального добровільного озброєння народу та введенням у дію примусового військового обов'язку з масовими фактами застосування репресивних мір;

- інтернаціональними та класовими принципами побудови нової армії та відмовою від патріотичної спадщини старої російської імператорської армії;

- процесом автономізації створення національних військових формувань та необхідністю централізації військового управління;

- практичної несумісності теоретичних інтернаціоналістських поглядів з національним патріотизмом;

Формами прояву радянського патріотизму в лавах РСЧА у цей період були: героїчні вчинки на фронтах Громадянської війни; класова ненависть до експлуататорів; підтримання революційної дисципліни та порядку в РСЧА; інтернаціональне бойове братерство робітничого класу та бідного селянства.

Більшовицька влада починала вирішення питань будівництва власних збройних сил на базі армії попередніх політичних режимів. Об'єктивно кажучи, до 7 листопада 1917 р., армії (в класичному розумінні цього терміна) в Росії не було. Новий політичний режим отримав у спадок величезний агресивний озброєний конгломе-

рат колишніх військовослужбовців. Ударна сила революції – Червона Гвардія, – виходячи із її малочисельності та слабкої організаційно-штатної структури, була не в змозі забезпечити обороноздатність країни. V Всеросійський з'їзд Рад таким чином охарактеризував цей період: «...разом зі старим ладом був зруйнований старий апарат військового управління у центрі та на місцях. У цих умовах робоча та селянська влада не мала ...інших шляхів та засобів створення армії, крім набору добровольців. У той же час радянська влада завжди визнавала, ...що на кожному чесному та здоровому громадянину...покладений обов'язок... стати на її захист від зовнішніх та внутрішніх ворогів» [12, с. 25–26].

Виходячи із проголошених принципів, згідно з декретом Ради Народних Комісарів РСФРР від 15(28) січня 1918 р. створюється Робітничо-Селянська Червона армія (РСЧА). Принципи створення армії базувалися на: класовому підході до комплектування; перспективності переходу до всезагального озброєння народу; інтернаціональної місії використання армії для подальшої соціалістичної революції в Європі [7].

Наївні переконання у тому, що палкою революційною фразеологією можливо вирішити увесь комплекс проблем у сфері патріотичного та інтернаціонального виховання особового складу стали у глибоке протиріччя з практикою відмови від принципу добровільності та переходу до загальної військової повинності. Імперативність загального військового обов'язку в умовах Громадянської війни створила ідеальні умови для виникнення дивного симбіозу домінування агітаційно-пропагандистських форм комуністичного виховання та переважно силового втілення їх у життя.

Вірогідно, у комплексі сукупності причин об'єктивного та суб'єктивного порядку, внаслідок воєнних невдач на початку війни, заміна пропагандистського напрямку масовими репресіями стала своєрідним психологічним стимулятором наведення дисципліни та порядку, зміцнення морально-психологічного стану і відповідно патріотичного та інтернаціонального виховання військ.

Одразу зауважимо, що світовий та вітчизняний військово-історичний досвід свідчить про необхідність застосування репресій з метою зміцнення морально-психологічного стану військ. Інша справа, що в період Громадянської війни маховик репресій часто використовувався з політичною, вузькокласовою метою, що негативно впливало на патріотичне та інтернаціональне виховання бійців.

Протиріччя між інтернаціональними принципами побудови нової армії та відмовою від патріотичної спадщини старої російської імператорської армії зруйнували спадкоємність ідей у їх розвитку. При цьому зазначимо, що мова йде про історичні коріння створення та ге-

роїчні традиції розвитку російської армії, які більшовики у «революційному натхненні» повністю проігнорували.

Унаслідок цього, у знову створеній армії, запроваджені принципово нові теоретичні підходи значущості політичного виховання військовослужбовців РСЧА, які базувалися на абсолютизованому класовому та інтернаціоналістському підходах. Декрет ВЦВК від 22 квітня 1918 р. «Про обов'язкове навчання військовому мистецтву» прямо проголошував стратегічні програмні цілі майбутнього пролетарського інтернаціонального братерства: «Соціалізм має одним із своїх завдань звільнення людства від тягаря мілітаризму та від варварства кривавих зіткнень між народами. Метою соціалізму є загальне роззброєння, вічний мир та братерська співпраця усіх народів... Ця мета буде здійснена, коли в усіх могутніх капіталістичних країнах влада перейде у руки робітничого класу, котрий... встановить комуністичний лад, як ... основу солідарності усього людства» [12, с. 21].

Звичайно, реалізація цих програмних положень вимагала створення відповідної системи виховання озброєного пролетаріату для виконання функцій поширення світової революції. Перше місце у цій системі надавалося класово-інтернаціоналістському принципу. У Програмі РКП(б), яка була прийнята на VIII з'їзді 18–23 березня 1918 р., були визначені принципи формування армії нового типу: «Червона армія як зброя класової диктатури повинна мати за необхідності відкрито-класовий характер, тобто формуватися виключно з пролетаріату та близьких йому... пролетарських мас селянства» [19].

У «Книжці червоноармійця», яка вийшла у світ у грудні 1918 р., зазначено, що «Червоноармієць є... член великої родини трудящих, робітників та бідняків-селян, тому що Червона Армія – ...народна, робітнича, селянська армія... Солдат Червоної Армії – озброєний пролетарій, передовий боєць революції». Й одразу інтернаціональний аспект: «Червона Армія – захисниця трудящих усіх країн, робітників та селян» [12, с. 46–48]. У Статуті внутрішньої служби, який був затверджений ВЦВК 29 листопада 1918 р. та оголошений наказом РВР Республіки № 307 від 15 лютого 1919 р. стверджується, що «Червона Армія – армія світового пролетаріату, її мета – боротьба за світову революцію» [17].

Прикладом цього є також й текст Присяги червоноармійця РСЧА 1918 р. Акцентуація класової належності («Я син трудового народу», «перед обличчям трудящих класів Росії та всього світу»), інтернаціонального класового значення російської революції («у боротьбі за Російську Радянську Республіку, за справу соціалізму та братерство народів») не залишають сумнівів у чітко окресленій політиці пріоритетів пролетарського інтернаціоналізму та революційного патріотизму у встановленій новій системі політичного виховання армії [3].

Патріотичне виховання у РСЧА базувалося насамперед на вихованні комуністичної свідомості. В інструкції ЦК РКП(б) партійним осередкам червоноармійських частин фронту та тилу від 5 січня 1919 р. зазначено, що головною метою партійних організацій є «вироблення шляхом пропаганди серед своїх членів червоноармійців ясної та твердої комуністичної свідомості» [8, с. 1–2]. Причому це питання у армії набувало особливого значення відносно керівного складу. «Політичне виховання у Червоній Армії... – справа першеступеневої важливості. ЦК пропонує звернути найсерйознішу увагу на партійну роботу серед командного складу» [18, с. 2].

Іншим аспектом патріотичного виховання було інтернаціональне виховання. Цей період характеризується початком національного військового будівництва на принципах пролетарського інтернаціоналізму та революційного патріотизму. Народний комісаріат із справ національностей РСФРР 15(28) листопада 1917 р. прийняв постанову, яка дозволяла «вільне групування воїнів за національною ознакою у межах тієї або іншої військової одиниці демократичної армії» [10, с. 47]. Слід зазначити, що при створенні Червоної армії використовувалися багатонаціональний, інтернаціональний та національні принципи комплектування. Багатонаціональність враховувалася у формуванні військових з'єднань та частин на території історичної Росії. Інтернаціональні частини включали в себе представників закордонних націй (угорці, китайці, німці). Національні частини формувалися із військовослужбовців національностей колишньої Російської імперії. Наприклад декілька військових частин РСЧА були сформовані повністю із євреїв (бригада Йосифа Фурмана) [14, с. 123].

Політвідділами також проводилася відповідна робота щодо виховання інтернаціональної дружби народів та стану міжнаціональних відносин, виходячи із особливостей комплектування військ. Цікаве у цьому відношенні повідомлення відділення інформації та зв'язку політвідділу Південного фронту «Про високі моральні якості китайців-інтернаціоналістів» від 19 листопада 1919 р. у якому йдеться про «дружне життя китайців з російськими солдатами, категорично заперечується розповсюджена думка про мародерство та звірства китайців. Китайці дисципліновані, стійкі у бою» [12, с. 240].

У січні 1918 р. була сформована Народна революційно-соціалістична армія в Україні, організовані національні частини трудящих Естонії, у квітні створена Латиська стрілецька радянська дивізія. Аналогічні процеси відбувалися у Білорусі, Литві. У РСФРР формувалися національні частини із представників народів Поволжя та Північного Кавказу. У Туркестані створено 20 національних формувань тактичної ланки [10, с. 47–48]. Але ж спроба використання національних військових формувань урядами самостійних держав про-

ти більшовиків, вимусила останніх тимчасово призупинити процес їх створення. Постановою Колегії Народного комісаріату із справ національностей РСФРР від 7 травня 1918 р. були визначені основні принципи формування національних військових одиниць. Головною ознакою визначена безумовна відданість радянській владі [10, с. 48]. Виходячи з цього, процес створення національних, інтернаціональних та багатонаціональних частин за рекомендацією ЦК РКП(б) з 4 травня 1919 р. почав проводитися виключно під контролем Реввоєнради Республіки [10, с. 48]. Нарешті створення 1 червня 1919 р. військового союзу РСФРР з Україною, Латвією, Литвою та Білоруссю концентровано підкреслило інтернаціоналістські та класові тенденції у питаннях патріотичної складової військового виховання. Постанова «Про військовий союз радянських республік» визначала причину створення союзу, яка включала у себе протидію мобілізації сил монархічної та світової контрреволюції з метою придушення влади робітників та селян. Відсіч спроб повалення радянської влади «вимагає... найтіснішого об'єднання військових сил, централізації керівництва у ... боротьбі не на життя а на смерть. Військовий союз... усіх радянських соціалістичних республік повинен бути першою відповіддю на наступ загальних ворогів» [11, с. 94.]. Унаслідок цього, за доповіддю члена воєнної ради Українського фронту С. Савицького Реввоєнradі УРСР відбувся процес «не об'єднання революційних фронтів братерських радянських республік, а повне злиття під РСФРР» [16]. У подальшому, згідно з постановою IV Всеукраїнського з'їзду Рад (травень 1920 р.) «Про державні відносини між УСРР та РСФРР» [11, с. 96], була підтверджена дія декрету від 1 червня 1919 р., а новообразованому складу ВЦВК доручалося проведення більш тісної співпраці з РСФРР у галузі оборони.

Своєрідною формою інтернаціонального виховання було вивчення у РСЧА міжнародної мови есперанто з метою пропаганди світової революції з допомогою зовнішньополітичної функції армії робітників та селян. Навчання штучної мови організовувалось на добровільній основі, але бували випадки викладання у наказному порядку. Так, у 1921 р. наказом по 25-ої Чапаєвської дивізії було визначено обов'язкове вивчення есперанто під відповідальність комісарів частин [2].

Практична несумісність теоретичних інтернаціоналістських поглядів з національним патріотизмом населення країн, які планувалися для впровадження диктатури пролетаріату з допомогою так званої зовнішньополітичної функції РСЧА внесли відповідні корекції у трактування патріотизму. Яскравим прикладом цього є радянсько-польська війна 1920 р. Слід зазначити, що на той час, більшовицьке керівництво стало проводити у військах більш продумані заходи

політичної спрямованості та організаційного впровадження. До напрямів політичного впливу слід віднести, по-перше, вміле використання національного фактора російського патріотизму. Це звернення генерала О. Брусилова до колишніх офіцерів із закликком захищати «матінку-Русь» [1] та інформаційно-пропагандистське забезпечення з національними патріотичними гаслами з боку партійного апарату [15, с. 1]. По-друге, вміле коректування та спрямування ненависті бійців з національного на класовий аспект. Показовим у цьому є наказ Голови Революційної Воєнної Ради Республіки (РВРР) Л. Троцького по військах Західного та Південно-Західного фронтів № 217 від 10 травня 1920 р. Аналіз знущань над полоненими червоноармійцями акцентує увагу на те, що це роблять представники правлячих класів – польська шляхта та поміщики. Знаходиться пояснення й фактам масової підтримки уряду Пілсудського братами по класу – польськими робітниками та селянами: «Ми знаємо, що польський селянин або робітник тільки унаслідок своєї темноти та силою омани свого уряду може вважати себе нашим ворогом» [13, с. 58–59]. По-третє, досить грамотне використання українського національного фактора з коректуванням догматики класового підходу. Цікавими виглядають настанови тодішнього члена Реввоєнради Південно-Західного фронту, наркомуну зі справ національностей Й. Сталіна. «Врозумляйте командирів, комісарів, а також усіх без винятку бійців, що ми йдемо вперед для визволення селянина-трудівника від польського пана, що наша війна є визвольною... – повчав він. – Ставтеся з повагою до військовополонених українців із Галичини (русинів), не тільки до селян, але і до інтелігенції, врозумляйте їх, що якщо пригнічені Польщею галиційські українці підтримують нас, ми підемо на Львів для того, щоб визволити його та віддати галиційським українцям, вигнати звідти поляків і допомогти пригніченим українцям-галиційцям створити свою незалежну державу, нехай навіть не радянську, але... дружню до РСФРР» [4, с. 64].

До організаційних заходів відносилося активне використання колишніх офіцерів у якості військових спеціалістів під контролем партапарату; рівномірний розподіл комуністів по підрозділах, їх концентрація на найбільш важливих операційних ділянках фронту; покращення системи видів забезпечення бойових дій. Відбувається організаційне оформлення політичного апарату. За рішенням ЦК РКП(б) наказом Народного комісаріату з військових та морських справ (Наркомвоєн) №270 від 8 квітня 1918 р. для «з'ясування та об'єднання діяльності воєнних комісарів та встановлення над ними контролю у всеросійському масштабі» створюється Всеросійське бюро військових комісарів. Згідно з положенням про військові комісаріати та комісарів від 6–11 червня 1918 р. «Військовий комісар є безпосереднім

політичним органом Радянської влади при армії та захисником завойовань пролетаріату та найбіднішого селянства» [12, с. 79].

У відповідності з рішеннями VIII з'їзду РКП(б) 18 квітня 1919 р. на базі Всеросійського бюро військових комісарів створений політичний відділ Революційної Військової ради Республіки (РВРР) для керівництва партійно-політичною роботою у Червоній армії та флоті. 15 травня відділ був перейменований у Політичне управління РВРР (ПУР). Згідно з положенням від 8 вересня 1920 р. у зону відповідальності ПУРа входила «уся політично-просвітницька робота у Червоній Армії та Флоті». Начальник ПУРа підпорядковувався РВРР. Положення від 10 березня 1922 р. змінило порядок підпорядкування. Відповідно до нього, начальник ПУРа у партійному відношенні був підпорядкований ЦК РКП(б), у адміністративному порядку – РВРР. За ПУРОм залишалися функції керівництва адміністративно-політичною та партійною роботою в армії та на флоті [5].

Одночасно, поряд з вихованням високогуманних принципів соціальної справедливості та рівності, братерства трудящих усіх країн виникла низка проблем у патріотичному та інтернаціональному вихованні. До них можна віднести по-перше, антисемітизм, як форму вкорінених національно-економічних стереотипів у свідомості червоноармійців [6, с. 136–152] та об'єктивне неприйняття засилля єврейської національності на командно-політичних посадах у РСЧА [14, с. 123–126]. Найбільш потворною формою антисемітизму, яка проявлялася у РСЧА, були єврейські погроми. Узагальнюючи дані із єврейських джерел, Г. Костирченко зазначає, що із 900 випадків масових погромів у часи Громадянської війни, на долю РСЧА приходилося лише 8,5 % від загальної їх чисельності [9, с. 56]. За оцінкою єврейських джерел, «найбільш жорстокі погроми Перша Кінна армія здійснювала при відступі з Польщі в серпні 1920 р.». Причому звертається увага на особливу жорстокість по відношенню до єврейського населення Богунського та Таращанського полків, які перейшли до Будьонного із військ Директорії [14, с. 157–158].

По-друге, це крайній ступінь класового протистояння та неймовірна жорстокість у проведенні в життя своїх світоглядних позицій. Протиріччя, між класово-інтернаціональним та загальнонародським у більшості випадків вирішувалося на користь ідеї класової пролетарської ненависті. Характерною рисою практичного запровадження цього рішення було масове набуття цією ідеєю гіпертрофованих форм. Причому, це диктувалося не лише історичними реаліями громадянської війни, а скоріше фанатичною вірою більшовицьких ватажків у постулати марксизму та у свої особисті теоретичні конструкції, які розвивали його. Усе це викликало створення нової системи поглядів на систему політичного виховання особового складу в умовах

ескалації Громадянської війни у формі принципового протиріччя між жорсткою політизацією з її девальвацією загальнолюдських цінностей, гуманістичних ідеалів та нормами елементарної людської моралі. Ця система поглядів у повній мірі була реалізована (до речі, із боків усіх її учасників) у роки братовбивчої Громадянської війни. Особливістю цього протиріччя була його відносна стійкість упродовж майже двох десятиліть, унаслідок введення в абсолют тези про посилення класової боротьби при подальшій побудові соціалізму.

Таким чином, незважаючи на певні успіхи швидкого розгрому інтервентів та внутрішньої контрреволюції, належного ефекту у патріотичному та інтернаціональному вихованні досягнуто не було. Страшна специфіка російської громадянської війни була не в змозі виховувати високі моральні якості людини. Але, з іншого боку, була продемонстрована велика мобілізуюча роль нової форми патріотизму – революційного.

Бібліографічні посилання

1. **Брусилов А. А.** Мои воспоминания (2-я часть) / А. А. Брусилов // Военно-исторический журнал. – 1989. – № 10. – С. 66–73.
2. **Вдовин А.** Подлинная история русских. XX век [Электронный ресурс] / А. Вдовин. – Режим доступа: <http://lib.rus.ec/b/259674/read>.
3. Война и мир [Электронный ресурс] / Тексты присяг разных стран мира. – Вып. № 11–12. – 2005. – Режим доступа: <http://www.army.mil/cmh-pg/faq/oaths.htm>.
4. **Ворошилов К. Е.** Сталин и вооруженные силы СССР / К. Ворошилов. – М. : Воениздат, 1951. – 72 с.
5. Главное политическое управление Красной Армии (ГлавПУ, ГлавПУР КА) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://tkka.ru/handbook/high/glavpur.htm>.
6. **Гула Р. В.** «Киевлянин» та суспільно-політичні рухи в Україні: 1900–1914 роки : дис...канд. іст. наук : 07.00.01 / Гула Руслан Володимирович. – Д., 2003. – 217 с.
7. Декрет Совета Народных Комиссаров об организации Рабоче-Крестьянской Красной армии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://bdsa.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=223&Itemid=112.
8. Инструкция ЦК РКП(б) партийным ячейкам красноармейских частей фронта и тыла // Известия ВЦИК. – № 4 (556). – 05.01.1919.
9. **Костырченко Г. В.** Тайная политика Сталина: Власть и антисемитизм / Г. В. Костырченко. – М. : Междунар. отношения, 2001. – 675 с.
10. Национальные военные формирования: вчера...сегодня? Завтра? // Военно-исторический журнал. – 1990. – № 5. – С. 47–51.
11. Національні відносини в Україні у XX ст. / сост. М. Панчук. – К. : Наук. думка, 1994. – 560 с.
12. Партийно-политическая работа в Красной Армии (апрель 1918 – февраль 1919 гг.): Документы / введ. В. П. Портнова. – М. : Воениздат, 1961. – 360 с.
13. Поезд Троцкого. Документы и материалы / публ. О. В. Головниковой, И. И. Володаевой // Военно-исторический журнал. – 1991. – № 11. – С. 53–64.

14. **Солженицын А. И.** Двести лет вместе : в 2 ч. / А. И. Солженицын. – М. : Русский путь, 2001. – Ч. 2. – 550 с.

15. **Стеклов Ю.** Народная оборона – национальная оборона / Ю. Стеклов // Известия. – 1920. – 18 мая.

16. Украинская государственность в XX веке (историко-политологический анализ) [Электронный ресурс] / кол. авт. под. рук. А. Дергачева. – К. : «Політ. думка». – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/ukghx/zmist.htm>; Центральный Державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 43, оп. 1, спр. 38, арк. 3.

17. Устав внутренней службы РККА [Электронный ресурс]. – Режим доступу: rkka.ru/idoscs.htm.

18. Циркуляр ЦК РКП(б) всем коммунистам и организациям РКП(б) о задачах по политическому воспитанию на командирских курсах // Правда. – № 30. – 09.02.1919.

19. VIII съезд Российской Коммунистической Партии (большевиков). Москва, 18–23 марта 1919 года. Стенографический отчет [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://www.agitclub.ru/center/comm/rkpb/1919prog.htm>.

Надійшла до редколегії 18.11.2012

УДК 94(47+477)

О. Ю. Коломоєць

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ВНУТРІШНЬОПАРТІЙНА ДИСКУСІЯ НАПЕРЕДОДНІ XV З'ЇЗДУ ВКП(б)

Висвітлено хід внутрішньопартійної дискусії напередодні XV з'їзду ВКП(б) в листопаді 1927 р.

Ключові слова: дискусія, ВКП(б), об'єднана опозиція, Л. Троцький, Й. Сталін.

Рассмотрен ход внутрипартийной дискуссии перед XV съездом ВКП(б) в ноябре 1927 г.

Ключевые слова: дискуссия, ВКП(б), объединенная оппозиция, Л. Троцкий, И. Сталин.

The author considers processes of inner-party discussions in CPSU before XVth party congress on November of 1927.

Key words: discussion, CPSU, united opposition, L. Trotsky, I. Stalin.

У останній загальнопартійній дискусії перед XV з'їздом ВКП(б) механізм видалення опозиції із партії, закладений ще у резолюції X з'їзду РКП(б), нарешті був задіяний до кінця. Об'єднана опозиція

була позбавлена можливості звернутися до партійних мас відкрито, а спроби організації нелегальних зібрань, підпільного друку опозиційних матеріалів зрештою призводили до викриття і використання їх владою як свідoctва ворожих намірів опозиції. Слід зазначити, що перебіг внутрішньопартійної дискусії напередодні XV з'їзду ВКП(б) не набув достатнього висвітлення ані в радянській, ані в сучасній історіографії. Разом з тим, незважаючи на передвизначеність результатів дискусії, її події, безперечно, становлять науковий інтерес для дослідників партійної та політичної історії 1920-х рр. Метою даної статті є висвітлення основних моментів внутрішньопартійних обговорень протягом листопада 1927 р. та особливостей боротьби партійної більшості у ВКП(б) з опозицією в цей час.

Передз'їздівська дискусія тривала упродовж листопада 1927 р. У листках опозиції під назвою «Матеріали до дискусії» містилися пояснення для рядових опозиціонерів і зацікавлених партійців. Матеріали, що в них публікувалися, мали на меті, перш за все, донесення до мас опозиційної точки зору. Часто вони містили інформацію про дії влади і перебіг дискусії на місцях. Подаючи ж матеріали програмного характеру, вони часто змушені були коректувати сказане опозиційними вождями, які діяли з позиції вищої необхідності. Опозиційні публікації, таким чином, поєднували розгляд практичних питань із звичними заявами про бюрократизацію, переродження партії і хибність партійного курсу в цілому. Партійна більшість, у свою чергу, намагалася протиставити опозиційній критиці конкретні дії, відповідно висвітлюючи їх у пресі та публічних виступах своїх лідерів.

Сказане в повній мірі стосується питання про 7-годинний робочий день. Як зазначав В. Молотов у виступі 26 жовтня 1927 р. на зібранні московського партактиву, коли ЦК вніс на розгляд ювілейної сесії ЦВК маніфест на ознаменування десятої річниці радянської влади, де першим пунктом було висунуто перехід на 7-годинний робочий день, опозиція «опинилася перед абсолютно неможливим для неї фактом», оскільки до цього значну частину критики будувала на тому, що влада порушує встановлений 8-годинний робочий день. В. Молотов навів окремі витяги з виступу Г. Зінов'єва на засіданні фракції ЦВК. Г. Зінов'єв заявив, що «У робітничого класу нашої країни більш за все болить не питання про робочий день» і намагався протиставити цьому питання інші (житлового будівництва, заробітної платні тощо). Г. Зінов'єв назвав рішення про перехід до 7-годинного робочого дня демагогією, заявивши, що «більш демагогічного, авантюристичного рішення... в історії нашої партії ще не було» і запропонував зняти питання про 7-годинний робочий день з розгляду, щоб «не компрометувати нашу партію». Опозиція голосувала проти запровадження 7-годинного робочого дня спочатку у ЦВК, а потім на пленумі ЦК. Це

дало можливість владній більшості звернути масову увагу на цю суперечку і звинуватити опозицію в тому, що вона здатна лише потурати настроям більш відсталих робітників, проводити політику розпалення споживацьких настроїв, а насправді не може зрозуміти «нові, докорінні задачі нашої партії» [3, с. 4].

28 жовтня 1927 р. з'явилася стаття Г. Зінов'єва «Правда про ставлення опозиції до маніфесту ЦВК», де пояснення опозиційної точки зору будувалися навколо несвоечасності запровадження 7-годинного робочого дня і того, що влада також це насправді розуміє [8, арк. 10–11]. «Матеріали до дискусії» від 1 листопада 1927 р. пояснювали, що опозиція не виступає проти 7-годинного робочого дня як такого, але виступає проти Маніфесту, присвяченого десятиріччю Жовтневої революції, оскільки у ньому не було сказано, що російська революція і в майбутньому залишиться «фортецею світової революції». Щодо практичного питання про 7-годинний робочий день, опозиція нібито протестувала проти того, що його обіцяно «невідомо коли і невідомо як», пропонуючи спершу припинити спроби подовжити 8-годинний робочий день, визнати необхідність негайного підвищення заробітної платні, покласти край бюрократичним намаганням провести раціоналізацію за рахунок робітників, провести практичні заходи зі зменшення безробіття, покращити житлові умови, посилити охорону праці [9, арк. 1–2].

У той же час, Л. Каменєв заявляв, що більшовиків-ленінців два роки цькували як «демагогів», «паникерів», що прагнуть «пограбувати селянство», а тепер Й. Сталін сам удався до «лівого маневру» (7-годинний робочий день, звільнення від податку 35 % бідноти, хоча опозиція пропонувала 40 %). Л. Троцький наголошував, що опозиція проти розколу («по відношенню до своєї партії ми реформісти»). Говорячи про «лівий маневр», Л. Троцький висловлював подив з приводу того, що влада не блокується з опозицією, якщо повторює її слова. Також Л. Троцький відзначав, що сталінська фракція знаходиться під ударами «двох батогів» – опозиції і куркульства. Тому «стоїть Бухарін, позаду нього куркуль, тримає його за комір, а Бухарін декламує «наступ на куркуля» [9, арк. 9–10]. Опозиція у своїх програмних зверненнях приділяла увагу процесам зростання капіталістичних елементів села і звинувачувала у сприянні цим тенденціям сталінське керівництво. Наводився приклад виступу М. Калініна на Тверській партконференції навесні 1927 р., який заявив, що опорою Радянської влади на селі є не тільки біднота, оскільки у випадку військової небезпеки «в армію підуть найбільш сильні, найбільш високі», а не сама біднота, серед якої «найбільша кількість безграмотних, найбільша кількість нездатних» [8, арк. 35].

Лише у заключному випуску «Матеріалів до дискусії», випущеному 1 грудня 1927 р. (в цей день закінчувався строк, відведений постановою ЦК для дискусії) більша частина була присвячена робітничому питанню. Приводом до цього став лист ВРНГ і ВЦРПС за підписами М. Томського і В. Куйбишева, опублікований в «Правде» від 31 жовтня 1927 р., та кампанія по перезаключенню колективних договорів, що мала невдовзі розпочатися.

Опозиція доводила, що 30 млн руб, що призначалися для «підтягування» робітників із низькою заробітною платнею, складає усього 1,7 % підвищення (або 1 руб. 10 коп. на одного робітника) [9, арк. 83]. Відрядність і низький рівень заробітної платні призводив до того, що інтенсивність праці наближалася до граничних значень. Темп зростання зарплат за рахунок збільшення вироблення падав з року в рік і склав у 1925–1926 рр. 14–15 %, а 1926–1927 рр. усього лише 6–7 % (опозиція спиралася при цьому на цифри, що увійшли до звіту ВЦРПС, поданого до VII з'їзду профспілок, а також рішень відповідних органів) [9, арк. 84]. Реальна заробітна платня в середньому у промисловості обігнала довоєнну за рахунок текстильної, паперової та деяких інших галузей, де вона була низькою до революції. У той же час у металургії, гірничій промисловості, на залізничному транспорті (де зайнято більше 1,5 млн робітників) заробітна платня складала менше 90 % довоєнної. Підвищення ж зарплатні робітникам влада розраховувала компенсувати за рахунок зниження розцінок у відрядників (за підрахунками опозиції, зниження розцінок усього на 5 % у половини відрядників у сумі дало б цифру у 30 млн руб) [9, арк. 85–86].

Намагання опозиції донести свою точку зору до мас не лишилося непоміченим. Так, наприклад, у заяві до Л. Кагановича секретар Одеського партійного комітету В. Чернявський повідомляв, що опозиція розповсюджує серед членів партії і безпартійних в Одесі відкритий лист Зоріна до Бухаріна (з протестом проти арештів опозиціонерів) та інші документи; поширює чутки про вбивство Х. Раковського і організовує підпільний Червоний Хрест для допомоги виключеним і арештованим. За інформацією В. Чернявського, до місцевої контрольної комісії подали заяви два члени партії, повідомляючи, що до них звертався виключений з партії із пропозицією про вступ у «бойову дружину» і заявляв, що у них є зброя [14, арк. 91–94].

Хоча офіційно стверджувалося про відсутність опозиційно налаштованих мас, приклади документів (промов, листів, звернень, листівок) свідчать про наявність невдоволення партійною політикою. Зокрема, про один із таких виступів повідомляв секретар В. Чубаря Л. Кагановичу і П. Постишеву. На засіданні осередку «Серп і молот» 17 листопада 1927 р. В. Чубарю було задано декілька питань членом

осередку Якитесом. Він питав, чому опозиція вказує на переродження Жовтневої революції, чому опозиція і Л. Троцький вважають сутність радянської держави непролетарською, в чому полягає вплив «змін-овіхівців» і інтелігенції на апарат радянської диктатури, чому службовці і спеці забезпечені в радянській державі краще, ніж робітники, коли у відношенні середньої і вищої освіти робітники будуть прирівняні до забезпечених верств населення, чому партія не взяла курс на покращення матеріального становища робітничого класу, чому підбір керівних органів здійснюється зверху вниз (режим апаратної диктатури) [14, арк. 66–68].

Опозиція намагалася діяти через армію, звертаючись до червоних командирів та червоноармійців. В одній з листівок, підписаним уповноваженим ЦК (троцькістів) говорилося, що Троцький, Зінов'єв, Пятаков, Преображенський, Смілга та інші виступили не проти Комуністичної партії, а проти Сталіна та його прибічників. Також у листівці говорилося про відкликання Х. Раковського за те, що він підписав декларацію опозиції. Листівка містила вимогу «повернення членів уряду» – Л. Троцького, Г. Зінов'єва та інших – і лозунг про звернення до МОПР та звільнення заарештованих товаришів [14, арк. 76].

Стиль деяких опозиційних листів і звернень дозволяє припустити, що вони були написані або зовсім не тими, чиїми іменами підписані, або були написані під керівництвом більш освічених і політично обізнаних товаришів. Наприклад, у листі, який підписано робітником Хромишевим з Донбасу, говорилося, що робітники цілком і повністю погоджуються з опозицією з питання боргів перед Францією. Автор стверджував також, що ЦК може сподіватися тепер тільки на багнети, нагадуючи вислів Леніна про те, що утримуватися на багнетах довго влада не може. Також Хромишев пропонував внести до нового колективного договору «щось втішне для робітників», надати деякі гарантії, як для «господарів» [14, арк. 96–96 об].

На нашу думку, останнім епізодом, що остаточно дискредитував опозицію, стало святкування десятиріччя Жовтневої революції. Згідно із опозиційним листком «Матеріали до дискусії» від 8 листопада 1927 р., події розгорталися таким чином. З балкону готелю «Париж», прикрашеного лозунгом «Назад до Леніна», І. Смілга, Є. Преображенський та інші опозиціонери виступали із промовами. «Углановці» кидали в них сміттям, яблуками, уламками дощок, потім зірвали плакат, вибили вікно із готелю на балкон і заарештували опозиціонерів.

Двері до квартири І. Смілги вибили сокирою, щоб зірвати плакат «Виконаємо заповіт Леніна» та полотнище з портретами В. Леніна, Г. Зінов'єва та Л. Троцького [9, арк. 21–22]. Із заяви, адресованої Ом. Ярославському, від членів партії Механіка та Ібрагімова, які увірвалися до помешкання, стає відомо, що їх поява у вікні виклика-

ла бурю оплесків у натовпу, що зібрався унизу, і вони почали із вікна вигукувати лозунги підтримки ЦК та проти опозиції [2, арк. 7–8]. У той же день у Ленінграді на Г. Зінов'єва, Євдокимова і К. Радека напали на площі Урицького, і вони змушені були сховатися у приміщенні Толмачівської Академії, де їх і замкнули до кінця демонстрації за наказом заступника начальника ПУОКРа Кузнецова, який, у свою чергу, діяв за розпорядженням із губкому [9, арк. 25].

Владна більшість використала цей епізод максимально вигідно для себе. Була прийнята резолюція Московського комітету партії про виключення з партії опозиційних лідерів. Через місцеві партійні осередки спішно проводилися осудливі резолюції з вимогою виключити опозиційних діячів із лав партії і публікувалися на сторінках «Правди». Наприклад, 11 листопада було надруковано резолюції Тверського губкому, Нижньогородського губкому і Уралобкому, а також постанови бюро ЦК та ЦКК Комуністичної партії Білорусі. Всі вони зводилися до вимоги якнайшвидше виключити вождів опозиції з партії. Зокрема, розширений пленум Хамовницького районного комітету партії у своїй резолюції відзначав «спробу опозиції зірвати грандіозну демонстрацію московського пролетаріату...спробу, яка отримала різку відсіч з боку самих робітничих колон демонстрантів» [4, с. 4]. 14 листопада 1927 р. рішенням спеціального об'єднаного пленуму Л. Троцького та Г. Зінов'єва було виключено з партії, а низку активних опозиціонерів виведено зі складу ЦК та ЦКК ВКП(б) [7, с. 426].

Слід зауважити, що самі опозиціонери намагалися використовувати найменшу можливість для того, щоб показати, яке насилля і тиск застосовує до них влада. До цих спроб належить використання факту самовбивства на ґрунті важкого захворювання А. Іоффе. Л. Троцький надіслав до «Правди» свою статтю, де, зокрема, відзначав, що А. Іоффе «пішов тому, що не мав фізичних сил для участі в боротьбі». Випуск «Матеріалів до дискусії» від 20 листопада 1927 р. було повністю присвячено смерті А. Іоффе, свої статті у випуску помістили Г. Зінов'єв та Л. Каменев. Також було розказано про похорон А. Іоффе, що перетворився на політичну акцію завдяки виступу Рютина, який «намагався просторікувати на тему «про сутінки революції» – вести полеміку з покійним над його відкритою могилою» [9, арк. 51]. 24 листопада 1927 р. у «Матеріалах до дискусії» було надруковано передсмертного листа А. Іоффе до Л. Троцького, де пояснювалася причина самогубства А. Іоффе (важка хвороба, яка в листі називається поліневритом, що позбавила його можливості самостійно пересуватися і відмова у виїзді за кордон для тривалого лікування) [9, арк. 66]. Крім того, у листі містився політичний заповіт Л. Троцькому. А. Іоффе писав: «Ви тепер більш праві, ніж коли-небудь... за-

порука перемоги вашої правоти – в максимальній непоступливості, в строгій прямолінійності, в повній відсутності всіляких компромісів, так само як завжди у цьому саме був секрет перемог Ілліча...» [9, арк. 66]. Опозиція намагалася довести до мас, що становить на місцях складається якщо не на її користь, то все ж такі суттєво відрізняється від офіційно зображеного. Наприклад, у «Матеріалах до дискусії» від 30 листопада 1927 р. під заголовком «Дискусія в Баку» було опубліковано дані опозиції про підтримку опозиції в Баку. За офіційними даними, поданими секретарем ЦК АКП(б) Мірзояном, у травні 1927 р. у Баку налічувалося лише два опозиціонери, а в листопаді їх кількість збільшилася до 250 осіб. За даними опозиції, ці цифри були суттєво применшені, і бакинські робітники довели апарату, що вони «не вірять тій брехні і наклепам», які розповсюджувалися на адресу «ленінської опозиції». Наводилися свідчення про те, що опозиціонерів слухали уважно, і в результаті в багатьох осередках за опозицію було подано 10–15 % голосів, були також осередки з опозиційною більшістю [9, арк. 81]. Проте ці спроби відображали, скоріше, той факт, що опозиція так і не пристосувалася до нових умов і продовжувала апелювати до мас, незважаючи на очевидну передвизначеність результатів цих дій. Слід зазначити також, що опозиційна агітація лишилася багато в чому несприйнятою партією, оскільки велася на загальнотеоретичному рівні, незрозумілому переважній більшості рядових партійців. Спроби пов'язати теорію з нагальними проблемами часто виявлялися невдалими, як це відбулося з питанням про 7-годинний робочий день, оскільки не були достатньо продуманими і аргументованими.

Бібліографічні посилання

1. Архив Троцкого: коммунистическая оппозиция в СССР, 1923–1927 [Електронний ресурс] / ред.-сост. Ю. Фельштинский. – Т. 3. – М. : Терра, 1990. – Режим доступу: <http://www.felshinsky.com/books/39.doc>.
2. Государственный архив Российской Федерации. – Ф. Р-374, оп. 27, д. 2082.
3. Накануне XV съезда ВКП(б) – из доклада тов. В. Молотова на московском активе о решениях октябрьского пленума ЦК и ЦКК 26 октября 1927 года // Правда. – 1927. – 1 нояб. – С. 4.
4. Отклики на антисоветское выступление оппозиции в 10-ю годовщину Октября // Правда. – 1927. – 11 нояб. – С. 4.
5. Партийные массы о решениях пленума ЦК и о тезисах к XV съезду партии // Правда. – 1927. – 11 нояб. – С. 4.
6. Письма И. В. Сталина В. М. Молотову. 1925–1936 гг. (Сборник документов) / сост. : Л. Кошелева, В. Лельчук, В. Наумов и др. – М. : Россия молодая, 1996 – 304 с.
7. Павлюченков С. А. «Орден меченосцев». Партия и власть после революции. 1917–1929 / С. А. Павлюченков. – М. : Собрание, 2008. – 463 с.

8. Российский государственный архив социально-политической истории (далее – РГАСПИ). – Ф. 17, оп. 71, д. 97.
9. РГАСПИ. – Ф. 17, оп. 71, д. 103.
10. РГАСПИ. – Ф. 84, оп. 2, д. 29.
11. РГАСПИ. – Ф. 84, оп. 2, д. 31.
12. РГАСПИ. – Ф. 84, оп. 2, д. 33.
13. **Скоркин К. В.** Обреченные проиграть (Власть и оппозиция 1922–1934) / К. В. Скоркин. – М. : ВидАрт, 2011. – 896 с.
14. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 2454.

Надійшла до редколегії 18.11.2012

УДК 94 (477.6) «1920/1930»

Ю. В. Барабаш

*Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля
(м. Луганськ)*

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ УРЯДУ УСРР З РОЗВИТКУ ФАРМАЦЕВТИЧНОЇ МЕРЕЖІ ДОНБАСУ У 1920-х рр.

Проаналізовано питання націоналізації аптечної галузі. Висвітлено процес відкриття фармацевтичних закладів та забезпечення їх кадровою складовою в Донбасі у 1920-ті рр. Показано роль страхової медицини у створенні умов безкоштовного медико-фармацевтичного забезпечення застрахованих осіб.

Ключові слова: охорона здоров'я, фармація, аптека, ліки, фармацевт, націоналізація, лікарня, страхова медицина, Донбас.

Проанализировано вопрос национализации аптечной отрасли. Освещено процесс открытия фармацевтических учреждений и обеспечения их кадровой составляющей в Донбассе в 1920-х гг. Показана роль страховой медицины в организации условий бесплатного медицинско-фармацевтического обеспечения застрахованных.

Ключевые слова: здравоохранение, фармация, аптека, лекарства, фармацевт, национализация, больница, страховая медицина, Донбасс.

The questions of nationalization of pharmacy industry are analysed. It is scrutinized the opening of pharmacy establishments and providing them by workers' staff in Donetsk region in the 1920th. The role of insurance medicine in making free of charge medical and pharmaceutical providing of insured persons conditions are shown.

Key words: health care, pharmacy field, dispensing chemist's (pharmacy), medicine, druggist, nationalization, hospital, insurance medicine, Donbas.

Рівний економічний доступ населення до якісних медикаментів – одне з актуальних питань, що висувається на порядок денний представниками фармацевтичної галузі. Але, оскільки система страхової медицини так і залишилася на папері, а фармація «для широкого загалу споживачів і досі пов'язана з поняттями «неякісні ліки», «дорогі медичні препарати», «спекуляція цін на медикаменти», особливо в гірничопромислових регіонах, де через екологічні проблеми населення частіше вдається до медикаментів, вважаємо за доцільне провести паралель розвитку медико-фармацевтичного забезпечення в Донбасі крізь призму історичної ретроспективи – у 1920-ті рр., коли своє впровадження отримала робітнича (страхова) медицина, яка й досі потребує свого практичного втілення задля створення доступної медицини для населення нашої держави та зведення України в статус цивілізованої країни у сенсі розвитку охорони здоров'я.

Питання фармацевтичного забезпечення в Донбасі на сучасний момент досліджувалося лише у світлі загальних праць з історії надання медичних послуг населенню в УСРР [8] та охорони здоров'я в Донбасі у 1920-х рр. [8]. За роки незалежності вийшла праця «Історія фармації України» [6], в якій автори звертають увагу на становлення фармацевтичної галузі з приходом нової влади, висвітлюючи питання націоналізації аптек у державі.

Метою даної статті є виявлення особливостей розвитку медико-фармацевтичного забезпечення в Донецькому басейні у 1920-ті рр. Відповідно до мети, передбачається постановка та вирішення таких наукових завдань: показати мережу аптек у регіоні на 1920-й р.; розглянути процес відкриття аптек у 1920-х рр.; звернути увагу на позитивні моменти та прогалини в розвитку медико-фармацевтичного забезпечення промислового регіону; висвітлити питання кадрової політики у забезпеченні фармацевтичної галузі.

Стан аптечної справи в Донбасі на 1920-й р. характеризувався діяльністю незначної кількості аптек. На початку 1800-х рр. у Лисичій Балці (нині Лисичанськ), що на Луганщині, зусиллями лікарів Іоганна Даля та Камінського (ініціали не встановлено) було відкрито аптеку. Станом на 1868 р. на Луганщині вже функціонувало чотири аптеки, а у 1890 р. – шість. З усіх аптек, у 1898 р. працювала лише одна вільна аптека. Витрати на купівлю ліків за вказаний рік становили 4 980 крб. 98 коп., і того ж року була відкрита земська аптека з вільним продажем ліків [10, с. 166, 168]. У Донецьку першу аптеку відкрито у 1825 р., у 1868 р. тут працювали 4 аптеки, а у 1890 – 16. У 1902 р. кількість закладів зросла до 29, а у 1916 р. – до 79. У Луганську аптек було удвічі менше, аніж у Донецьку: 1902 р. – 15, 1916 р. – 28 [7, с. 114].

Медико-фармацевтичне забезпечення в Донецькому басейні на початку становлення нової влади мало як позитивні, так і негативні

моменти. У зв'язку з націоналізацією низки установ, що у дорадянські часи знаходилися в приватній власності, Декретом Ради Народних Комісарів від 17 травня 1919 р. для правильної постановки аптечної справи в країні та в інтересах забезпечення населення доступною лікарською допомогою, усі аптеки та склади аптекарських товарів було також націоналізовано. Влада вбачала в націоналізації спосіб припинення злочинної спекуляції аптекарськими товарами та врегулювання справи їх постачання. Здійснювалася націоналізація безвиключно усіх аптек і складів аптекарських товарів та предметів аптечного обладнання, з усіма запасами та інвентарем, з існуючими при них лабораторіями і складами, а також з оборотними капіталами – усе вищезазначене оголошувалося власністю УСРР і переходило у відання НКОЗ. Відповідно до вказаного Декрету, усі запаси медикаментів, предметів аптечного обладнання, що знаходилися в приватних руках, реквізувалися і в супроводі відповідних списків мали здаватися у відділи охорони здоров'я місцевих Рад депутатів. Будь-яка приватна торгівля медикаментами і предметами аптечного обладнання заборонялася. Продаж медикаментів могли здійснювати лише націоналізовані аптеки і аптекарські склади [11, с. 124].

У грудні 1920 р. було прийнято аналогічний декрет РНК УСРР «Про націоналізацію аптечної справи». До початку липня 1920 р. всі аптечні домоволодіння республіки були передані в державну власність. Це призвело до скорочення кількості аптек, оскільки значна частка приватних власників вдавалися до знищення аптек та приховування медикаментів [7, с. 118]. Для керівництва аптеками створювалися фармацевтичні відділи та комісії. У губернському та повітових відділах охорони здоров'я формувалися фармацевтичні підвідділи, котрі займалися організацією постачання аптек медикаментами та іншими товарами аптечного асортименту, контролювали діяльність аптек та аптечних установ, розробляли нормативні документи.

Фармацевтичний підвідділ Донецького губернського відділу охорони здоров'я розпочав свою діяльність у 1920 р. Він здійснював націоналізацію аптечної справи по всій губернії. При всіх районних відділах охорони здоров'я були організовані фармпідвідділи. При губернському відділі охорони здоров'я був організований і широко розгорнутий губернський склад медикаментів і госпітальних речей. Запаси складу утворювалися за рахунок колишнього земського складу, а також з вагону медикаментів, наданих губернським революційним комітетом у розпорядження губвідділу охорони здоров'я. Але губернія у повному обсязі не забезпечувалася. До того ж губсклад змушений був задовольняти не лише міські, рудничні та інші лікувальні заклади, часто доводилося забезпечувати й військові частини, що проходили через Донецький басейн.

Відповідно розпочалася організація і повітових фармпідвідділів. Зокрема, 27 січня 1920 р. організовано Луганський фармпідвідділ. Фармацевтичний відділ Луганського райсануправління було виділено пізніше інших відділів районного управління [4, арк. 3]. На той час у самому місті Луганську працювало сім аптек та один губернський склад-розподільвач. Стан аптек був задовільним, а повітові розподільвачі були організовані не скрізь. У деяких повітах, наприклад у Таганрозькому, фармпідвідділи не були організовані й аптеки знаходилися у приватній власності [15, арк. 52–53]. У Бахмуті вже у січні 1920 р. діяв Союз службовців аптек, до складу якого входило 40 осіб [1].

Оскільки влада повсякчас переймалася розширенням мережі й допоміжних медичних установ, зі встановленням системи страхової (робітничої) медицини уже з 1922 р. розпочався процес організації аптек при поліклініках, де безкоштовно відпускалися ліки для робітників та службовців [7, с. 128]. З метою збереження аптечної мережі НКОЗ 5 травня 1922 р. дав дозвіл на тимчасову передачу деяких аптек у приватну власність (дія цього закону припинилася у 1924 р.). Взагалі, переведення аптек на госпрозрахунок (Розпорядження НКОЗ від 1 липня 1922 р.) загнало аптеки в глухий кут. Тож з 1923 р. аптеки розпочали відпускати населенню медикаменти за плату, а застрахованим громадянам – безкоштовно, за рахунок органів соціального страхування [6, с. 277].

Поступово прослідковувалися позитивні зрушення в аптечній справі. Стала зміцнюватися матеріальна база аптек, покращилася організація праці фармацевтів, поліпшувалося аптечне обладнання. Однак у той же час відчувалися значні труднощі у забезпеченні населення ліками. Кількість аптек усе ще не відповідала потребам часу, а їх матеріальна база в цілому залишалася слабкою, бракувало фармацевтичних кадрів [9, с. 76].

Із 1924 р. в Україні було організовано окружні аптекоуправління, які підпорядковувалися відділам охорони здоров'я окружних виконкомів. Аптекоуправління при Луганському окружному відділі охорони здоров'я було відкрито 1-го вересня 1924 р. й функціонувало згідно з Положенням, прийнятим Всеукраїнською радою з реорганізації аптечної справи й затвердженими колегією НКОЗ України [3, арк. 2]. До аптекоуправління входили: усі державні аптеки, магазини санітарії і гігієни, розподільчі комори, хіміко-фармацевтичні лабораторії та інші державні аптечні установи, що відпускали медикаменти і медичне майно. У цілому обіг аптекоуправління за 1925–1926 рр. склав 330 тис. крб., з яких для сільської мережі медикаментів було продано на 25 тис. крб. і для робітничої – на 50 тис. крб. [2, арк. 147 зв.]. На жовтень 1926 р. мережа Луганського аптекоуправління складала-

ся з чотирьох міських та шести сільських аптек, а також двох магазинів «Санітарії та гігієни». Але існуюча мережа не була достатньою, оскільки багато районів округи взагалі не мали госпрозрахункових аптек.

Аптекоуправління Маріупольської Інспектури охорони здоров'я, відомості про яке зведено до реєстру № 56, було зареєстровано 2 червня 1926 р. До складу аптекоуправління входили такі підприємства: склад-розподілювач; держаптеки № 1, 2, 3, 4 – м. Маріуполь; № 5 – порт; № 6 – село Будьонне; № 7 – станція Розовка; № 8 – станція Волноваха; № 9 – станція Кременчик; № 10 – сільська станція Керань; № 11 – село Первомайське; № 12 – село Берестове; № 13 – село Андріївка; № 14 – село Новоспасівка; № 15 – село Ялта; № 16 – село Сартана; № 17, 18 – місто Бердянськ; магазин санітарії та гігієни № 1 – м. Маріуполь, № 2 – м. Бердянськ.

У рамках діяльності аптекоуправління було ухвалено правильність лінії, взятої ним щодо розвитку сільської аптечної мережі, широкого кредитування мережі приватників та об'єднання господарчо-розрахункових аптек з дільничними [12, арк. 5, 9, 11–11 зв, 57].

Народний комісаріат зовнішньої та внутрішньої торгівлі УСРР свідчив, що 16 березня 1927 р. до реєстру трестів, відносно Старобільського аптекоуправління, зареєстрованого під № 69, зведені нові відомості. Предмет його діяльності не відрізнявся від Луганського та Маріупольського аптекоуправлінь. Статут його було затверджено 11 березня 1926 р. Статутний капітал становив 20 382 крб. 12 коп. Місцезнаходження окремих закладів: окружний аптечний склад м. Старобільськ, в якому діяла й міська аптека. Також діяли в Старобільській окрузі і дві сільські аптеки. Фармацевтична лабораторія функціонувала в м. Старобільську [13, арк. 5, 13, 15].

У 1928 р. в Україні розпочалося вилучення аптек у приватних власників, що було пов'язано зі згортанням нової економічної політики в державі. У вказаний переломний момент охорона здоров'я зазнала значних змін та трансформацій, але вже був накопичений досвід в організації страхової медицини, яка, на жаль, себе не виправдала. Все ще залишалося гострим питання забезпечення медикаментами.

У 1929 р. аптечна мережа помітно розширилася. Значно зросла кількість аптек й у сільській місцевості. Станом на 1. 04. 1930 р. у Луганській окрузі функціонувало 26 госпрозрахункових та 2 аптеки при лікувальних установах, кількість персоналу – 68 фармацевтів. У Сталінській окрузі діяла 21 госпрозрахункова аптека [14, арк. 22, 25, 37].

Отже, 1920-ті рр. минулого століття відзначилися складним етапом у реформуванні тогочасної системи охорони здоров'я. У рамках процесу націоналізації установ, що знаходилися у приватній власності, було здійснено одержавлення всіх медичних закладів країни,

у тому числі й допоміжних, тобто аптек, аптечних складів, магазинів. З одного боку, цей процес мав негативний вплив, у результаті чого кількість аптек дещо скоротилася на момент передачі їх у власність держави. З іншого, влада, навіть проводячи класову політику, створила низку й сприятливих умов щодо забезпечення робітництва, особливо в Донбасі, безкоштовною медичною допомогою та лікувально-фармацевтичним розвитком. У той же час зазначені кроки супроводжувалися недоліками тому, що в економічному сенсі дуже складно було досягти стабільності без відповідного рівня асигнування галузі. До того ж, припинення діяльності робітничої медицини в рамках невиважених підходів влади у певній мірі «реформували» фармацевтичний розвиток, хоча тенденція зростання аптек була наочною.

У подальшому науковому доробку маємо за мету проаналізувати питання кадрового забезпечення фармацевтичної мережі Донбасу у 1920-х рр.

Бібліографічні посилання

1. Бахмутская правда. – 1920. – 20 янв.
2. Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО). – Ф. Р-597, оп. 1, спр. 85.
3. ДАЛО. – Ф. Р-589, оп. 1, спр. 268.
4. ДАЛО. – Ф. Р-580, оп. 1, спр. 49.
5. **Довжук І. В.** Охорона здоров'я в Донбасі у 20-х рр. XX ст. : моногр. / І. В. Довжук, Ю. В. Барабаш. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2009. – 140 с.
6. Здравоохранение и медицинская наука в Украинской ССР : в 3 т. – Т. 1 : Здравоохранение в Украинской ССР. Пути и итоги развития / под ред. А. Е. Романенко. – К. : Здоров'я, 1987. – 480 с.
7. Історія фармації України / Р. В. Богатирьова, Ю. П. Спіженко, В. П. Черних та ін. – Х. : Прапор, 1999. – 799 с.
8. **Мовчан О. М.** Медичне обслуговування робітників УСРР у 1920-ті рр. / О. М. Мовчан // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2006. – № 15. – С. 19–64.
9. Панорама охорони здоров'я населення України / М-во охорони здоров'я України; А. В. Підасев, О. Ф. Возіанов, В. Ф. Москаленко та ін. – К. : Здоров'я, 2003. – 396 с.
10. **Подов В. И.** История Донбасса. Век XIX-й / В. И. Подов, В. С. Курило. – Луганск : Альма матер, 2001. – 301 с.
11. Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень Уряду УРСР. – К. : Держполітвидав УРСР, 1963. – Т. I. – 771 с.
12. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 423, оп. 2, спр. 458.
13. ЦДАВО України. – Ф. 423, оп. 2, спр. 462.
14. ЦДАВО України. – Ф. 342, оп. 3, т. 1, спр. 881.
15. ЦДАВО України. – Ф. 342, оп. 1, спр. 346.

Надійшла до редколегії 27.02.2013

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА АКТИВНІСТЬ СІЛЬСЬКОЇ МОЛОДІ УКРАЇНИ В 1933–1939 рр.

Створено суспільно-політичний портрет сільської молоді радянської України у контексті соціальних процесів передвоєнного періоду.

Ключові слова: сільська молодь, суспільно-політична активність, передвоєнна доба.

Создано общественно-политический портрет сельской молодежи советской Украины в контексте социальных процессов предвоенного периода.

Ключевые слова: сельская молодежь, общественно-политическая активность, предвоенный период.

The article is an attempt to create social and political portrait of rural youth of the Soviet Ukraine in the context of the social processes of the prewar period.

Key words: Rural youth, social and political activity, the pre-war period.

Постановка проблеми. Прискорення темпів розвитку сучасного громадянського суспільства спричиняє підвищення ролі і значення молоді в його суспільно-політичному і культурному житті, що обумовлюється не лише абсолютним зростанням чисельності молодих людей, а й мінливими соціальними умовами. Високий темп техніко-економічного розвитку суспільства вимагає швидкого оновлення знань, умов праці та побуту.

Роль і значення молоді у суспільстві обумовлені тим, що будучи великою соціально-демографічною групою, яка займає важливе місце у промисловому та сільськогосподарському виробництві, вона, фактично, є єдиним джерелом поновлення трудових ресурсів, головним носієм фізичного та інтелектуального потенціалу народу та спроможна скоріше за інші вікові групи оволодіти новими знаннями, професіями і спеціальностями, необхідними для розвитку країни.

Молоде покоління завжди відіграло помітну роль у житті українського суспільства, особливо на переломних етапах його розвитку, що проявилось й у 30-х рр. ХХ ст., коли, використовуючи притаманне молодому поколінню прагнення до нового та його ентузіазм щодо втілення у життя своєї мрії, більшовицький режим з метою побудо-

ви тоталітарного суспільства у 1933–1939 рр. спромігся принести в жертву і покалічити безліч юних доль.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зважаючи на те, що соціальний портрет молоді формується під впливом різноманітних суспільно-політичних і соціальних чинників, науковці завжди виявляли інтерес до того, яку роль для молоді відіграють певні соціальні цінності, норми моралі, традиції тощо. Становище сільської молоді в умовах формування тоталітарного ладу в Україні, її участь у житті республіки в 1930-х рр., історію комсомолу та його вплив на формування молодого покоління, форми опору молоді більшовицькій владі, механізми здійснення репресій проти юнаків та дівчат досліджували С. Білокриницький, О. Галаган, В. Гришко, С. Ігнат, І. Зарва, М. Журавльов, В. Криворученко, І. Михайлівський, П. Назимко, І. Ніколаєнко, В. Прилуцький, П. Шостак та ін. Наукова новизна досліджень названих авторів полягає в тому, що вони написані на основі невикористовуваних раніше архівних джерел, значно розширена їх тематика та критично переглянуто головні стереотипи радянської історіографії, однак динамічність і глибина змін у сучасному українському суспільстві потребують нових підходів до вивчення проблеми суспільно-політичної активності сільської молоді України у 1933–1939 рр.

У зв'язку з цим, **метою** нашої **статті** є аналіз та висвітлення формування суспільно-політичної активності сільської молоді УРСР у контексті соціальних процесів передвоєнного періоду, висвітлення її ролі і місця в радянському суспільстві, з'ясування її труднощів та проблем.

Виклад основного матеріалу. Громадсько-політична активність селянської молоді, настрої різних її груп у 1933–1934 рр. та 1935–1939 рр. були дуже відмінні, оскільки на формування її активності значно впливала загальна ситуація в економічному та політичному житті українського села.

У 1933–1934 рр. молодь УСРР являла собою дуже складний, неоднорідний і суперечливий соціально-політичний організм, і строкатість її соціально-класового, професійного, територіального та національного складу відбилася на загальних настроях, політичних та ідеологічних орієнтирах. Поступово молодь УСРР зливалася в однорідну масу, оскільки молоді люди мали багато спільного – всі вони зростали й формувалися в умовах становлення тоталітарного більшовицького режиму, з дитинства потрапляючи під своєрідний ідеологічний прес. Піонерська організація, комсомол, партійні осередки формували у них систему світосприйняття, обмежену марксистськими догмами та більшовицькими гаслами. Значна частина літератури, де йшлося про історичні традиції українського народу, його минуле, була оголошена «буржуазною», ворожою «пролетарській державі». Нато-

мість, насаджувалася «революційна романтика», однак те, що юнаки та дівчати чули на зборах або читали в газетах, часто не збігалось з їх життєвим досвідом та повсякденними враженнями. У життя багатьох сільських молодих людей ще з дитинства увірвалася щоденна дійсність у вигляді «бандитизму», каральних загонів, палаючих хат, трупів «контрреволюціонерів» і «куркулів».

Під впливом наслідків Голодомору 1932–1933 рр. та скрутного матеріального становища в цей період серед молодих працівників сільського господарства авторитет більшовицької партії та комсомолу значно знизився, серед них панувало розчарування, політична апатія та різке незадоволення аграрною політикою радянського уряду. Один із комсомольських працівників у звіті після поїздки з політичною агітацією в села Київщини у 1934 р. зазначав, що «...у теперішній час далеко не у всіх колгоспах і радгоспах можна організувати осередки ЛКСМ, часто спроби проникнути до сільської молоді закінчуються невдачею, проте, разом з тим, не знаходять серед них жодної підтримки й інші політичні партії та молодіжні організації» [10, арк. 64].

У 1935–1939 рр. в УСРР ситуація на селі стала змінюватися і лояльне ставлення селянства до радянської влади позначилося на політичному обличчі молоді. Зроста громадянська активність юнаків та дівчат, що виявилось у вступі їх до лав комсомолу та активній участі в численних політичних та громадських кампаніях. У цей час значно поліпшились позиції комсомолу на селі, однак масштаби його діяльності серед селянської молоді були в цілому незначними. З кожних 100 молодих селян лише двоє перебували в лавах ЛКСМУ. В одному із листів ЦК ЛКСМУ в ЦК КП(б)У в 1935 р. було зазначено, що «...в селі ще й досі духами парубків безроздільно володіють гетьмани, гайдамаки й батьки» [11, арк. 22].

Історичний досвід свідчить, що найбільш політично активною частиною молоді є студентство. У 30-х рр. ХХ ст. у системі вищої освіти УСРР відбулися докорінні зміни, що безпосередньо вплинули і на студентську молоддь. У цей час було взято курс на «пролетаризацію» вищої школи, який виявився у відкритті робітфаків, застосуванні методу «розкладки» при зарахуванні студентів до інститутів та їх безперервних «чистках». У зв'язку з «пролетаризацією» вищої школи у передвоєнний період у студентському середовищі УРСР відбулись значні кількісні та якісні зміни, оскільки кількість молодих людей з робітничих та селянських сімей, які навчалися у вищих і середніх навчальних закладах, постійно збільшувалася. Так, якщо у 1929–1932 рр. в УСРР вищі навчальні заклади закінчили 38 927 осіб, технікуми – 66 658 осіб, робітфаки – 45 089 осіб, то в 1933–1936 рр. відповідно – 47 261 осіб, 92 201 осіб, 52 380 осіб [5, с. 136].

У 1933–1939 рр. курс партійно-державного керівництва СРСР на «зробітничення» та «оселянення» середньої та вищої школи набував гіпертрофованих форм. Так, станом на 1 січня 1936 р. соціальний склад студентства УРСР включав: діти робітників – 39,7 %; діти службовців – 28,2 %, діти селян – 15,1 %; інші категорії – 17 % (від загальної кількості студентів) [5, с. 222]. Наведені дані свідчать про те, що відсоток студентів з робітничого та селянського середовищ не відповідав питомій вазі робітничого класу та селянства у соціальній структурі населення республіки. Крім того, «пролетарська» молодь принесла до навчальних закладів свої звичаї та уклад життя, які були чужими традиціям давнього студентства і викликали зміни в студентському середовищі навіть на побутовому рівні, оскільки ці юнаки та дівчата не мали достатнього початкового рівня знань та культури.

У досліджуваний період колгоспи і радгоспи щороку направляли на навчання в інститути та технікуми молодих працівників, які добре зарекомендували себе в практичній діяльності. Так, колгосп «Зоря комунізму» Магдалинівського району Дніпропетровської області в 1937 р. за колгоспний рахунок навчав 13 студентів у вищих навчальних закладах та технікумах на механізаторів, шевців, слюсарів та операторів [4, с. 361].

У 30-х рр. ХХ ст. колгоспи і радгоспи Київської області щорічно направляли на стаціонарне навчання в сільськогосподарські навчальні заклади понад 40 молодих працівників. Наприклад, постійну і цілеспрямовану підготовку фахівців здійснював колгосп «Радянська Україна» Уманського району цієї області, в якому до 1939 р. за його кошти було підготовлено 16 дипломованих спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою, серед яких були зоотехніки, агрономи, будівельники, педагоги, лікарі та люди інших потрібних селу спеціальностей. Практика підготовки спеціалістів сільського господарства за рахунок господарств ставала все більш поширеною. У 1935 р. в інститутах і технікумах навчалася 49 колгоспних і радгоспних стипендіатів Свердловського району Донецької області [4, с. 362–363].

У 1937 р. в Уманському сільськогосподарському інституті здобували вищу сільськогосподарську освіту 68 юнаків і дівчат, рекомендованих колгоспами і радгоспами [1, с. 12]. Однак, у цій загалом позитивній тенденції підготовки кадрів для сільського господарства були і певні недоліки. Зокрема, для роботи на тваринницьких фермах були потрібні не просто робочі руки. Оператор із обслуговування тварин повинен був бути фахівцем із ветеринарною освітою: знати основи анатомії та фізіології сільськогосподарських тварин, уміти керувати засобами механізації на фермах, розуміти основні принципи технології виробництва різних видів тваринницької продукції. Однак, у переважній більшості областей України у досліджуваний пе-

ріод не було навчальних закладів, які здійснювали підготовку фахівців для тваринництва. Зокрема, на це звертала увагу у своєму виступі на X з'їзді ЛКСМУ оператор по обслуговуванню тварин колгоспу «Маяк» Шполянського району Київської області Н. Негерей: «... перш за все маю на увазі підготовку кадрів-тваринників, щоб стати механізатором, юнакові чи дівчині потрібно вчитися, а спеціальність оператора машинного доїння чомусь в нашій і ряді інших областей одержують тільки на фермі. Добре, коли поруч досвідчений наставник, тоді цей процес прискорюється, але часто доводиться оволодівати таємницями майстерності самостійно, на що йде дорогий час» [2, с. 35].

За даними станом на 1 січня 1936 р. національний склад студентів УРСР включав: українців – 53,7 % (інститути), 75,3 % (технікуми), 65 % (робітфаки); відповідно росіяни – 15,4 %, 10,3 %, 16,2 %; євреї – 26,1 %, 9,6 %, 15,2 % [5, с. 152–153]. Однак, незважаючи на те, що українці складали більшість студентства, їх кількість серед тих молодих людей, які походили із селянських сімей і навчалися у вищих навчальних закладах, була незначною, оскільки для селян у зв'язку із специфікою сільськогосподарського виробництва доступ до навчання у вищій школі був дуже обмеженим. В УРСР найбільшими центрами вищої та середньої професійної освіти стали міста Київ та Харків. Так, станом на 1 січня 1936 р. у вищих навчальних закладах Харківської області навчалось 34,5 тис. осіб, що складало 31,9 % від їх загальної кількості, Київської – 25,1 тис. осіб (23,2 %); у технікумах Харківської – 31,2 тис. осіб (23,3 %), Київської – 21,6 тис. осіб (16,2 %). Зовсім незначною була кількість студентів Чернігівської та Вінницької областей [5, с. 206].

Умови проживання більшості студентів у досліджуваній період були вкрай важкими. У 1933–1934 рр. гуртожитками вдалося забезпечити близько 30 % вихованців інститутів і технікумів, однак більша частина гуртожитків не мали елементарних зручностей, студенти мешкали у кімнатах по 10–30 осіб. Серед опитаних у 1934 р. харківських студентів 67,2 % відповіли, що живуть упроголодь. Із 2098 одеських студентів, які пройшли анкетування, можливість придбати одяг мали тільки 14,1 %, купити книжки – 12,5 %, відвідувати театри і кіно – 16,9 %, а 51,9 % студентів цього південного міста вказали на їх недостатнє харчування [6, арк. 119].

У 1933–1939 рр. до вищих навчальних закладів можна було вступати лише за рекомендаціям партійних, профспілкових та комсомольських організацій, тому юнаки та дівчати досить часто зараховувались до складу студентів не за рівнем знань, а за «правильним» соціальним походженням, що не могло не позначитися на їх подальшому навчанні та роботі. Кількість та питома вага сільської молоді серед студент-

ства була порівняно невеликою, що насамперед було пов'язано з введенням внутрішніх паспортів у 1932 р. та фактичним закріпаченням сільського населення. Крім того, ті сільські юнаки та дівчата, яким все ж таки й пощастило потрапити в інститути та технікуми, як правило, навчалися у сільськогосподарських та педагогічних навчальних закладах, після закінчення яких поверталися в село, оскільки в 1933–1939 рр. у сільському господарстві гостро не вистачало молодих освічених і професійно підготовлених фахівців. Так, у постанові ЦВК і РНК СРСР від 15 вересня 1933 р. «Про поліпшення використання молодих фахівців» було зазначено, що «... характерною особливістю соціалістичного будівництва є те, що зростання питомої ваги молодих спеціалістів сільського господарства не тільки не веде до витіснення старих фахівців, а, навпаки, забезпечує їх краще використання. Могутній розмах соціалістичного сільськогосподарського будівництва, безмежні перспективи розвитку продуктивних сил, боротьба за підняття врожайності та освоєння нової соціалістичної техніки в сільському господарстві дають широкий простір для творчої роботи кожного молодого фахівця у великій справі будівництва соціалістичного безкласового суспільства. Однак, потреба у молодих сільськогосподарських фахівцях значно обумовлена їх неправильним та нераціональним використанням і особливо тим, що багато з них після закінчення навчальних закладів затримуються керівниками установ в управлінських апаратах. Якщо ж розглянути республіканські і районні організації, то в них можуть бути виявлені десятки тисяч сільськогосподарських фахівців вищої і середньої кваліфікації. Значна частина молоді переходить з колгоспної школи на робітфаки і в технікуми, а потім прямо в інститути та до аспірантури. У результаті цього молоді спеціалісти після закінчення навчального закладу майже не потрапляють на сільськогосподарське виробництво» [9, арк. 28]. Так, за даними Центрального бюро інженерно-технічної секції ЦК КП(б)У, профспілки МТС та Науково-технічної ради Наркомзему УРСР у 1933 р. 3 257 агротехнічних висококваліфікованих фахівців були поглинуті Києвом, з яких 2 424 особи працювали в різних міських установах, а 833 особи – у науково-дослідних інститутах [8, арк. 14].

Постановою ЦВК і РНК СРСР від 15 вересня 1933 р. «Про поліпшення використання молодих фахівців» усі народні комісаріати було зобов'язано направляти молодих фахівців на роботу за фахом на термін не менше 5 років. Крім того, з 1 листопада 1933 р. до 1 лютого 1934 р. на роботу за фахом необхідно було направити не менше половини молодих фахівців, які закінчили вищі та середні навчальні заклади протягом останніх п'яти років і після навчання не були на виробництві або були на ньому менше трьох років та працювали в

управлінському апараті (наркомати, главки, об'єднання тощо). У місячний термін необхідно було переглянути склад аспірантів і тих із них, які не проявили себе в аспірантурі, направити на роботу, а винних за невиконання у вказаний термін вказівок наркомату про переведення з аспірантури та управлінського апарату на виробництво пригнати до судової відповідальності [9, арк. 98].

Рішенням ЦВК і РНК СРСР від 15 вересня 1933 р. «Про поліпшення використання молодих фахівців» категорично заборонялося використовувати їх на роботі не за тією спеціальністю, яку вони здобули в навчальному закладі. З цією метою всім наркоматам було запропоновано «...поставити справу розподілу випускників таким чином, щоб за рік до закінчення навчального закладу студент знав, куди він буде відряджений, і щоб його переддипломний проект і дипломна практика обов'язково були пов'язані з характером його майбутньої роботи» [9, арк. 99]. Після прийняття та впровадження цієї постанови питома вага молодих колгоспників з освітою у складі керівних кадрів та працівників провідних сільськогосподарських професій поступово стала збільшуватись і станом на 1 січня 1934 р. складала 25,7 % [7, арк. 617]. Станом на 1 січня 1936 р. серед завідуючих фермами було – 12,6 % молоді, бригадирів тваринницьких бригад – 20,8 %, скотарів – 29,8 %, конюхів – 15,6 %, ланкових рільничих бригад – 46,3 %, шоферів – 37,6 %, з яких 65 % складала жіноча молодь. Значно більший відсоток становили молоді люди серед керівних кадрів та працівників МТС – 51,9 %, у тому числі агрономи – 33,8 %, комбайнери та їх помічники – 58,9 %, трактористи – 66,7 %, шофери – 47,3 %. На відміну від колгоспів, у МТС дівчата складали лише 5,2 % [3, с. 105, 109].

Висновки. Отже, у передвоєнну добу молодь радянської України опинилася у вирі бурхливих подій суспільно-політичного життя. Більша її частина, насамперед члени ЛКСМУ, підтримала новий курс сталінського керівництва і доклала чимало зусиль для проведення його в життя. Вони допомагали владі в боротьбі за суцільну колективізацію і знищення «куркульства як класу», проведенні антицерковної кампанії, захисті «недоторканої соціалістичної власності» тощо. Разом з тим, деякі молоді люди були незгодні з політикою правлячого режиму і стали об'єктом репресій з боку каральних органів та їх жертвами.

Актуальними напрямками подальшої розробки окресленої проблеми є аналіз проблеми участі молоді в сільськогосподарському виробництві та її впливу на соціально-економічні відносини на селі в 1933–1939 рр., відображення підготовки молоді до праці на полях і фермах, змін в організації сільськогосподарської праці, формуванні трудової активності сільської молоді України.

Бібліографічні посилання

1. **Карасюк І. М.** Уманський сільськогосподарський інститут (1844–1994) / І. М. Карасюк, М. Ю. Замаховська. – К. : Вища шк., 1994. – 88 с.
2. Комсомол Київщини у боротьбі за підвищення продуктивності громадського тваринництва. – К. : Знання, 1956. – 39 с.
3. Молодь УСРР. – К. : Молодий більшовик, 1936. – 215 с.
4. Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства УРСР (1917–1937 рр.) / за ред. З. П. Шульги. – К. : Вид-во КДУ ім. Т. Г. Шевченка, 1967. – 511 с.
5. Соціалістична Україна : статистичний зб. – К. : «Народне господарство та облік», 1937. – 233 с.
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО). – Ф. Р-27, оп. 14, од. зб. 527, арк. 1–258.
7. ЦДАВО України. – Ф. 377, оп. 1, од. зб. 1161. – 956 арк.
8. ЦДАВО України. – Ф. 2623, оп. 1, од. зб. 5385. – 25 арк.
9. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО). – Ф. 1, оп. 20, ч. III, од. зб. 6221. – 103 арк.
10. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 20, ч. IV, од. зб. 6418. – 86 арк.
11. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 20, ч. V, од. зб. 6207. – 71 арк.

Надійшла до редколегії 18.06.2012

УДК 328.126(477)

В. В. Гулай

Національний університет «Львівська політехніка»

СТРУКТУРИЗАЦІЯ ПРАВОГО СПЕКТРА УКРАЇНСЬКОГО ЕТНОПОЛІТИЧНОГО РУХУ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ В УМОВАХ ПОСИЛЕННЯ ВНУТРІШНЬОЇ КОНФРОНТАЦІЇ (30-ті роки XX ст.)

Охарактеризовано причини зростання в 30-ті роки минулого століття популярності правих сил в українському етнополітичному русі на окупованих Польщею землях Східної Галичини та Західної Волині, проаналізовано ідейно-програмні засади найвпливовіших націоналістичних легальних та конспіративних структур. Окремо вказано на конфліктно-конфронтаційний характер комунікації напередодні Другої світової війни.

Ключові слова: праві політичні сили, Західна Україна, ідеологія, партійна програма, конфронтація.

Характеризуються причини возростання в 30-е годы прошлого века популярности правых политических сил в украинском этнопо-

литическом движении на оккупированных Польшей землях Восточной Галичины и Западной Волыни. Анализируются идейно-политические основы наиболее влиятельных националистических легальных и конспиративных структур. Отдельно указывается на конфликтно-конфронтационный характер коммуникации накануне Второй мировой войны.

Ключевые слова: правые политические силы, Западная Украина, идеология, партийная программа, конфронтация.

In the paper it is characterized the reasons of growth in the 30 years of the last century the popularity of right-wing forces in the Ukrainian ethnopolitical movement on the occupied territories of Eastern Galicia and Western Volhynia by Poland. The author analyzes the ideological and programmatic frameworks of influential nationalist legal and conspiratorial structures. It is separately indicated on conflict-confrontational nature of communication before World War II.

Key words: right-wing forces, Western Ukraine, ideology, party program, confrontation.

Постановка проблеми. Одним із найпомітніших результатів політизації етнічності є розвиток та діяльність етнополітичних партій та рухів, члени яких активно вболівають за захист інтересів окремої етнічної групи, мають намір у представницький спосіб брати участь у політичному житті держави, у якій проживають, та відстоювати інтереси етнічної спільноти, яку представляють. Проте політичні реалії Другої Речі Посполитої, особливо після травневого 1926 р. перевороту та зміцнення, з опорою на військову силу, авторитарного режиму в другій половині 30-х років ХХ ст., не тільки не дозволяли легальну реалізацію вказаних природних прагнень української етнічної спільноти, але й змушували шукати нові інституційно-процедурні механізми захисту її інтересів в умовах активної реалізації асиміляційної, колонізаційної державної політики. Тенденція до посилення впливу правих політичних сил різного спрямування була характерною для більшості країн тогочасної Західної та Східної Європи та потребує окремого розгляду в контексті реалізації етнонаціональної політики незалежної Української держави, недопущення рецидивів колишньої конфліктно-конфронтаційної взаємодії, оперування ультранационалістичними, а нерідко й шовіністичними гаслами в сучасних умовах.

Аналіз останніх досліджень. Загальна проблематика причин утворення та діяльності українських політичних партій на території Другої Речі Посполитої, особливо на території Східної Галичини, знайшла відповідне відображення у вітчизняній історичній літературі [6; 8]. Серед робіт, присвячених характеристиці ідейних засад та політичної тактики українських політичних сил правової орієнтації вар-

то відзначити дослідження істориків М. Гавришко [1], О. Зайцева [4; 5], М. Швагуляка [16; 17] та ін. Пропонована стаття є спробою вирішення раніше поставлених актуальних питань політичної структуризації західноукраїнської етнополітичної спільноти напередодні Другої світової війни [3].

Мета та завдання дослідження. Метою статті є аналіз особливостей структуризації правих політичних сил західноукраїнського політикуму в 30-ті рр. XX ст. Відповідно до поставленої мети необхідно вирішити такі дослідницькі *завдання*: розкрити причини зростання популярності правих політичних сил націоналістичної орієнтації; охарактеризувати програмні засади основних групових репрезентантів правового ідеологічного спектра західноукраїнського політикуму окресленого періоду; вказати на характер політичної взаємодії загалом та форми боротьби між основними українськими правими легальними та конспіративними структурами.

Виклад основного матеріалу. Попри спільність у причинах виникнення, наборі та способах виконання функцій політичних партій, кожна партія є неповторним політичним утворенням, часто маючи цілий набір яскравих «індивідуальних» рис. Це дозволяє говорити про типологію партій на основі різних критеріїв. При цьому на протилежних кінцях політичного спектра знаходяться крайні ліві (ортодоксально-комуністичні) та крайні праві (ультранаціоналістичні) партії.

Комунікативна складова політичної взаємодії етнічних рухів потребувала відповідного інституційного середовища та процедурної практики в умовах Польської держави. Якщо польські та здебільшого єврейські політичні актори на теренах Західної України лише відображали позицію загальнодержавних структур, посилюючи антиукраїнську спрямованість багатьох з них, то в Східній Галичині в умовах жорсткої внутрішньої конкуренції сформувалося та функціонувало потужне українське політичне середовище, представлене як легальними, так і конспіративними структурами різного ідеологічного спрямування.

Наприкінці 1920-х рр. розвиток українського націоналістичного руху досягнув того етапу, коли він уже не вмщувався у встановлених організаційних межах. З одного боку, найавторитетніший його чинник – Українська військова організація – потребувала розширити свою діяльність із суто бойового аспекту на загальнополітичний. З іншого, – ступінь теоретичного опрацювання ідеологів українського націоналізму і його популяризації досяг того рівня, що на її основі і для її реалізації повинна була постати самостійна політична сила [13, с. 236].

Організація українських націоналістів (ОУН) формально почала існувати взимку 1929 р. після об'єднання кількох невеликих українських націоналістичних організацій в еміграції та із тих західноукраїнських земель, що перебували у складі Польщі. Як пише львівський історик М. Швагуляк, ОУН порушила традиційну систему домінування двох партій і стала третім значущим політичним чинником, який становив поважну конкуренцію націонал-демократам у впливах серед громадянства, особливо в молодіжному середовищі [8, с. 133]. Приєднуємося до івано-франківського історика М. Кугутяка, який розглядає ОУН не як партію, а як ідеологічно-політичний тоталітарний рух, члени якого повністю і беззастережно підпорядковувалися ідеології націоналізму та організаційній дисципліні [6, с. 174]. При цьому майже відразу від створення ОУН розпочалися серйозні суперечності між вищим керівництвом (Проводом українських націоналістів (ПУН)), в якому домінували представники еміграції та Крайовою езекутивною ОУН (КЕ ОУН) на західноукраїнських землях. ОУН в Західній Україні впродовж десятиліть діяла як напівавтономна від Проводу структура.

У середині 1930-х рр. на політичному обрії Галичини з'явилося ще одне угруповання націоналістичного спрямування. Група на чолі з Д. Палієвим у 1933 р. вийшла з УНДО і оголосила про утворення Фронту національної єдності (ФНЄ), який подавав себе «репрезентантом українського правопорядку...» [11, с. 1]. Перший конгрес ФНЄ, що пройшов у Львові 20 вересня 1936 р., заклав організаційно-статутні та ідейно-програмні засади на основі доктрини т. зв. «творчого націоналізму». Розмірковуючи над можливостями трансформації української нації в активний суб'єкт історії, очільники ФНЄ пов'язували це з двома чинниками: зовнішнім – грядущими міжнародними катаклізмами і внутрішнім – дозріванням нації, її консолідацією. ФНЄ зайняв опозиційне становище супроти Польської держави [16, с. 490–491].

Політичні опоненти ФНЄ прямо вказували на те, що її організаційна структура і політична платформа тяжіє до наслідування інших європейських праворадикальних рухів, зокрема нацизму та фашизму. Останнє проявлялось у специфічній формі привітання членів ФНЄ шляхом піднімання правої руки з окликом «Фронт». Головний редактор його ідеологічного органу «Перемога» М. Шлемкевич вважав, що Третій Райх є добрим прикладом «державного здійснення національної волі», проходячи шлях від формування ідеології до створення ефективної бюрократичної машини [1].

Все більше загострення протистояння між легальним Фронтом національної єдності та нелегальною Організацією українських націоналістів нерідко набувало насильницького характеру, про що вка-

зував у своєму зверненні до націоналістичної молоді Д. Паліїв, яку «укриті команданти висилають з ножами і камінням проти фронтовиків» [10, с. 1]. У цей час на Волині з'явилася організація, яка радикалізувала своє ставлення до євреїв паралельно із активізацією антиєврейського курсу в Німеччині – Український національний козакий рух (УНАКОР). Виникнувши у 1935 р., він визначив своїм першочерговим супротивником СРСР, який включав до свого складу більшу частину українських земель. У його офіційні – газеті «Українське козацтво» – відкрито заявлялося про те, що контакти і співпраця з Берліном стали результатом схожості ідеології УНАКОР з фашизмом і, навіть, націонал-соціалізмом. Діяльність малочисельної організації (станом на 1935 р. УНАКОР об'єднував на Волині приблизно 300 осіб) сприяла нагнітання суспільної атмосфери, зростанню психозу й страху серед жертв [2, с. 128].

Під впливом зростання популярності крайніх правих сил, передусім у зв'язку із зміцненням міжнародних позицій нацистської Німеччини, УНДО як провідна українська політична сила правочентристського спрямування вдається до зміни своїх пріоритетів. Так, у першому числі нового офіційного партії «Національна політика» вказувалось, що 1938 р. «це передусім рік величавої перемоги вмілої німецької пропаганди» та й саме УНДО – «це перше всього українська національна партія... веде українську національну політику... в основі нашої політики лежить національна ідея в її найчистішій формі» [9, с. 3].

Із зростанням антиукраїнської діяльності владних структур наприкінці 1938 р. лідер УНДО В. Мудрий оголосив усі «нормалізаційні» домовленості нечинними: «Українська проблема у Польщі – це проблема квадратури кола. Не розв'язала українського питання історична Річпосполита – і все промовляє затим, що не розв'яже його «суа спонте» і відроджена польська держава» [15, с. 83].

Напередодні початку Другої світової війни УНДО наголошувало на спробах «тих українських націоналістичних чинників, що перебувають на чужині, намагаються поставити поза скобкою української політики всі інші українські політичні організації та узурпувати провід для себе» [12, с. 1].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, упродовж 30-х рр. ХХ ст. під впливом зовнішніх (зростання популярності в європейських державах правих політичних структур фашистської на націонал-соціалістичної орієнтації) та внутрішніх (посилення дискримінаційної, асиміляційної політики урядових кіл Другої Речі Посполитої та політичних сил, які за ними стояли, що реалізовувалась із використанням як адміністративно-правових, так і позасудових, масових репресивно-каральних заходів) чинників зростає

вплив українських політичних структур правого ідеологічного спектра, спостерігається їх структуризація та фрагментація. Із наближенням світової війни політична комунікація все більше набула ознак конфронтації між легальним, передусім в особі УНДО, та конспіративним сегментом українського національного руху, де домінувала ОУН. Перспективним напрямом подальших досліджень може стати вивчення політичної комунікації в західноукраїнському політичному середовищі різного ідеологічного та зовнішньополітичного спрямування.

Бібліографічні посилання

1. **Гавришко М. І.** Феномен націонал-соціалізму у візіях українського політикуму Галичини 1930-х років [Електронний ресурс] / М. І. Гавришко. – Режим доступу: hklib.pnu.edu.ua/.../cgiiirbis_64.exe?...pdf...DOWNLOAD.
2. **Гон М. М.** Із кривдою на самоті. Українсько-єврейські взаємини на західноукраїнських землях у складі Польщі (1935–1939) : моногр. / М. Гон. – Рівне : Волинські обереги, 2005. – 192 с.
3. **Гулай В. В.** Міжетнічна комунікація в Західній Україні у роки Другої світової війни : моногр. / В. В. Гулай. – Л. : Вид-во Львів. політехніки, 2011. – 460 с.
4. **Зайцев О. Ю.** ОУН і авторитарно-націоналістичні рухи міжвоєнної Європи / О. Ю. Зайцев // Український історичний журнал. – 2012. – № 1. – С. 89–101.
5. **Зайцев О.** Український націоналізм і фашизм (1920–30-ті роки) / О. Зайцев // Українські варіанти. – 1998. – № 1. – С. 102–109.
6. **Кугутяк М.** Галичина: сторінки історії: Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.) / М. Кугутяк. – Івано-Франківськ, 1993. – 200 с.
7. **Кугутяк М.** Українська націонал-демократія (1918–1939): Документи і матеріали. – Т. 2 / М. Кугутяк. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2004. – 704 с.
8. **Малик Я. Й.** Історія суспільних рухів і політичних партій України (XIX–XX ст.) : навч. посіб. / Я. Й. Малик, Б. Д. Вол, О. Я. Красівський. – Л. : Вид. центр Львів. ун-ту, 1998. – 328 с.
9. Наша політика // Національна політика. Орган Українського Національного Демократичного Об'єднання. – Л., 1938. – Ч. 1 (25 грудня). – С. 3.
10. **Паліїв Д.** Вовчі доли й сіти / Д. Паліїв // Батьківщина: тижневик. – Л., 1938. – Ч. 2 (16 січня). – С. 1.
11. **Паліїв Д.** Хто наші противники / Д. Паліїв // Батьківщина: тижневик. – Л., 1938. – Ч. 3 (23 січня). – С. 1, 4.
12. Рішення 3'їзду Народного Комітету УНДО // Батьківщина: тижневик. – Л., 1939. – Ч.34 (3 вересня). – С. 1.
13. **Сич О.** Внесок Степана Ленкавського у формування та розвиток ідеології ОУН / О. Сич // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Зб. 4: Боротьба народів Центрально-Східної Європи проти тоталітарних режимів в XX столітті. – Л. : Вид-во «Мс», 2005. – С. 231–252.
14. Слово до Читачів // Національна політика. Орган Українського Національного Демократичного Об'єднання. – Л., 1938. – Ч. 1 (25 грудня). – С. 1.

15. **Сніцарчук Л. В.** Українська преса Галичини (1919–1939 рр.) і журналістикознавчий дискурс : моногр. / Л. Сніцарчук / НАН України, ЛННБУ ім. В. Стефаника, Відділення «Науково-дослідний центр періодики». – Л., 2009. – 416 с.

16. **Швагуляк М.** Львів: від столиці Західноукраїнської держави до політичного центру українців Галичини (1918–1939 рр.) / М. Швагуляк // Львів: місто – суспільство – культура : зб. наук. пр. – Л. : ЛДУ ім. Івана Франка, 1999. – С. 469–492.

17. **Швагуляк М.** Українці і Польська держава: між конфронтацією та розумінням (кінець 1920-х – 1935 роки) / М. Швагуляк // Вісник Львів. ун-ту. Серія історична. – Вип. 38. – Л. : ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – С. 368–405.

Надійшла до редколегії 28.01.2013

УДК 94(477)! «1945-1990»

В. Г. Панченко

Інститут суспільних досліджень м. Дніпропетровськ

ЕКОНОМІЧНА СКЛАДОВА В ІДЕОЛОГІЇ ОУН ЗА КОРДОНОМ («ДВІЙКАРІВ») ПОВОЄННОЇ ДОБИ

Проаналізовано економічний аспект ідеології та інтелектуальної спадщини одного з напрямів повоєнного українського націоналістичного руху – Організації українських націоналістів (за кордоном).

Ключові слова: український націоналізм, ОУН(з), економіка, власність, суспільнення.

Проанализирован экономический аспект идеологии и интеллектуального наследия одного из направлений послевоенного украинского националистического движения – Организации украинских националистов (за рубежом).

Ключевые слова: украинский национализм, ОУН(з), экономика, собственность, обобществление.

The economic aspect of the ideology and intellectual heritage of one of the areas of post-war Ukrainian nationalist movement – the Organization of Ukrainian Nationalists (abroad) is analyzed in the article.

Key words: Ukrainian nationalism, OUN(a), economy, ownership, socialization.

Життя української політичної еміграції у повоєнні роки зазнало докорінних змін, обумовлених цілою низкою як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників. Не оминули подібні зрушення, зокрема, і націоналістичне середовище, яке ще з кінця 1930-х рр. існувало у вигляді

ді двох осередків – ОУН(б) та ОУН(м). Унаслідок внутрішніх суперечностей в рамках першого угруповання в середині 1950-х рр. постає фактично третя складова українського націоналізму – ОУН за кордоном, або ж «двійкарі». Характерно, що всі три частини колись єдиної організації протягом повоєнної доби продовжували розробляти питання стратегії і тактики боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу (УССД), а також програми розбудови майбутньої незалежної України. При цьому їхні принципи і підходи, зокрема і щодо соціально-економічного змісту УССД, відзначалися помітною відмінністю. Отже, метою даної статті якраз є аналіз економічної складової в ідеології «наймолодшої» з трьох ОУН – ОУН(з).

Економічний аспект в ідеології та інтелектуальній спадщині українських націоналістичних організацій повоєнного періоду (в т. ч. і ОУН за кордоном) досі не отримав належної уваги у фаховій літературі. Доводиться констатувати відсутність спеціальних досліджень зазначеної проблеми. Натомість можемо вказати на низку праць, де загалом розглядається ідейно-політичний розвиток націоналістичного руху на еміграції після Другої світової війни, зокрема і основні його ідеологічні засади. Це, наприклад, роботи як сучасників тих подій – діаспорних дослідників Р. Кричевського [6] і П. Мірчука [7], так і праці сучасних українських учених – Г. Касьянова [4] та А. Рибака [13].

Наприкінці Другої світової війни всередині бандерівського крила ОУН фактично сформувалися дві групи провідників з досить відмінним баченням шляхів і форм подальшої боротьби за УССД. Одна з них була представлена уповноваженими Проводу ОУН в Україні, що брали активну участь у III-му Надзвичайному Великому Зборі ОУН 1943 р., а наприкінці війни перейшли на завдання Проводу на Захід і схилилися до більш поміркованих позицій з урахуванням нових суспільно-політичних реалій повоєнної Європи (М. Лебець, В. Охрімович, М. Прокоп, Д. Ребет).

Інша група ОУН(б) складалася з провідників організації, обраних ще на попередньому краківському II-му Великому Зборі ОУН (С. Бандера, С. Ленкавський, Я. Стецько), які фактично усі воєнні роки провели в ув'язненні в німецьких концентраційних таборах. Щодо останніх досить влучно висловився діаспорний дослідник українського націоналістичного руху Р. Кричевський: «... вони хотіли повернутися до такої ОУН, якою вони її залишили в 1941 році, отже до ОУН авторитарної, з одним провідником на чолі, наділеним абсолютними повно властями, без контролю над ним його співробітників і членства... Перехід ОУН на позиції демократії вони схвалювали тільки в сенсі тактичного маневру, подиктованого особливими обставинами воєнного часу» [6, с. 19].

Протягом першого повоєнного десятиліття всередині Закордонних Частин ОУН дедалі гостріше наростали суперечності як ідейно-політичного, так і організаційного та особистісного характеру. Це питання отримало достатнє висвітлення в історичній літературі [4; 6; 7], тож ми не будемо на ньому докладно зупинятися. Зазначимо лише, що останнім акордом розколу в ЗЧ ОУН стало створення 1 лютого 1954 р. окремого проводу Закордонних Частин на чолі з т. зв. «двійкарями» – Зеноном (Зиновієм) Матлою та Львом Ребетом, а вже 25 грудня 1956 р. опозиціонери провели установчу конференцію, на якій оформили створення третього крила колись єдиної Організації Українських Націоналістів – ОУН за кордоном (ОУН(з)) [4, с. 466].

Із самого початку свого існування (а відправною точкою в історії ОУН(з) її члени вважали III-й Надзвичайний Великий Збір ОУН 1943 р.) і протягом усього повоєнного періоду головним програмним документом «двійкарів» залишалася програма, затверджена того ж таки 1943 р., разом з уточненнями і доповненнями, прийнятими III Конференцією ЗЧ ОУН влітку 1950 р. Про таку ідеологічну послідовність і відданість настановам 1943 р. свідчить і той факт, що протягом другої половини ХХ ст. «двійкарі» не скликали Великі Збори і не приймали нових редакцій програми, як це робили інші представники націоналістичного табору – ОУН(б) та ОУН(м), обмежуючись проведенням Делегатських конференцій ОУН(з).

Порівняно з бандерівцями та мельниківцями «двійкарі» становили невелику за кількістю групу політично активних представників української еміграції. Однак в інтелектуальному плані це було досить помітне середовище, про що свідчать вагомі здобутки ОУН(з) у виданні таких популярних серед еміграційного загалу часописів як «Український Самостійник» та «Сучасність», причому останній незбідствано вважається «найцікавішим в інтелектуальному відношенні суспільно-політичним і літературно-художнім та науково-популярним виданням української діаспори» [4, с. 467]. У практичній же площині своєї діяльності «двійкарі» виступали з націонал-демократичних позицій, виконуючи роль політичного крила Закордонного Представництва УГВР, а з 1967 р. увійшли до складу Української Національної Ради (УНРади) – загальноеміграційного представницького органу Державного Центру УНР в екзилі. Серед провідних діячів ОУН за кордоном повоєнного періоду варто назвати самих ініціаторів заснування цієї організації – З. Матлу (очолював «двійкарів» протягом 1954–1956 рр.) та Л. Ребета (голова Політради ОУН(з) у 1956–1957 рр.), а також Р. Ільницького та Б. Кордюка (керували Проводом протягом 1957–1979 рр.), Д. Ребет (1979–1991), А. Камінського (очолив організацію в 1991 р.).

Як уже зазначалося вище, головним ідеологічним документом ОУН(з) продовжувала залишатися Програма ОУН зразка 1943 р. Разом з тим, протягом повоєнних десятиліть «двійкарі» розвинули положення цієї програми в бік подальшої демократизації. Зокрема, у своїй доповіді під час II Делегатської конференції ОУН за кордоном (осінь 1958 р.) одна з очільників організації Д. Ребет наголошувала: «Практичне дбання за одиницю і піднесення цілого ряду вимог для її щоденного життєвого добра містять у собі нерозлучно і самозрозуміло і інтерес нації як цілоти, а разом з тим і національної держави. Але незалежно від цього підкреслюється значення людини, що є вартістю в собі... На такому розумінні людини побудовано в протигагу до всіх тоталітарних систем, а передусім до большевицької системи, весь демократизм нашої програми» [12, с. 6]. Зазначена позиція отримала обґрунтований розвиток у доповіді на IV крайовій конференції «двійкарів» у Великій Британії А. Камінського під красномовною назвою «Політична і соціальна демократія в нашій програмі» [2].

Ще більш відкрито відзначено еволюцію ідеологічної платформи ОУН за кордоном у статті Р. Борковського, що була підготовлена за підсумками роботи V-ї Делегатської Конференції «двійкарів» у Нью-Йорку (листопад 1972 р.): «Що ж дійсно сталося в ОУН на ідеологічному відтинку? Попросту прийшла зміна ідеологічного змісту, точніше заступлення деяких ідеологічних елементів іншими. Напрямок зміни можна коротко визначити: перехід від тоталітарного до демократичного націоналізму, демократизацію ідеології» [1, с. 17]. Таким чином, ОУН(з) протягом 1960–1970-х рр. остаточно перейшла на демократичні засади в розумінні основних суспільно-політичних аспектів своєї діяльності та розбудови майбутньої незалежної Української держави, залишаючи провідну роль національного чинника як об'єднувального елементу суспільно-духовного і культурного життя українського народу.

«Двійкарі» уважно стежили за перебігом суспільно-політичних процесів у Радянській Україні, надаючи активної моральної підтримки руху «шістдесятників» – на сторінках видань ОУН(з) зазначене явище отримало назву «українського демократичного руху». При цьому у постановках згаданої вище V-ї Делегатської Конференції 1972 р. уточнювалося, що українські радянські дисиденти виступали не за створення УССД, а лише прагнули реформування СРСР та Радянської України на ліберально-демократичних засадах [9, с. 6–7].

Завершуючи огляд розвитку ОУН(з) у другій половині минулого століття, необхідно відзначити, що з отриманням Україною незалежності «двійкарі» залишилися вірними назві своєї організації – «за кордоном» – і, на відміну від бандерівців та мельниківців, відмовилися від перенесення своїх структур з еміграції на власне українські тере-

ни. Винятком стала хіба що зміна місця розташування редакції журналу «Сучасність» з Мюнхена на Київ у 1992 р.

Як уже зазначалося вище, ідейно-політичний родовід ОУН за кордоном вела фактично від III-го Надзвичайного Великого Збору ОУН 1943 р. Сформувавши свою власну організацію в середині 1950-х рр., «двійкарі» й надалі продовжували сприймати в якості ідеологічного підґрунтя Програму ОУН 1943 р. з уточненнями і доповненнями, прийнятими III-ю Конференцією Проводу ОУН в Україні влітку 1950 р. Таким чином, попри наявність серйозних ідейно-політичних розбіжностей у прихильників З. Матли та Л. Ребета з бандерівським крилом Закордонних Частин ОУН, принаймні до 1956 р. обидві зазначені сторони, як це дивно не виглядає, знаходилися фактично на спільній ідеологічній платформі.

Враховуючи той факт, що свій наступний Великий Збір ОУН(б) провела лише 1968 р., а також те, що представників ОУН(з) цілком влаштовувала Програма 1943 р. з її демократичним ухилом, то зазначена спільність щодо головного програмового документа продовжувала мати місце і після остаточного роз'єднання двох осередків у середині 1950-х рр. Зокрема, у Програмових постановках III Великого Збору серпня 1943 р. економічний блок майже не представлений і складається фактично з декількох лаконічних тез:

1) знищення більшовицької та німецької експлуатаційної кріпосницької системи в організації селянського господарства. Оскільки земля є власністю народу, український уряд не буде нав'язувати селянам жодні форми землекористування. При цьому передбачалася безкоштовна передача селянам західноукраїнських областей земельних володінь поміщиків, монастирів і церков;

2) переведення підприємств важкої промисловості у національно-державну власність, натомість підприємства легкої промисловості мали перейти до розряду загальнокооперативної форми власності. Крім того, передбачалася участь робітників у керівництві фабриками та заводами шляхом участі у діяльності відповідних професійних спілок;

3) стимулювання дрібного підприємництва шляхом надання права вільного заняття ремеслами як в індивідуальному порядку, так і в межах добровільних об'єднань ремісників у великих майстернях, а також вільного розпорядження отриманими прибутками [10, с. 15–16].

У вересні 1949 р. опозиційно налаштоване до Бандери крило ЗЧ ОУН (майбутні «двійкарі») провело нараду, на якій були підтверджені програмові засади III-го Великого Збору 1943 р., а також розроблені доповнення і уточнення до окремих положень деяких програмних постанов. Уже в червні 1950 р. III Конференція ОУН в Україні при-

йняла ці поправки до Програми організації, саме в такому уточненому варіанті вона була надрукована 1955 р. у збірці офіційних матеріалів під назвою «ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 років».

Досить показово, що уточнення і доповнення Програми значною мірою торкалися саме економічної її складової, на яку в умовах складної військово-політичної ситуації 1943 р. було звернено відносно мало уваги. Зокрема, більш конкретизованого вигляду набуло пропонуване вирішення земельного питання у майбутній незалежній Україні: ЗЧ ОУН виступали «за безоплатну передачу землі селянам у власність в розмірах трудових господарств, за визначення законом нижчої і верхньої межі для цих господарств, за заборону торгівлі і спекуляції землею» [11, с. 108–109]. Крім того, вказувалося, що держава надасть селянам право на господарсько-кооперативні, спілкові та інші форми господарювання в залежності від їхнього бажання. При цьому природні ресурси і надра мали перебувати у національно-державній або ж громадській власності, велика промисловість і транспорт – виключно у державній, а дрібна промисловість – у кооперативно-громадській власності.

Поправки 1950 р. містили також розширений пункт щодо фінансово-торговельного сектора: «За національно-державну організацію банкової системи і великої торгівлі, за громадсько-кооперативну дрібну торгівлю та за дрібну приватну торгівлю» [11, с. 110]. У цілому ж, попри підвищену увагу до питання власності у сфері економічних відносин майбутньої Української держави, навіть у такій уточненій редакції Програми ОУН від 1950 р. економічна проблематика посідала значно менше місця у порівнянні з традиційними питаннями ідейно-політичної боротьби за УССД.

Далі зосередимо свою увагу на подальшому розвитку економічної проблематики власне вже в середовищі «двійкарів» після оформлення їх у вигляді окремої політичної організації – ОУН(з). Причому особливістю джерельної бази в даному випадку є фактична відсутність повноцінних програмових документів, в яких би висвітлювався економічний блок питань, адже «двійкарі» не проводили масштабних за обсягом Великих Зборів на кшталт ОУН(б) та ОУН(м), обмежуючись періодичним скликанням Делегатських Конференцій, під час роботи виголошувалися доповіді з ідейно-політичної проблематики та приймалися резолюції стосовно поточного розвитку подій.

Натомість основним і найбільш репрезентативним джерелом слугує цілий комплекс публіцистичних праць провідних діячів ОУН(з), які в другій половині 1950-х рр. згуртувалися в потужний інтелектуальний осередок навколо мюнхенського часопису «Український Самостійник», що з 1950 р. почав виходити як офіційний орган ЗЧ ОУН,

а після розколу перетворився у напівофіційне видання ОУН(з). У редакції журналу працювали (або були наближені до неї) такі талановиті публіцисти і, разом з тим, відомі серед еміграційного загалу постаті, як Л. і Д. Ребеті, В. Маркусь, Б. Кордюк, А. Камінський та ін. Згодом, у 1970-ті рр. «Український Самостійник» було приєднано до іншого відомого в діаспорі часопису «Сучасність», який теж було засновано «двійкарями».

Отже, на сторінках «Українського Самостійника» протягом 1950-х – початку 1970-х рр. з'явилася ціла низка матеріалів публіцистичного, а нерідко й дискусійного характеру, присвячена різним аспектам розвитку ідеології ОУН(з) і, зокрема, економічній проблематиці. Їх аналіз дає можливість скласти відносно повне уявлення про бачення «двійкарями» економічного устрою майбутньої Української держави.

Напівофіційний погляд на політичний та соціально-економічний лад незалежної України являє собою доповідь «Українська Держава в дусі програми ОУН» на II-й Делегатській Конференції ОУН(з) дружини другого голови Політради організації Д. Ребет, вміщена у ч. 10 за 1958 р. «Українського Самостійника». Наголошуючи на беззаперечній домінанті «суверенної національної ідеї» та демократизму в ідеології закордонної ОУН, авторка підкреслює значення в майбутній Україні кожної окремо взятої людини, яка є «вартістю в собі». Щодо соціально-економічного виміру буття будь-якого громадянина УССД висуваються такі тези: захист від утисків та нерівноправ'я, соціально-економічне забезпечення людини, її вільне право брати участь у вирішенні господарських справ країни.

Далі ж Дарія Ребет конкретизує позицію ОУН(з) в економічній сфері: «Є відомими основні засади нашої програми, що відкидає і господарський лібералізм, і державний капіталізм і – відповідно до державного та продукційного значення окремих галузей господарства і йдучи по лінії спільних інтересів усього народу – старатиметься своєю соціально-економічною системою поєднати різні типи права власності: державної, громадсько-кооперативної та трудово-приватної» [12, с. 7]. У цілому ж, на переконавання авторки доповіді, суспільне життя в майбутній Україні повинно вибудовуватися на принципах національної солідарності, соціальної справедливості та рівноваги інтересів окремих людей і прошарків суспільства.

Характерно також, що наприкінці свого виступу Д. Ребет визнає програму «двійкарів» такою, що не є остаточно завершеною і може змінюватися та коригуватися відповідно до нових реалій часу (можемо порівняти тут динамічний підхід закордонної ОУН з відомим консерватизмом бандерівської організації щодо власної програми).

Розмірковуваннями щодо політичної та соціальної демократії в програмі ОУН(з) поділився з читачами «Українського самостійника»

ще один провідний діяч та ідеолог «двійкарів» – Анатоль Камінський. У його статтях за 1959 і 1960 рр. наголошується на ролі закордонної ОУН як відповідника «краєвої» ОУН, ідеологічним стрижнем для якої залишаються постанови III-го Великого Збору 1943 р., що «належно збалансували елементи національно-політичного та соціально-економічного порядку – так, що можна говорити тут про щасливу синтезу політичної і соціальної демократії» [2, с. 10]. Разом з тим, А. Камінський закликає не зупинятися на розроблених III-м Великим Збором принципах, адже існує потреба у подальшому поглибленні і опрацюванні програмного змісту власної ідеології, зокрема через те, що у закордонного українства є доступ до «джерел модерної політичної, соціально-економічної та правничої думки на Заході», досягнення якої необхідно використовувати для збагачення власної ідеологічної платформи.

Камінський обґрунтовує і розвиває тезу про соціальну демократію як один з базових принципів у програмі ОУН(з): «Основою її [соціальної демократії. – *В. П.*] є здоровий уклад і взаємостосунок між державною, кооперативною і приватною власністю, з одного боку, і визначення поступової соціальної політики, з другого. Власне, ці два елементи і складаються на поняття соціальної демократії в нашій програмі» [2, с. 16]. Продовжуючи розвивати тезу щодо різновидів права власності, закладених у постановках III-го Великого Збору ОУН, автор публікації доходить висновку, що в земельній сфері переважає приватна власність, натомість у промисловості та торгівлі домінує державна власність та, меншою мірою, муніципальна і кооперативна. При цьому він зазначає, що в загальній системі власності в країні має відбуватися перетинання і взаємодія різних її форм – як в горизонтальному плані (по лінії самих галузей народного господарства), так і вертикально – в межах окремих секторів економіки. На думку А. Камінського, «якраз у цьому полягає принцип подвійного балансування різних соціо-економічних факторів державного життя, яке стоїть на сторожі справедливого соціального ладу і полягає у вирівнюванні економічних інтересів одиниці і держави» [2, с. 17].

Натомість фінансова політика, як ще один елемент соціальної демократії, за зізнанням самого автора статті, є найменш опрацьованою в програмі ОУН(з). Тож Камінський закликає своїх колег-«двійкарів» пильно вивчати здобутки західних країн у галузі управління фінансовою системою, інфляцією та дефляцією, торговельним балансом тощо. На його переконання, це тим більше потрібно, адже «нині ми маємо змогу тут, на Заході спостерігати щораз сильніший вплив держави на господарське життя країни, і немає сумніву, що багато дечого із західних бюджетових, монетарних і фінансово-організаційних надбань нам у майбутньому припадуться» [2, с. 18].

Дещо схожою за змістовним наповненням до проаналізованої вище статті є ще одна публікація А. Камінського, оформлена на базі його доповіді в травні 1960 р. в Детройті (США) на публічному засіданні Однодумців ОУН(з). У ній також йдеться про соціальну демократію як надбудову політичної демократії, розглядаються форми власності, присутні у програмі «двійкарів», аналізується соціальна політика тощо. Однак найбільш цікавою і новою тезою Анатолія Камінського тут виступає положення про «усуспільнення власності», тобто реалізацію принципу суспільної відповідальності як співелементу власності. У руслі цього автор наголошує: «Момент усуспільнення має стосуватися не тільки приватної власності, але й державної і муніципальної, при яких мусить існувати відповідна контроля їх з боку громадянина» [3, с. 6].

У цілому ж, А. Камінський засвідчує нерозробленість і неопрацьованість категорії «усуспільнення власності» в програмі ОУН(з), причому до виправлення цієї ідеологічної прогалини він долучився сам – у 1970-ті рр. з'являється його праця під назвою «Справжнє усуспільнення як програмова альтернатива». У ній автор, зокрема через застосування функціонального підходу, намагається вивести визначення цієї категорії: усуспільнення веде до деконцентрації власності у вигляді встановлення різних її форм (державна, кооперативна, муніципальна та приватна); створення передумов для вільної ініціативи власників в економічному житті. Тож для Камінського «власність є усуспільнена в тому сенсі, що вона передусім мусить виконувати суспільну функцію на користь усієї спільноти за дорученням і під контролем суспільства» [14, с. 184]. Більше того, усуспільнена приватна власність має гарантувати особисту матеріальну незалежність громадянина від держави. Натомість якщо мова йде про муніципальну і кооперативну власність, то вони подвійно контролюються: з одного боку, загальними нормами, встановленими законодавчим органом, а з іншого – органами місцевого самоврядування.

За А. Камінським, державною усуспільненою власністю мають бути передусім важка промисловість, природні ресурси, великі і середні банки, велика торгівля. У свою чергу, такі галузі, як легка промисловість, середня і дрібна торгівля, невеликі банки та сфера обслуговування повинні відноситися до муніципальної, кооперативної та приватної власності. Щодо ситуації в сільському господарстві, то найімовірніші три форми власності – приватна, кооперативна та державна. Однак остаточне рішення відносно цього питання автор статті покладає на саме селянство – через установчі збори та селянські з'їзди на місцях. Камінський припускає, що більшість селян цілком природно оберуть приватну форму власності, однак можуть бути і ті, хто забажає залишитися в кооперативних об'єднаннях, або ж пра-

цівниками державних сільськогосподарських підприємств. Причому останні якраз увійдуть у категорію державної усупільненої власності. У кооперативних же аграрних об'єднаннях питання власності будуть визначатися законодавчим органом, а їх внутрішня організація – власними принципами самоврядування.

Підсумовуючи вищевведені думки, А. Камінський переконує, що «різномірність форм власності в усупільненому укладі це не що інше, як економічний плюралізм, який має запевнити певний балянс економічних і суспільних сил у народі, забезпечити економічну свободу і добробут громадян» [14, с. 187–188]. Разом з тим, основне питання тут полягає не в самому різноманітті форм власності, а скоріше в тому, як керувати тими формами власності, тобто як і з кого формувати керівні органи, який має бути над ними контроль і т.д.? У випадку державної власності діяч ОУН(з) пропонує паритетну участь службовців і недержавних працівників в управлінні підприємствами, нагляд спеціальних комісій парламенту або органів місцевого самоврядування, контроль профспілок і, передусім, саме законодавство, яке б позбавило державу виключного володіння своєю власністю. Подібний підхід у Камінського присутній також і щодо кооперативної та приватної форм власності з кооперативною власністю, про що вже була мова, як і з приватною. Отже, він наголошує на необхідності запровадження не тільки формального, але і функціонального плюралізму в економічній структурі майбутньої Української держави. Такий плюралізм є паралельним явищем до політичного плюралізму, тому у своєму органічному поєднанні вони створюють основи політичної й економічної демократії.

Резюмуючи свої міркування, наприкінці статті автор зазначає, що у своєму баченні перспектив усупільнення він виходить з наявної на той час в Радянській Україні ситуації та її повністю одержавленої економіки. У зв'язку з цим, А. Камінський задається логічним питанням – чи можливе (і, якщо так, то наскільки?) здійснення усупільнення в існуючій дійсності і за яких умов, тут же даючи на нього відповідь: «Враховуючи те, що йдеться тут про повну перебудову як політичного, так і економічного ладу, є ясним, що усупільнення в СРСР є можливе лише за умов довершення такої «мирної революції», початок якої ми бачили у «Празькій весні 1968». Завершена подібна еволюція (яка виходить далеко поза рамки половинчастих реформ і коректур радянської системи) є в стані таке здійснити. Поза нею всяка інша можливість міститься у революційних змінах» [14, с. 188–189]. Як бачимо, своїми глибокими і оригінальними інтелектуальними пошуками А. Камінський суттєво збагатив ідеологічне підґрунтя ОУН(з) – у першу чергу, його соціально-економічну складову. На додаток варто зазначити, що цей яскравий представник середови-

ща «двійкарів» і надалі залишився провідним ідеологом ОУН(з), очоливши згодом Політраду даної організації (з 1991 р. і донині).

Питання власності розглядаються також, хоч і в іншому аспекті, у розлогій статті ще одного дописувача та фактично голови редколегії «Українського Самостійника» – Бориса Кордюка. У своїх «Міркуваннях на тему власності і власників» (чч. 10 та 11 за 1965 р.) він висвітлює зазначену проблему в загальнотеоретичній площині, подаючи власне розуміння сутності такого явища як власність в цілому і, зокрема, приватна власність – вона є «чимось згори даним людській природі, на протязі всієї історії постійно підкріплюваним та консолідованим; приватна власність становить інституцію, яка зберігає та закріплює людську гідність і уможливорює свободолюбний, соціальний та господарський лад... розбуджує особисту ініціативу, посилює почуття особистої відповідальності і дає господарське забезпечення для одиниці та її родини» [5, ч. 10, с. 4]. Саме з такої позиції Б. Кордюк критикує заперечення власності в марксизмі та деяких соціально-філософських доктринах.

Аналізуючи соціально-економічний розвиток різних країн світу, як слабо- так і високорозвинених, капіталістичних і соціалістичних, редактор «Українського Самостійника» доходить висновку, що ідеальної економічної системи не існує і не може існувати в принципі. Разом з тим, він наголошує на тому, потрібно прагнути до певного теоретично встановленого «оптимуму» в зазначеній сфері життя людства. Для Б. Кордюка такий оптимум на практиці означає дати кожному рівні шанси і забезпечити кожному рівний старт, при якому більший свободі і рівних правах. Звертаючися до досвіду існування радянської системи, автор статті підкреслює, що в СРСР власність так і не була усунена з життя суспільства – її ліквідували у виробників матеріальних благ, однак завжди залишалася порівняно невелика група людей, що розпоряджаються будинками, дачами, значними сумами грошей, коштовними речами тощо. У той час як на Заході «пробивається щораз виразніше тенденція розподіляти, так би мовити, розпорозувати приватну власність на засоби продукції і на широкі кола людності» [5, ч. 11, с. 22].

У зазначеному вище руслі Б. Кордюк, зокрема, позитивно оцінює т. зв. «косигінські реформи» в СРСР, початок яким було покладено незадовго до виходу на сторінках часопису ОУН(з) цитованої нами статті. Однією з вагомих причин такої зміни політики радянського режиму в соціально-економічній сфері він вважає «потрясаюче» відкриття: «Після десятків років по той бік залізної завіси «відкрито» нарешті консумента [споживача. – В. П.], людину з її поточними потребами, прагненнями і уподобаннями» [5, ч. 11, с. 22]. І саме це «відкриття», на переконання Б. Кордюка, є запорукою того, що якби

цього можливо не хотіло керівництво Радянського Союзу, але повернення до «абстрактних, ідеологічно визначених господарських плянувань» вже ніколи не буде, оскільки вони суперечать природним законам розвитку економіки.

Головне питання щодо окресленої ситуації в СРСР для автора статті полягає у тому, наскільки далеко піде у своїх поступках суспільству кремлівське керівництво? У зв'язку з цим, він передбачає появу в певний момент гострої дилеми для радянських можновладців – або згорнути започатковані реформи і скувати їх централізованими адміністративними засобами, або остаточно стати на шлях лібералізації. За першої ситуації Б. Кордюк очікує на безуспішну в тривалій перспективі «чорну реакцію», за другого варіанта – нормальний еволюційний розвиток радянської економіки та соціальної сфери. Як відомо, подальший розвиток подій продемонстрував, який саме шлях згодом обрав радянський режим.

Ще однією цікавою, з точки зору об'єкта нашого дослідження, публікацією на сторінках «Українського Самостійника» є стаття М. Сулими, присвячена економічному націоналізму (ч. 10 за 1968 р.). У ній автор висвітлює появу та становлення даної концепції в економічній думці XIX ст. (інтелектуальна спадщина Ф. Ліста), розглядає поширення економічного націоналізму в різних регіонах світу протягом повоєнних десятиліть, описує його прояви в економічній практиці, намагається з'ясувати співвідношення політичного та економічного націоналізму. Отже, М. Сулима відзначає популярність економічного націоналізму серед новоутворених (переважно постколоніальних) держав, які прагнуть за всяку ціну забезпечити свою економічну незалежність та прискорити зростання економіки шляхом індустріалізації та планування в господарській сфері. При цьому автор статті наводить низку особливостей економічної політики, характерної для нових країн, які він ілюструє прикладами з повоєнної економічної практики таких країн, як Індія, Ізраїль, Канада, Мексика та ін.:

- 1) збільшення прав власності представників даної нації;
- 2) перевага продуцентів (виробників) над консументами (споживачами);
- 3) збільшення ролі держави та її контролюючих функцій в економіці;
- 4) налагодження власного виробництва продукції, яка раніше імпортувалася;
- 5) розподіл національного продукту пересувається від робітничого класу на користь середнього класу;
- 6) застосування митних бар'єрів з метою стимулювання національної промисловості;
- 7) заміна чужої бюрократії на свою – національну [15, с. 9–10].

Разом з тим, М. Сулима відзначає і об'єктивно стимулюючу, на його думку, роль економічної допомоги високорозвинених країн Заходу у зростанні економічного націоналізму в нещодавно посталих державах. Аргументує він цю тезу тим, що подібна допомога (надання грошових позик та різного роду радників) за великим рахунком є нічим іншим як новою формою колоніалізму і має на меті взяти під контроль господарство слабозвинених країн, що цілком природно викликає в останніх спротив і прагнення стати економічно незалежними. При цьому намагання досягти всебічної самостійності інколи виливається у застосування методів і засобів, що суперечать засадам економіки (розбудова промисловості за рахунок занедбання сільського господарства, невиправдано високі витрати на оборонну сферу тощо).

Не обійшов своєю увагою автор у статті і повоєнну економічну політику Радянського Союзу, в якій він вбачає присутність явних ознак націоналізму: «Можна сміливо сказати, що гасло російських більшовиків повторюване аж до зануди, що СРСР пережене капіталістичні країни, є по суті дуже націоналістичним гаслом. Зрештою, не хто інший, а саме більшовики проводять у житті скрайній господарський націоналізм і тим, що намагаються запрогати господарства всіх своїх сателітів на скріплення СРСР, з метою розбудувати його імперіяльне становище в світі» [15, с. 16]. Тож підсумовуючи свої міркування, М. Сулима відзначає активне розповсюдження практики економічного націоналізму у найрізноманітніших країнах світу – різних за рівнем соціально-економічного розвитку, за пануючими ідеологічними конструкціями, відмінних за статусом і впливовістю на міжнародній арені.

Загалом же, знайомство з інтелектуальними напрацюваннями представників ОУН(з) в площині соціально-економічної проблематики, хоч вони переважно і не носять офіційно-програмового характеру, дозволяє стверджувати про досить високий (особливо порівняно з іншими двома націоналістичними осередками) рівень розробленості ідеологічної платформи «двійкарів», зокрема у тій царині, яка безпосередньо відноситься до об'єкта нашої дослідницької уваги.

Серед основних положень економічної платформи ОУН за кордоном – зруйнування радянської тоталітарної економічної системи з її колгоспним рабством; запровадження різноманітних форм власності (державна, громадська (тотожні назви – муніципальна, самоуправна), кооперативна та приватна); державна власність на природні багатства, важку промисловість та стратегічні підприємства; створення потужного середнього класу (дрібні власники у сільському господарстві та дрібні підприємці); заохочення приватної ініціативи та підприємливості у громадян тощо. Також достатньо глибоке і творче осмис-

лення в працях провідних діячів закордонної ОУН отримали питання власності, економічного плюралізму, соціальної демократії, економічної практики націоналізму. Помітною особливістю «двійкарів» також можна назвати їхній підхід до своєї ідеологічної платформи не як до застиглої і законсервованого авторитетом її попередніх розробників канонічного творіння, а як до цілком придатної до змін і коригувань відповідно новим реаліям та викликам часу категорії.

Бібліографічні посилання

1. **Борковський Р.** Програма ОУНз / Р. Борковський // Український самостійник. – 1973. – Ч. 6. – С. 12–19.
2. **Камінський А.** Політична і соціальна демократія в нашій програмі / А. Камінський // Український самостійник. – 1959. – Ч. 12. – С. 9–18.
3. **Камінський А.** Соціальна програма нашого руху / А. Камінський // Український самостійник. – 1960. – Ч. 7–8. – С. 3–8.
4. **Касьянов Г. В.** Ідеологія Організації Українських Націоналістів / Г. В. Касьянов // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси / НАН України; Інститут історії України; С. В. Кульчицький (відп. ред.). – К. : Наук. думка, 2005. – С. 445–478.
5. **Кордюк Б.** Міркування на тему власності і власників / Б. Кордюк // Український самостійник. – 1965. – Ч. 10. – С. 3–8; Ч. 11. – С. 20–26.
6. **Кричевський Р.** ОУН в Україні, ОУНз і ЗЧ ОУН. Причинок до історії українського націоналістичного руху / Р. Кричевський. – Ч. I. ЗЧ ОУН. – Нью-Йорк; Торонто, 1962. – 116 с.
7. **Мірчук П.** Революційний змаг за УССД. Т. 2 : Хто такі «бандерівці», «мельниківці», «двійкарі» / П. Мірчук. – Нью-Йорк; Торонто; Лондон, 1987. – 280 с.
8. Погляди ОУН (з) і ОУН (м) на актуальні завдання української політики // Український самостійник. – 1970. – Ч. 7–8. – С. 2–12.
9. Постанови до сучасного моменту. V Делегатська Конференція ОУНз // Український самостійник. – 1973. – Ч. 2. – С. 2–17.
10. Постанови Третього Надзвичайного Великого Збору Організації Українських Націоналістів, що відбувся в днях 21–25 серпня 1943 р. – Б. м., 1943. – 23 с.
11. Про уточнення і доповнення до Програмових постанов Третього Надзвичайного Великого Збору Організації Українських Націоналістів (червень 1950 р.) // ОУН в світлі постанов Великих зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 рр. – Б. м., 1955. – С. 103–121.
12. **Ребет Д.** Українська Держава в дусі програми ОУН (доповідь) / Д. Ребет // Український самостійник. – 1958. – Ч. 10. – С. 3–8.
13. **Рибак А.** Українська держава у планах ОУН (1939-й – 1950-ті роки). (Історико-політологічний аналіз): моногр. / А. Рибак. – Острогор : Острозька академія, 2007. – 224 с.
14. Справжнє усупільнення як програмова альтернатива // Камінський А. До перспектив нашої політики. – Б. м. : Сучасність, 1977. – С. 178–189.
15. **Сулима М.** Економічний націоналізм / М. Сулима // Український самостійник. – 1968. – Ч. 10. – С. 9–16.

Надійшла до редколегії 18.11.2012

УДК 94:32 (477)

***Г. Г. Кривчик, **Г. Б. Кошарна**

**Дніпропетровський національний університет
залізничного транспорту імені В. Лазаряна*

***Пензенський державний університет (Російська Федерація)*

ОРГАНІЗАЦІЯ ВЛАДИ В СРСР ЗА КОНСТИТУЦІЄЮ «РОЗВИНУТОГО СОЦІАЛІЗМУ»

Розглянуто особливості радянської системи управління державою в період з кінця 1970-х – до першої половини 1980-х рр.

Ключові слова: СРСР, Генеральний секретар, ЦК КПРС, Верховна Рада, Конституція.

Рассмотрены особенности советской системы управления страной в период с конца 1970-х – до первой половины 1980-х гг.

Ключевые слова: СССР, Генеральный секретарь, ЦК КПСС, Верховный Совет, Конституция.

The article focuses on the organizational characteristics of public administration in the USSR in the context of the Soviet Constitution of 1977.

Key words: USSR, CPSU, Central Committee, General Secretary, Supreme Soviet, Constitution.

У літературі пострадянської доби чимало написано щодо тоталітарного або авторитарного характеру конституційного ладу в СРСР. Подібні оцінки містяться як в історичних творах, так і роботах з історії права [8; 9; 11; 12; 15; 16]. Так, у відомій шеститомній праці за редакцією І. Кураса «Політична історія України ХХ століття» стверджується, що «Домінуючим чинником режиму була партієцентричність держави, всієї політичної системи... керівне ядро структури влади і управління, а також громадських організацій становила партійно-державна бюрократія» [11, с. 286]. У навчальному посібнику з історії держави і права Росії В. Сирих також підкреслюється, що «державна «розвинутого соціалізму» успадкувала створену за сталінськими рецептами ординарну поліцейську бюрократичну державу, в якій представницькі органи не мали реальної влади, переважав центристський принцип управління, процвітали бюрократизм і свавілля, були відсутні свобода слова і свобода думки» [15, с. 384]. Поза сумнівом, подібні судження не можна вважати безпідставними, однак, гадаємо, вони зроблені без урахування особливостей радянського суспільства, або, за визначенням С. Кара-Мурзи, радянської цивілізації як унікального явища у світовій історії. У даній статті робиться спро-

ба визначити форму державного правління в СРСР у період від прийняття Конституції СРСР 1977 р. до початку «перебудови».

Необхідність прийняття нової Конституції СРСР була зумовлена передусім ідеологічними причинами. Очевидна утопічність прийнятої в 1961 р. на XXII з'їзді КПРС Програми партії щодо побудови комунізму до 1980 р. примусила компартійних теоретиків висувати нові ідеологеми, які б мали засвідчити прогрес радянського суспільства. Головною з них стало твердження про вступ СРСР в етап розвинутого соціалізму, яке вперше було зроблено у доповіді Л. Брежнєва на урочистостях з нагоди 50-річчя Жовтневої революції і невдовзі повторене у звітній доповіді ЦК XXIV з'їзду КПРС: «Самовідданою працею радянських людей побудовано розвинуте соціалістичне суспільство, про яке В. Ленін говорив як про майбутнє нашої країни» [18, с. 58]. Справа в тім, що терміни для побудови комунізму минули й партія мусила дати суспільству відповідь на запитання, як вона виконала власну програму. І керівництво КПРС вирішило за краще для себе ухилитися від відповіді, зробити вигляд, що все йде за планом, партія веде народ від перемоги до перемоги, і ось чергова, мовляв, перемога – партія ошчасливила людей розвинутим соціалізмом.

Відтоді було прийнято вважати, що Радянська країна функціонує в умовах розвинутого соціалізму. Вчення про розвинутий соціалізм було оголошено значним внеском у теорію марксизму-ленінізму. Заявлялося, що в нашому суспільстві розвинутого соціалізму вже «здійснюється гармонійний розвиток усіх його сторін: економічної, соціально-політичної і ідеологічної», йому притаманні «планомірне організоване і невинно зростаюче народне господарство», «розподіл здійснюється по кількості і якості праці», «соціалістична демократія отримує всебічний розвиток, стає всенародною, охоплює всі сторони життя суспільства» [13, с. 53] і загалом – це «науково оптимізована система суспільних відносин» [17, с. 585]. За твердженням Л. Брежнєва, у Радянському Союзі був створений «повний простір для дії законів соціалізму, для виявлення його переваг у всіх сферах суспільного життя» [3, с. 536].

Проголошення побудови розвинутого соціалізму зумовило прийняття нової Конституції СРСР (1977 р.) і Конституції УРСР (1978 р.), з приводу чого були організовані небачені за своїми масштабами пропагандистські кампанії. У них були задіяні всі управлінські структури, всі партійні, радянські, комсомольські функціонери, депутати, чисельний ідеологічний актив. У так званому всенародному обговоренні Конституції СРСР, за даними партійних органів, в Україні взяло участь понад 35 млн людей, тобто все без винятку доросле населення [6, с. 439]. З обговорення республіканського Основного Закону відбулося понад 280 тис. зібрань трудових колективів, за міс-

цем проживання громадян, у яких взяло участь 32 млн людей, з них 1 млн 600 тис. виступили. До комісії з підготовки проекту Конституції УРСР, до партійних і державних органів, редакцій газет, на телебачення і радіо надійшло понад 8 тис. пропозицій і редакційних зауважень щодо основних положень і статей проекту Конституції [16, с. 83]. Певна річ, усе це подавалося пропагандою як «торжество радянської демократії», «прояв високої політичної активності громадян в умовах розвинутого соціалізму», «свідectво громадської зрілості усіх радянських людей», але насправді творилося партійними й радянськими апаратниками. Прикладом такої чиновницької творчості може слугувати, наприклад, резолюція сходу жителів с. Тишківці Городенківського району на Івано-Франківщині: «1. Одностайно схвалити проект Основного Закону УРСР. 2. Схвалити мудру лєнінську політику партії і уряду, спрямовану на зміцнення миру на Землі, на підвищення добробуту радянських людей. 3. Кожному працездатному тишківчанину брати активну участь у суспільно корисній роботі, до початку роботи позачергової сесії Верховної Ради УРСР завершити посівну кампанію і виконати піврічний план продажу колгоспом м'яса державі, до дня першої річниці Конституції СРСР виконати трирічне завдання по виробництву і продажу державі продукції тваринництва і рільництва. 4. Домогтися присвоєння Тишківцям звання села зразкового порядку і високопродуктивної праці» [10, с. 306]. Певна річ, подібні «пропозиції і «доповнення» аж ніяк не могли вплинути на зміст документів, які мали визначити характер дальшого розвитку країни. Влада давно звикла сама вирішувати, що потрібно народові.

У Конституції СРСР і, відповідно, Конституції УРСР визначалися характер і зміст радянської політичної системи, у зв'язку з чим стверджувалося, що державна влада в країні здійснюється народом через Ради народних депутатів, які становлять політичну основу СРСР і діють на принципах демократичного централізму. Конституція УРСР виходила з того, що Українська РСР є соціалістичною загальнонародною державою, яка виражає волю й інтереси робітників, селян та інтелігенції, трудящих республіки всіх національностей.

Формально Конституція СРСР розширила повноваження й повновладдя Верховної Ради СРСР, визначила предмети виключної її компетенції: прийняття Конституції СРСР, внесення до неї змін, прийняття до складу СРСР нових республік, утвердження утворення нових автономних республік і областей, державних планів економічного і соціального розвитку СРСР, державного бюджету СРСР і звітів про їх виконання, утворення підзвітних Верховній Раді органів Союзу РСР. Водночас у дійсності Верховна Рада лише ухвалювала рішення, які були прийняті Президією Верховної Ради СРСР.

Конституція СРСР 1977 р. не тільки не встановлювала дієвих інструментів для недопущення такої антиконституційної практики, як прийняття Президією указів, що вносять зміни у діючі закони, а навпаки, легалізували таку практику. Конституція надала право Президії Верховної Ради СРСР у період між сесіями Верховної Ради СРСР вносити зміни в чинні законодавчі акти, затверджувати зміни в кордонах між союзними республіками, утворювати і ліквідувати міністерства і державні комітети СРСР, звільняти й призначати осіб, що входять до складу Ради Міністрів СРСР.

Після прийняття Конституції СРСР Головою Президії Верховної Ради СРСР став за сумісництвом Генеральний секретар ЦК КПРС Л. Брежнев, якому для відчуття повної легітимності було замало лише партійної посади. Спочатку він хотів, за порадою секретаря Донецького обкому партії Б. Качури, обійняти посаду голови Ради Міністрів, але йому порадили не порушувати відповідну заборону жовтневого 1964 р. пленуму ЦК. Тоді він мусив усунути з вищої радянської посади свого вірного соратника М. Підгорного. Тим не менш визначальною посадою у владній ієрархії в СРСР залишалася посада Генерального секретаря. Щодо вищої радянської посади, то вона, скоріше за все, лише додавала легітимності генсеку за кордоном, а головне, мала тішити його марнолюбство разом зі званням маршала Радянського Союзу, чотирма зірками Героя Радянського Союзу, зіркою Героя Соціалістичної Праці, орденом Перемоги, Міжнародною Ленінською премією та Ленінською премією в галузі літератури, понад 200 орденами і медалями, які прикрасили мундир Л. Брежнева.

Конституція Української РСР загалом копіювала союзний Основний Закон. Водночас у ній було охарактеризоване правове становище республіки в складі СРСР, визначене коло питань, які перебувають у її віданні та компетенції в особі найвищих органів влади УРСР. Так, Україна мала право брати участь у вирішенні питань, віднесених до відання Союзу РСР, у Верховній Раді СРСР, Президії Верховної Ради СРСР, уряді СРСР та інших органах Радянського Союзу. Українській РСР було даровано право забезпечувати комплексний економічний і соціальний розвиток на своїй території, сприяти здійсненню на цій території повноважень Союзу РСР, проводити у життя рішення найвищих органів державної влади і управління СРСР. Усе це означало, що вищий орган представницької влади України не міг бути суб'єктом формування політики, а уряд республіки – забезпечувати реалізацію національної внутрішньої й зовнішньої політики, обстоювати національні інтереси українського народу.

Як і раніше, з прийняттям нової радянської Конституції діяв такий механізм діяльності Рад усіх рівнів: представники трудящих збиралися на сесії для того, щоб протягом кількох днів обговорити і за-

твердити рішення, що підготовлені бюрократією виконавчих органів. Тим самим депутати Рад по суті були позбавлені самостійності в законодавчій діяльності, впливу на державне будівництво, на втілення в життя прийнятих рішень.

Конституція СРСР і Конституція УРСР розширили функції й повноваження місцевих Рад, віднесли до їхнього відання вирішення всіх питань місцевого значення. Причому було визначено п'ять основних напрямів діяльності місцевих Рад: керівництво державним, господарським і соціально-культурним будівництвом; затвердження планів економічного й соціального розвитку, місцевого бюджету і звітів про їх виконання; здійснення управління підлеглими їм органами, підприємствами, установами і організаціями; забезпечення виконання законів, охорона державного і громадського порядку, прав громадян; сприяння зміцненню обороноздатності країни. Місцеві ради надіялися правом координувати й контролювати роботу всіх розташованих на їхній території підприємств, установ і організацій щодо житлового й комунального будівництва, виробництва товарів широкого вжитку і місцевого будівельних матеріалів, а також підприємств торгівлі, громадського харчування, освіти й охорони здоров'я.

Однак попри закріплені в Основному Законі СРСР широкі повноваження місцевих Рад, реальна влада на підвідомчій їм території не реалізовувалася. Ради не мали достатніх джерел доходу. Вони не отримували грошей від підприємств, що були розташовані на їхній території, не мали права залучати й кошти населення. Тому Ради фактично знаходилися в тіні паралельних партійних структур. Так само і посади в системі Рад та підлеглих їм установ вважалися менш престижними, ніж у партійних органах. Як і раніше, скажімо, перший секретар міськкому партії за неписаним «табелем про ранги» був вищий, ніж голова міськвиконкому, хоча останній був вищий, ніж другий секретар міськкому. Інструктор партійного комітету давав вказівки своєму колезі з апарату відповідного радянського органу.

Досить складним виявився процес організаційного формування Рад усіх рівнів. При висуванні кандидатів практично не враховувалися організаційні якості, вміння ставити завдання, глибоко розбиратися в проблемах поточної політики. Ще гірше, що на всіх рівнях у Радах опинялися люди, які обіймали протягом багатьох років керівні партійні, державні, військові та економічні посади, і виконання депутатських обов'язків для них не було чимось важливим. Перебування на певній керівній посаді автоматично означало й входження до складу депутатів. Зазначений процес призводив і до зловживання владою в центрі й на місцях. Адже виключалася можливість контролювати діяльність керівних осіб. Як наслідок, падав престиж Рад, знижувався інтерес населення до їх діяльності. Соціологічні дослідження зафіксу-

вали, що до 40 % опитуваних не знали і не цікавилися тим, хто представляє їх у Радах [16, с. 83].

Вищим виконавчим і розпорядним органом державної влади, згідно з Конституцією СРСР 1977 р., залишалася Рада Міністрів СРСР, а за Конституцією УРСР – Рада Міністрів УРСР. Як і раніше, вони формувалися відповідно Верховною Радою СРСР і Верховною Радою України. Були уточнені й конкретизовані компетенції й повноваження вищих органів виконавчої влади. Передусім були визначені основні напрями діяльності вищих органів виконавчої влади. Зокрема, Рада Міністрів РСР мала забезпечувати керівництво народним господарством і соціально-культурним будівництвом, розробляти і здійснювати заходи щодо забезпечення зростання добробуту і культури народу, розвитку науки і техніки, раціонального використання й охорони природних ресурсів, зміцнення грошово-кредитної системи, проведення єдиної політики цін, оплати праці, соціального забезпечення, організації державного страхування тощо. Конституція СРСР закріпила також за Радою Міністрів СРСР її повноваження щодо планування економічного і соціального розвитку СРСР, державної безпеки і оборони. Зберігався галузевий принцип управління народним господарством. При цьому число міністерств збільшувалося. Якщо в 1975 р. у країні нараховувалося 135 загальносоюзних і союзно-республіканських міністерств, то до середини 1980-х рр. – 160 [11, с. 329]. Кожне з них мало розгалужений апарат управління.

Аналогічним чином згідно з Конституцією України визначалася система вищих органів державної влади в Українській РСР. Відповідно до ухваленого в грудні 1978 р. закону України про Раду Міністрів УРСР уряд республіки складався з голови Ради Міністрів, його перших заступників і заступників, міністрів УРСР, голів державних комітетів. У республіці створювалося 28 союзно-республіканських міністерств (подвійного підпорядкування – Раді Міністрів УРСР і відповідному союзно-республіканському міністерству СРСР).

Конституція СРСР 1977 р. з невеликими редакційними змінами повторила норми Конституції СРСР 1936 р. щодо органів правосуддя, а також порядку обрання суддів і народних засідателів. Згідно зі ст. 151, у Радянському Союзі діяли Верховний Суд СРСР, Верховні Суди союзних республік, Верховні Суди автономних республік, крайові, обласні, міські суди, суди автономних областей, автономних округів, районні (міські) народні суди, а також військові трибунали у Збройних Силах. Щодо обрання суддів у Конституції було закріплено право партійних і радянських органів брати участь у підборі кандидатів на посади суддів і організації передвиборчих кампаній, а отже, реальні шанси бути обраними й переобраними на новий строк мали

лише ті кандидати, що виконували всі вказівки й замовлення партійних і радянських органів.

У період з 1955 р. по 1985 р. функція вищого нагляду за правильним і однаковим виконанням законів на всій території СРСР належала Прокураторі СРСР. Конституція СРСР 1977 р. в основному відтворила раніше прийняті норми. Був лише скорочений строк повноважень Генерального прокурора з семи до п'яти років. Однак у 1979 р. був прийнятий новий закон про прокуратуру, за яким уточнювалися основні принципи організації й діяльності прокуратури: діяти на основі соціалістичної законності, відповідно до Конституції СРСР, конституцій союзних і автономних республік, радянських законів; здійснювати нагляд за правильним однаковим виконанням законів, незважаючи на будь-які місцеві відмінності; уживати заходів до виявлення і своєчасного усунення будь-яких порушень законів, незалежно від того ким вони були скоєні. Закон поклав на прокуратуру функцію координації діяльності правоохоронних органів по боротьбі зі злочинами й іншими правопорушеннями. З органів нагляду прокуратура перетворилася на орган управління, оскільки координація є одним з методів управління. Однак названі та інші нововведення не мали суттєвого впливу на діяльність прокуратури по укріпленню правопорядку і законності. Прокуратура, як і інші правоохоронні органи, не захищали простих людей від посягань на їхні права з боку органів влади і окремих посадових осіб.

Згідно з Положенням про органи народного контролю СРСР, що було затверджене постановою ЦК КПРС і Радою Міністрів СРСР у 1968 р., народний контроль являв собою розгалужену систему комітетів, груп і постів, загальне керівництво якими здійснював утворений урядом СРСР Комітет народного контролю СРСР. Ради Міністрів союзних і автономних республік утворювали республіканські комітети народного контролю, а місцеві Ради – відповідно обласні, міські, районні комітети. При сільських Радах, на підприємствах, в організаціях, установах, колгоспах і радгоспах – створювалися групи і пости народного контролю, що діяли на засадах громадських самодіяльних формувань. До функцій органів народного контролю входило надання допомоги партії й урядовим установам у покращенні планування і забезпечення своєчасного виконання планів; ведення боротьби з безгосподарністю, нераціональними втратами сировини, матеріалів; здійснення контролю за правильною організацією праці та її оплати з урахуванням кількості й якості праці; боротьба з порушниками законності й державної дисципліни, бюрократизмом і тяганиною.

Отже, Конституція СРСР 1977 р., що іменувалася Конституцією розвинутого соціалізму, мала насамперед пропагандистський характер. «Нова Конституція, – заявляв Л. Брежнев у доповіді на сесії Вер-

ховної Ради СРСР у жовтні 1977 р. – це, можна сказати, концентрований підсумок усього шістдесятирічного розвитку Радянської держави. Вона яскраво свідчить про те, що ідеї, проголошені Жовтнем, заповіти Леніна успішно втілюються в життя» [3, с. 500]. Не менше пустих декларацій було й у Конституції УРСР. Зокрема, як головні громадські права й обов'язки вона вимагала поважати правила соціалістичного співжиття, з гідністю нести високе звання радянського громадянина, зміцнювати дружбу націй і народностей Радянської багатонаціональної держави.

Якихось суттєвих змін у структурі органів влади і державному управлінні у своєму змісті вони не несли. Однак у ній уперше була чітко зафіксована керівна роль КПРС у радянському суспільстві. «Керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, – записано в статті 6 Конституції СРСР 1977 р. – ядром його політичної системи, державних і громадських організацій є Комуністична партія Радянського Союзу... Комуністична партія визначає генеральну перспективу розвитку суспільства, лінію внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, керує великою творчою діяльністю радянського народу, надає планомірного, науково обґрунтованого характеру його боротьбі за перемогу комунізму» [7, с. 7]. На практиці будь-який орган влади, установе, громадська організація існують лише за умови, що вони проводять політику КПРС. Власне, так було завжди, але віднині ця норма була узаконена.

Партією здійснювалося повне панування над усіма сферами життя радянського суспільства, в тому числі над державою і державними органами, громадськими організаціями як складовими елементами політичної системи. Власне, так було й раніше в радянському суспільстві, але з прийняттям нової радянської Конституції ця норма набула статусу закону.

Чисельність КПРС постійно зростала, в 1985 р. вона становила 19 млн членів і кандидатів у члени партії, з них понад 3 млн в УРСР. У 1970-ті рр. не залишилося жодного промислового підприємства, колгоспу і радгоспу, установи і навчального закладу, в яких не було створено первісної партійної організації. З 1971 по 1986 р. їх кількість зросла з 370 тис. до 440 тис. По суті, всі вони були інструментом прямого втручання партії в усі сфери громадського життя, засобом політичного й ідеологічного контролю [11, с. 328]. При прийомі в партію діяв старий принцип відбору «кращих представників робітничого класу, колгоспного селянства і трудової інтелігенції». Однак, природно, що при такій масовості партійних лав, до них не могло не потрапити чимало політично інертних, соціально і морально незрілих та відсталих людей. Утім, фактично керівну роль у радянському суспільстві відігравала не сама КПРС і навіть не так звана номенклатура,

до якої в УРСР входило понад 200 тис. посад [14, с. 67]. Отже, за формою державного правління (врядування) СРСР, очевидно, можна визначити як партійно-номенклатурну республіку.

У зазначений період розшарування комуністів на партійну верхівку і рядову партійну масу постійно збільшувалося. Одночасно була послаблена роль виборних партійних органів. З'їзди партії мали здебільшого декларативний характер, виступи делегатів у більшості своїй зводилися до самозвітів і невтримним компліментам на адресу ЦК і його Політбюро на чолі з «дорогим товаришем Леонідом Іллічем Брежнєвим».

Логіка адміністративно-командної системи призвела до того, що керівна роль КПРС трансформувалася в діяльність партапарату по вирішенню поточних господарських, соціально-економічних, культурних, військових та інших проблем. Безпосередню роботу в цьому напрямі проводили галузеві (промислові, сільськогосподарські, адміністративні тощо) відділи республіканських, обласних, міських, районних комітетів партії. Партійні комітети взяли на себе чимало поточних оперативних розпорядних функцій. Чиновники воліли давати вказівки господарникам, але ні за що не відповідати. Адміністративно-розпорядча робота поступово витісняла політичні методи керівництва.

Схожі процеси характеризували й розвиток інших громадських організацій, профспілок, комсомолу. І хоча в конституційному порядку була визначена роль масових організацій, формально розширені їх права, у самих громадських організаціях йшло розростання апарату функціонерів. Посилився формалізм у діяльності громадських організацій. Вони все більше концентрувалися на виконанні розпорядно-оперативних функцій. Для них була характерна несамостійність діяльності.

Разом з тим, говорячи про керівну роль партії в усіх структурах влади, слід врахувати декілька важливих обставин, що визначили своєрідність радянської форми демократії. По-перше, формування номенклатури відбувалося за участі найбільш політично свідомої частини радянського суспільства. Партійна, радянська й загалом номенклатурна кар'єра будь-якої особи зазвичай починалася з обрання даної особи на виборну партійну роботу, тобто з процедури певного громадського відбору. По-друге, оскільки більшість керівних посад передбачала не тільки членство в КПРС, але й обрання до виборних партійних органів (парткомів, партбюро), то всі керівники під час виборів до цих органів мусили періодично проходити процедуру таємного голосування за них у своїй партійній організації. Коли при обранні до партійного комітету керівник установи отримував певну кількість голосів «проти», то це ставало предметом детального аналізу

у вищестоящому партійному комітеті. Непопулярні у своєму колективі керівники зазвичай усувалися з посад, що, безумовно, позитивно впливало на природний кадровий відбір і примушувало керівників дотримуватися певних норм партійної й суспільної етики, не допускати суттєвих зловживань своїм службовим становищем, як це скрізь відбувається сьогодні в українському суспільстві. Тож твердження деяких науковців, зокрема відомих російських істориків Ш. Мунгаєва і В. Устинова, щодо повної відсутності в СРСР реального контролю за владою з боку трудящих [9, с. 686] можна вважати не зовсім об'єктивними. По-третє, уся номенклатура, мусила в обов'язковому порядку отримати політичну освіту в одній із форм партійного навчання. У 1980 р. вищу політичну освіту мали, зокрема, 34,6 % секретарів обкомів і 51,3 % секретарів міськкомів і райкомів Компартії України [2, с. 113]. У 1971–1975 рр. закінчили Академію суспільних наук при ЦК КПРС – 66 членів Компартії України, Вищу партійну школу при ЦК КПРС – 104, Заочну вищу партійну школу при ЦК КПРС – 2 769, Вищу партійну школу при ЦК КПУ і Одеську вищу партійну школу – 1 039, постійно діючі курси перепідготовки партійних і радянських працівників – майже 40 тис., постійно діючі семінари незвільнених секретарів первинних партійних організацій при обкомах і Київському міськкомі партії – 57 тис. осіб [1, с. 111–113]. Крім того, у 26 вечірніх університетах марксизму-ленінізму, що діяли при обкомах партії, у 1978 р. навчалося 63 тис. осіб, з них членів КПУ – близько 42 тис. [1, с. 119]. Певна річ, партійне, а по-суті політичне навчання номенклатури сприяло професіоналізації управлінських кадрів. По-четверте, при відборі на керівні посади, так само, як і при формуванні депутатського корпусу, діяв принцип представництва у владі всіх соціальних груп, з-поміж них робітників і селян. Станом на 1980 р. раніше працювали робітниками чи колгоспниками 66,2 % секретарів міськкомів і райкомів партії [2, с. 115]. Тож, слід констатувати наявність у СРСР такої важливої ознаки демократії як «соціального ліфту», що забезпечував постійне оновлення й оздоровлення управлінських, керівних кадрів.

У складі регіональної партійної еліти в 1965–1982 рр. відбувається процес збільшення в секретарському корпусі господачників. За цей період їх число збільшилося вдвічі, при одночасному скороченні частки партійних працівників на 50 %. У цьому проявилася особливість номенклатурної політики КПРС брежнєвського періоду. «Велике значення, – йшлося в документах XXV з'їзду КПРС, – має висунування на партійну роботу політично зрілих, активних спеціалістів народного господарства, що мають досвід роботи з людьми» [19, с. 88]. Л. Брежнєв, ілюструючи зазначену тенденцію статистичними даними (серед секретарів міськкомів і райкомів вищу освіту мають 99,2 %, з

яких 60 % – спеціалісти промисловості та сільського господарства), заявив чітко: «цю лінію нам потрібно вести надалі з більшою наполегливістю». Кількість фахівців промисловості й сільського господарства з вищою й середньою спеціальною освітою в складі секретарів партійних комітетів була в 1978 р. такою: секретарі обкомів – 76 %, секретарі міськомів і райкомів – 65,6 % [1, с. 107].

Набула також поширення практика висування молодих перспективних працівників апарату партійних комітетів на керівну господарську роботу з їх подальшим поверненням на партійну, але вже більш високу й відповідальну. При цьому аналіз соціального походження перших секретарів районних партійних комітетів і голів сільських райвиконкомів у період з середини 1970-х – на початку 1980-х рр. свідчить про те, що переважна більшість з них були родом із села, здебільшого такого, що знаходилося у даному регіоні. Натомість у містах більшість партійних, радянських, комсомольських керівників мали й міське походження. Звідси висновок, що кадрова політика партії була побудована за принципом: у сільськогосподарські райони призначалися керівниками партійних органів люди, що мали селянське походження, щоби показати тісний зв'язок партії й держави з населенням області. Найбільш далекоглядні партійні функціонери шукали можливості хоча б трохи попрацювати на виробництві, бажано на якомусь великому, знаковому підприємстві, щоб отримати відповідний запис у трудовій книжці й тим самим прикрасити свою біографію. Однак загалом такий принцип позитивно впливав на рівень номенклатурного керівництва економікою.

Безумовно, у номенклатурному середовищі існували такі негативні явища, як протекціонізм, хабарництво, демагогія, підлабузництво у стосунках з начальством і зарозумілість по відношенню до підлеглих і всіх громадян. Мало місце певне відчуження влади від народу, що врешті-решт стало однією з причин краху СРСР. Однак, гадаємо, це відчуження було не більш глибоким, ніж у інших суспільних організаціях, принаймні в нинішньому українському. За інших обставин дана система влади могла благополучно існувати й далі, як це, скажімо, відбувається в КНР.

Бібліографічні посилання

1. Боевой отряд КПСС: К 60-летию I съезда Компартии Украины. – К. : Политиздат Украины, 1978. – 157 с.
2. Бойовий загін Ленінської партії: Компартія України в цифрах. – К. : Політвидав України, 1981. – 174 с.
3. **Брежнев Л. И.** Ленинским курсом: Речи и статьи / Л. И. Брежнев. – М. : Политиздат, 1978. – Т. 6. – 680 с.
4. Девятая сессия Верховного Совета Украинской ССР (девятый созыв), 18–19 дек. 1978 г. : Стеногр. отчет. – К. : Политиздат Украины, 1979. – 241 с.

5. **Ильин В. В.** Реформы и контрреформы в России / В. В. Ильин, А. С. Панарин, А. С. Ахизер. – М. : МГУ, 1996. – 400 с.
6. История Украинской ССР : в 10 т. – К. : Політвидав України, 1972. – Т. 10. – 776 с.
7. Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. – К. : Політвидав України, 1978. – 54 с.
8. **Музыченко П. П.** История государства и права Украины : учеб. / П. П. Музыченко. – К. : Знання, 2001. – 487 с.
9. **Мунгаев Ш. М.** Политическая история России. От становления самодержавия до падения Советской власти / Ш. М. Мунгаев, В. М. Устинов. – М. : НОРМА-Инфра, 1999. – 800 с.
10. Нариси історії Івано-Франківської обласної партійної організації. – Ужгород : Карпати, 1979. – 456 с.
11. Новейшая история Отечества : учеб. для студ. вузов: в 2 т. – Т. 2 / под ред. А. Ф. Кисилева, Э. М. Шагина. – М. : МГУ, 1988. – 448 с.
12. Політична історія України ХХ століття : у 6 т. / редкол. : І. Ф. Курас (гол.) та ін. – К. : Генеза, 2003. – Т. 6. – 696 с.
13. Развитой социализм: Проблемы теории и практики / Р. К. Косолапов, В. А. Печенев, В. С. Марков и др. – М. : Политиздат, 1982. – 400 с.
14. **Спирин А. А.** Подбор, расстановка и воспитание руководящих кадров: Из опыта работы парторганизаций Украины / А. А. Спирин. – К. : Вища шк., 1988. – 247 с.
15. **Сырых В. М.** История государства и права России. Советский и современный периоды : учеб. пособ. / В. М. Сырых. – М. : Юристъ, 1989. – 488 с.
16. **Топорнин Б.** Советское государство и самоуправление народа / Б. Топорнин // Коммунист. – 1987. – С. 83–90.
17. **Федосеев П. Н.** Марксизм в ХХ веке / П. Н. Федосеев. – М. : Мысль, 1977. – 582 с.
18. XXIV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу : Стеногр. звіт : у 2 т. – К. : Політвидав України, 1972. – Т. 1. – 568 с.
19. XXV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу : Стеногр. звіт : у 3 т. – К. : Політвидав України, 1981–1982. – Т. 1. – 435 с.

Надійшла до редколегії 17.11.2012

НАШІ АВТОРИ

Барабаш Юлія Василівна – кандидат історичних наук, докторант кафедри архівознавства та суспільно-правових наук Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Луґанськ)

Берестень Юрій Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, соціології та історії Дніпропетровського державного аграрного університету

Білан Сергій Олексійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії і політології Національного університету біоресурсів і природокористування України (м. Київ)

Головіна Ольга Володимирівна – старший викладач кафедри філософії та політології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Гула Руслан Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних наук Академії сухопутних військ імені гетьмана П. Сагайдачного (м. Львів)

Гулай Василь Васильович – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародної інформації Національного університету «Львівська політехніка»

Коломоєць Олена Юріївна – асистент кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Коломоєць Юрій Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Кошарна Галина Борисівна – доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри соціології та управління персоналом Пензенського державного університету (Російська Федерація)

Кривошеєва Лідія Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Класичного приватного університету (м. Запоріжжя)

Кривчик Геннадій Георгієвич – доктор історичних наук, завідувач кафедри українознавства Дніпропетровського національного університету залізничного транспорту імені В. Лазаряна

Левін Олег Леонідович – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, соціології та історії Дніпропетровського державного аграрного університету

Лучка Людмила Миколаївна – кандидат історичних наук, заступник директора наукової бібліотеки Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Митрофаненко Юрій Станіславович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри теорії і методики середньої освіти Кіровоградського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського

Мороз Володимир Іванович – доктор філософії, завідувач кафедри філософії, соціології та історії Дніпропетровського державного аграрного університету

Назарова Євгенія Пулатівна – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник науково-дослідної частини Запорізького національного університету

Нікітенко Анастасія Ігорівна – аспірант кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Панченко Володимир Григорович – кандидат історичних наук, директор Інституту суспільних досліджень (м. Дніпропетровськ)

Поляков Сергій Іванович – кандидат історичних наук, завідувач кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства, декан юридичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Світленко Сергій Іванович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України, декан історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Савченко Олександр Іванович – доктор історичних наук, професор кафедри українознавства Запорізького національного університету

Сарнацький Олександр Петрович – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних економічних відносин Запорізького національного технічного університету

Ткаченко-Плахтій Ольга Петрівна – аспірант кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Чепурко Олександр Олексійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Шляхов Олексій Борисович – доктор історичних наук, завідувач кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Яценко Віталій Яковлевич – кандидат історичних наук, доцент кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.